

Goden van Egypte

op zoek naar de wetten
van de kosmos

Redactie: Maarten J. Raven

Goden van Egypte

Sidestone Press

Goden van Egypte

op zoek naar de wetten
van de kosmos

Redactie: Maarten J. Raven

Colofon

Deze publicatie verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling *Goden van Egypte*, 12 oktober 2018 t/m 31 maart 2019, in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Omslagfoto

Beeld van Horus en Horemheb,
Kunsthistorisches Museum, Wenen,
8301 (© KMH-Museumsverband).
Piramiden van Gizeh (© RMO, Leiden).

Frontispiece

Plafond in de tempel van Esna.
Foto: Cisek Ciesielski (stock.adobe.com).

© 2018 Rijksmuseum van Oudheden,
Leiden en de individuele auteurs.
Eerste druk: 2018

Uitgegeven door

Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com
ISBN 978-90-8890-721-0
Ook beschikbaar als e-book (PDF):
ISBN 978-90-8890-720-3

Bruikleengevers tentoonstelling

Allard Pierson Museum, Amsterdam
Koninklijk Huisarchief, Den Haag
Museum August Kestner, Hannover
Roemer- und Pelizaeus-Museum, Hildesheim
British Museum, Londen
Musée du Louvre, Parijs
Museo Egizio, Turijn
Kunsthistorisches Museum, Wenen
Privécollecties, Parijs en Leiden

Redactie & vertalingen

Maarten J. Raven

Eindredactie

Maarten J. Raven

Vormgeving & cover design

Marta Klement (cover design op basis
van de huisstijl van Studio Dumbar)

De tentoonstelling is mede mogelijk gemaakt door:

BankGiroLoterij
CULTUUR MAAKT JE RIJKER

M
mondriaan
fonds

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS
De kunst van het geven

Inhoud

6	Voorwoord Wim Weijland
8	Inleiding Maarten J. Raven
11	1 Scheppers van de kosmos – Maarten J. Raven
17	De Shabakasteen en de scheppingsmythe van Memphis – Ilona Regulski
23	De legende van Osiris, heerser van eeuwigheid – Fania M. Kruijf
29	Mythologische papyri als bron voor scheppingsmythen – Joost Kramer
37	2 Hemelse machten – Maarten J. Raven
45	Re, god van de zon – Ben van den Bercken
51	Goden van de maan – Petra Hogenboom
55	Goden van de sterren – Jacco Dieleman
61	3 Een leven als god in Egypte – Maarten J. Raven
67	God op aarde: de farao – Olaf E. Kaper
73	De kosmos in evenwicht: dagelijkse tempelrituelen – Carina van den Hoven
79	Huisgoden en voorouders – Lara Weiss
83	Tempelbezoek en feesten – Marcel Marée
89	Diercultussen: goddelijke dieren of dierlijke goden? – Esther Holwerda
95	4 Wat er in de onderwereld is – Maarten J. Raven
101	Uitgaan bij dag – Barbara Lüscher
107	Demonen van de Doeat – Rita Lucarelli
113	Het boek Amdoeat – Jacobus van Dijk
119	Boek van de Nacht – Christian Greco
125	5 Van Serapis tot cinema – Maarten J. Raven
131	Oude en nieuwe goden van de Grieks-Romeinse periode – Olaf E. Kaper
137	Het Serapeum van Memphis – Francisca A.J. Hoogendijk
143	De Egyptische goden in de moderne tijd: van mysterie tot marketing – Jean-Marcel Humbert
150	Lijst van auteurs
151	Aanbevolen literatuur
155	Tijdtafel
156	Kaart
157	Overzicht van genoemde goden
166	Figuurverantwoording

Voorwoord

Na het succes van de tentoonstelling *Koninginnen van de Nijl* in het Rijksmuseum van Oudheden (18 november 2016 t/m 17 april 2017) rees het plan om andermaal een grote expositie op touw te zetten rond het Oude Egypte. De aanleiding daarvoor was tweeledig. In 2018 viert het RMO zijn 200-jarig bestaan; het museum werd in 1818 opgericht op initiatief van Koning Willem I en heeft in deze twee eeuwen zijn plaats verdiend in de top van de internationale Egypte-collecties. De tweede reden is dat de nieuwe expositie het afscheid markeert van de Egypte-conservator Maarten Raven, die meer dan veertig jaar aan het museum is verbonden geweest.

Na het overwegen van enkele alternatieven viel de keuze voor het onderwerp van de nieuwe tentoonstelling op de *Goden van Egypte*. Dit thema kan op allerlei manieren worden belicht, en het kan natuurlijk niet de bedoeling zijn alle duizenden goden van de oude Egyptenaren in gelijke mate voor het voetlicht te voeren. Wel kan een tentoonstelling over de Egyptische goden worden benut om een aantal principiële kwesties uit de doeken te doen waarin de Egyptische godsdienst verschilt van de religieuze systemen van andere tijden en plaatsen. Zo gaat deze expositie eerder over filosofische vraagstukken samenhangende met het wereldbeeld van de oude Egyptenaren, en over de praktische verwerking daarvan in de toenmalige staatsinrichting en maatschappij. Voor een beter begrip van de weerslag van deze ideeën in de materiële cultuur van het faraonische

Egypte is enige kennis van dat wereldbeeld essentieel. Het is vaker betoogd dat de religie het fundament vormde van deze fascinerende cultuur. Inzicht in de achterliggende concepten leidt al gauw tot een beter begrip van wat op het eerste gezicht alleen maar exotisch of zelfs barbaars lijkt – zoals kennis van de ander overal ter wereld leidt tot prettiger omgangsvormen en meer harmonie. Uiteindelijk leiden deze inzichten ook altijd tot een grotere zelfkennis, en tot het besef dat de mens in al die duizenden jaren niet zo wezenlijk is veranderd.

Een soortgelijke boodschap had de tentoonstelling *Egyptische magie* in 2010, eveneens een project van Maarten Raven. En net als toen heeft het RMO deze expositie niet kunnen organiseren zonder de gulle bruiklenen van een aantal bevriende musea: het Museo Egizio van Turijn, het Louvre te Parijs, het British Museum in Londen, het Museum August Kestner in Hannover, het Roemer- en Pelizaeus-Museum van Hildesheim, het Kunsthistorisches Museum in Wenen, het Allard Pierson Museum in Amsterdam en enkele privécollecties. Bij deze willen wij alle bruikleengevers bedanken voor hun vertrouwen en de bereidwilligheid hun schatten met ons te delen.

De tentoonstelling heeft veel te danken aan de financiële ondersteuning van de BankGiro Loterij, de Stichting zakenvrienden van het RMO, het Prins Bernhard Cultuur Fonds en het Mondriaan Fonds. Voor de totstandkoming van deze publicatie bij

de tentoonstelling danken wij uitgeverij Sidestone voor de prettige samenwerking en zijn wij alle auteurs zeer erkentelijk voor hun bijdragen. Een speciaal woord van dank geldt diegenen die foto's ter beschikking stelden voor de illustraties van het boek. De verantwoording daarvan staat achter in dit boek.

Een tentoonstelling is altijd een coproductie van een groot aantal personen achter de schermen – medewerkers van het RMO en vele anderen daarbuiten. Wij zijn allen erkentelijk voor hun inzet en toewijding, en wel speciaal de medewerkers van architectenbureau Jowa voor het ontwerp, Rosmalen & Schenk voor het grafisch design, en RMO-projectleider Tanja van der Zon die de coördinatie van het hele project verzorgde. Wij danken de studenten van de afdeling animatie van Hogeschool ArteZ in Zwolle voor hun inspirerende filmpjes.

Tot slot gaat onze dank uit naar conservator Maarten Raven. Een dienstverband van meer dan vier decennia is maar weinigen gegeven. In die lange periode heeft hij een enorme staat van dienst opgebouwd. Zijn kennis over de collectie van het museum is immens, diep en niet makkelijk te vervangen. In Sakkara, de plek waar het museum al meer dan veertig jaar opgravingen verricht, is zijn gezicht vertrouwd en zijn reputatie enorm. Niet voor niets is zijn naam in de muren van het lokale museum aan de voet van het woestijnplateau gebeiteld, te midden van andere vooraanstaande Egyptologen die daar de afgelopen anderhalve eeuw hebben gewerkt.

Maarten Raven is daarnaast een geweldig tentoonstellingsmaker. Goed voorbereid, geen detail over het hoofd ziend en buitengewoon gestructureerd. Zijn gave om gepassioneerd zijn kennis met het publiek te delen is bij iedere lezing voel- en hoorbaar. Ook dit boek is de neerslag daarvan. Samen met vele andere auteurs beschrijft hij die veelomvattende wereld van de goden van Egypte, op een voor hem kenmerkende wijze, die leunt op een encyclopedisch inzicht en met een pen die zijn gevoel voor taal en overdracht van kennis toont.

Wim Weijland

directeur Rijksmuseum van Oudheden,
Leiden

Inleiding

Al het spreken over boven komt van beneden

Deze beroemde uitspraak van de theoloog Harry Kuitert (1924-2017) deed indertijd veel stof opwaaien binnen de Nederlandse protestantse kerk. Kenmerkend voor het christendom is immers de centrale positie van de Bijbel, als een ‘spreken dat beweert van boven te komen’, om Kuitert nogmaals te citeren. Het gekke is dat diezelfde christenen de geloofswaarheden van andere religies vaak wèl als mensenwerk beschouwen. Dat klinkt misschien negatief (alsof we die geloven dus eigenlijk niet serieus hoeven te nemen) maar heeft ook zijn positieve kanten. Zulke religies (en religie in het algemeen) moeten we misschien zien als een poging van de mens om zin te geven aan een chaotisch en in wezen zinloos bestaan. Laten we het geloof van andere culturen bestuderen: dat leert ons heel veel over die culturen, en over de mens in het algemeen!

Deze stelling geldt bij uitstek voor het geloof van de oude Egyptenaren. Vrijwel niemand zal dat ingewikkelde geloof als waarheid aanvaarden. Er waren duizenden verschillende goden, die verbonden waren door vaak vergezochte mythologische verhalen en legenden. Daardoor heeft die religie soms meer het karakter van de Verhalen van 1001 Nacht: een oosterse fantasie vol avontuur, geweld en erotiek. Maar dan doen we die eeuwenoude godsdienst toch tekort. Meer dan drieduizend jaar lang hebben deze goden mensen aange-

sproken die tot de meest ontwikkelde, welvarende en machtige volkeren van de oudheid behoorden. Alleen als we hun geloof serieus nemen, maken we een kans iets van hun cultuur te begrijpen. Want alle Egyptische cultuuruitingen waren gebaseerd op dat geloof: de staatsvorm, de sociale verhoudingen, de kunsten en wetenschappen, de omgang met andere volkeren en de zorg voor de doden.

Daarom staan in dit boek de goden van Egypte centraal. Ook als ze alleen maar hersenspinsels zijn, zijn het toch de bedenk-sels van mensen die net zo intelligent waren als wij, en die door hun tijdgenoten van andere landen als geniaal werden gezien. Misschien symboliseren die duizenden goden wel de chaos van het menselijk bestaan. Laten we daarom zoeken naar de verbindingen tussen de goden, naar de structuur van de godenwereld en de principes van hun onderlinge betrekkingen. Zo komen we op het spoor van de idealen van de Egyptenaren, van hun wereldbeeld, en van hun gevoel voor orde en rechtvaardigheid. Niet toevallig zijn Orde en Rechtvaardigheid (gesymboliseerd door de godin Maät) nu juist basisbeginselen van de hele Egyptische cultuur. Een groot deel van hun mythologie gaat over de eeuwige strijd tussen Orde en Chaos. Alle farao's probeerden hun steentje bij te dragen aan de goede afloop van dat kosmische conflict.

Al het spreken over boven komt van beneden. De Egyptenaren zelf hadden een rotsvast geloof in de samenhang tussen de boven-

wereld van de goden en de onderwereld van de doden, met daartussen de aarde waarop zij zelf leefden. Ze hadden misschien niet door dat die samenhang door hen zelf was verzonnen, en daarmee veel zegt over hun eigen idealen. Laten we dus het Oudegyptische wereldbeeld gebruiken als een middel om de faraonische cultuur zelf te doorgronden. Gaandeweg zullen we tot de conclusie komen dat al die exotische goden vaak personificaties van natuurkrachten waren, of projecties van ethische beginselen: dezelfde krachten en principes waartussen ook de moderne mens zich een weg zoekt. Culturen zijn wel veranderd, maar het menselijk brein niet.

Dàt is wat we proberen aan te tonen in dit boek en in de bijbehorende tentoonstelling. Beide zijn daarom ingedeeld volgens het Oudegyptische model van de wereld. Ze beginnen met een afdeling over het ontstaan van de kosmos en het creëren van Orde. Daarna komen secties gewijd aan de hemel, de aarde en de onderwereld. Samen geven die een Egyptisch antwoord op de universele vragen: Waar komt de wereld vandaan? Waartoe zijn wij op aarde? Hoe kiezen we tussen goed en kwaad? Wat is de legitimiteit van macht en geweld? Wat gebeurt er na onze dood?

De laatste afdeling van boek en tentoonstelling is gewijd aan de transformatie van de Egyptische religie na afloop van de faraonische periode, onder Grieks en Romeins bestuur. Daarna trekken we de lijn door

naar het heden. Ook tegenwoordig zijn de Egyptische goden nog springlevend in de populaire cultuur van film, strips, fantasy, tatoeages en commercie. Ik wil op deze plaats alle auteurs van dit boek danken voor hun inspanningen om licht te werpen op de wonderde wereld van de Egyptische goden.

Maarten J. Raven

1

Scheppers van de kosmos

Maarten J. Raven

**De Shabakasteen
en de Scheppingsmythe
van Memphis**

Ilona Regulski

**De legende van Osiris,
heerser van eeuwigheid**

Fania M. Kruijf

**Mythologische papyri als bron
voor scheppingsmythen**

Joost Kramer

Scheppers van de kosmos

Op verschillende plaatsen in Egypte zijn scheppingsverhalen overgeleverd. Ze proberen antwoord te geven op de vraag, waar de wereld vandaan komt. Wat zijn de gedachten van de Egyptenaren over de herkomst van hun goden en het begin van het universum? Er zijn tenminste vier belangrijke versies van dit verhaal.

Bijna alle culturen kennen een scheppingsverhaal, omdat alle mensen zich wel eens afvragen waar ze eigenlijk vandaan komen. Die vraag is niet zo gemakkelijk te beantwoorden, omdat we ons een wereld zonder mensen eenvoudigweg niet kunnen voorstellen. Nog moeilijker is het om je een heelal in te denken zonder aardbol. Ook de oude Egyptenaren duizelen van dit soort vragen, die tegelijk een antwoord verlangen over *waarom* we dan eigenlijk op aarde zijn. Omdat de mens zich klein en nietig voelt bij zulke levensvragen, wordt de schepping van mens en wereld meestal gezien als een goddelijke ingreep door een alwetend opperwezen.

De Egyptenaren hebben niet slechts één scheppingsverhaal. Iedere grotere stad heeft zijn eigen verhaal, waarin de plaatselijke god de hoofdrol speelt. Toch hebben alle verschil-

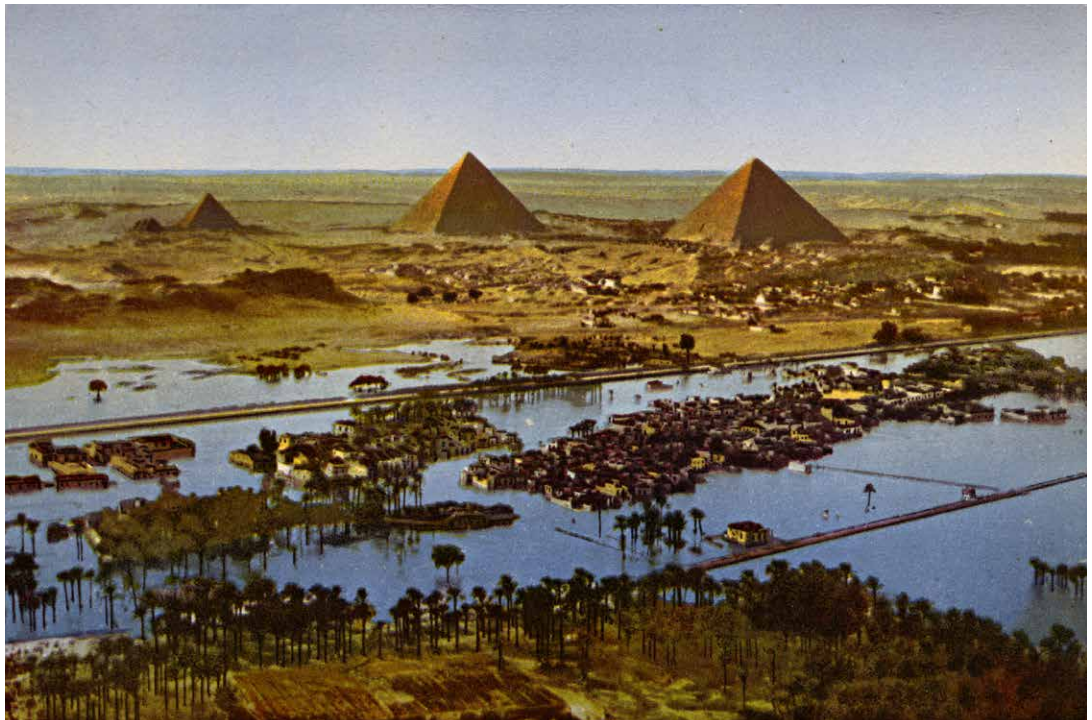
lende verhalen wel een samenhang, en komen dezelfde elementen en symbolen telkens terug. Dat is niet zo gek, omdat ze allemaal op Egyptische bodem tot stand gekomen zijn. De natuurlijke gesteldheid van Egypte wordt grotendeels bepaald door de brandende zon en de levenwekkende wateren van de Nijl. Geen wonder dat zon en water een hoofdrol spelen in veel verhalen. Daarnaast speelt het besef mee dat alle mensen scheppende vermogens hebben, door ons verstand, onze spraak en onze creatieve handen. Ook die elementen spelen in veel verhalen een belangrijke rol, omdat men zich de scheppergod meestal mensvormig voorstelt. De meeste scheppingsverhalen worden nooit (of pas heel laat) opgeschreven. Veel teksten bevatten alleen maar toespelingen en vage verwijzingen, waaruit we kunnen afleiden dat de

verhalen goed bekend moeten zijn geweest. Ook afbeeldingen in tempels en graven, of in zogenaamde mythologische papyri, bewijzen dat in ieder geval de sociale elite een basis-kennis van deze thema's bezit.

Land uit water

Tijdens de zomerse Nijloverstroming (die sinds de bouw van de dam van Aswan niet meer voorkomt) stond Egypte grotendeels onder water. Pas in de herfst kwamen daaruit geleidelijk de eerste modderige eilandjes boven, wanneer het water begon te zakken. Overal wemelde het van de kikkers, terwijl op de modderbulten al gauw slangen kron-

kelden of vogels neerstreken. Uit het water staken lotussen hun grote bloemkelken op, die zich openden in de ochtendzon en 's avonds weer sloten. Dàt zijn de elementen waaruit de Egyptenaren hun scheppingsmythen samenstellen. Vaak beschrijven die teksten dat er eerst een alles bedekkende oeroceaan was, meestal Noen genoemd. Volgens de scheppingsmythe van de stad Heliopolis – die in Egypte algemeen bekend was – manifesteerde zich in die uniforme watermassa plotseling de god Atoem. Zijn naam betekent tegelijk 'hij die niet bestaat' en 'hij die volkomen is', en symboliseert daardoor de overgang van oertijd naar leven. Atoem wordt wel voorgesteld als

Luchtfoto van de Nijloverstroming bij de piramiden van Gizeh aan het begin van de 20ste eeuw (foto: archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, briefkaart Lehnert & Landrock, Cairo).

Chnoem heeft als een pottenbakker de hele kosmos gemaakt met behulp van een draaischijf

een paling, een vis die in duister modderwater leeft maar ook aan land kan kruipen.

Atoem maakte het eerste land, dat als een oerheuvel uit het water opstak. Daar schiep hij een eerste godenpaar, hetzij door ze uit te blazen of te spugen, hetzij uit zijn sperma door masturbatie: hij had immers nog geen partner. Zo ontstonden zijn zoon Sjoe, de god van lucht en licht, en zijn dochter Tefnoet, die warmte en vochtigheid vertegenwoordigt. Uit eenvormigheid ontstond zo een structuur van tegendelen: mannelijk of vrouwelijk, koud of warm, licht of donker. Sjoe en Tefnoet verwekten samen het volgende godengeslacht: de aardgod Geb en de hemelgodin Noet. En dit paar kreeg weer vier kinderen: de goden Osiris en Isis, Seth en Nephthys. Zo ontstond het negental oergoden van Heliopolis (ook wel Enneade genoemd, naar het Griekse woord *ennea* = 'negen'). Dit scheppingsverhaal is wat vager over de schepping van de andere goden, de dieren en de mensen. Wel wordt gezegd dat de goden uit Atoems zweet voortkomen (en dus net als hij een heerlijke geur verspreiden), terwijl de mensen uit zijn tranen ontstaan en daardoor wel eens verblind zijn. Dit verhaal is gebaseerd op één van die woordspelingen waarop de Egyptenaren zo dol zijn, tussen *remetj* = 'mensen' en *remyt* = 'tranen'.

Atoem wordt vaak gelijkgesteld aan de zonnegod (meestal Re genoemd). De eerste zonsopkomst maakte immers aan de oerchaos een einde. Ook de inwoners van de stad Hermopolis zien de zon als de schep-

pergod bij uitstek. Alleen vertellen zij dat de god uit een grote lotusbloem ontstond die op het water dreef. Volgens een andere versie vloog hij als een gans op uit een ei, dat op de oerheuvel was gelegd door vier paren van goden, waarvan de mannen kikkers waren en de vrouwen slangen. Hun namen duiden op de eigenschappen van de oerchaos: Noen en Noenet (het oerwater), Kek en Keket (de duisternis), Heh en Hehet (de oneindigheid), Amon en Amonet (de onzichtbaarheid). Samen heet dit achttal wel de Ogdoad (van het Grieks *okto* = 'acht').

Intelligente en artistieke scheppers

Heel anders is het scheppingsverhaal dat in Memphis wordt verteld, dat lang de regeringshoofdstad van Egypte is. Daar staat de lokale stadsgod Ptah centraal, die ook als beschermgod van de kunstenaars geldt. Het scheppingsverhaal van Memphis concentreert zich dan ook op de schepping als een creatieve handeling. Eerst bedacht Ptah in zijn hart (volgens de Egyptenaren de zetel

Bronzen votiefbeeld van Atoem in de gedaante van een paling met het borstschild van een cobra. Op het mensenhoofd rust de dubbelkroon van Boven- en Beneden-Egypte (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Schaal met een afbeelding van de Enneade op een bark: op de boeg zit de valkgod Re-Horachte, gevolgd door Atoem, Sjoet, Tefnoet, Noet, Geb, Osiris, Isis en Nephthys. De onheil brengende god Seth is maar liever weggelaten (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Bronzen votiefbeeld van het zonnekind op de lotusbloem (Egyptische afdeling, Musée du Louvre, Parijs).

van het verstand) alles wat hij wilde maken. Daarna sprak hij van alles de naam uit met zijn tong – en als bij toverkracht ontstond alle leven op aarde. Deze opvatting over een ‘intelligente schepper’ is ook in Heliopolis wel bekend: de zonnegod Re-Atoem wordt namelijk vaak begeleid door de goden Sia (‘verstand’), Hoe (‘uitspraak, bevel’) en Heka (‘toverkracht’) als personificaties van zijn scheppende vermogens. Het Memphitische verhaal is in de Late Periode uitgeschreven op de zogenoemde Steen van Koning Shabaka, nu in het British Museum.

Een andere opvatting over de schepping als een kunstzinnige handeling is opgetekend in de steden Esna en Aswan in Zuid-Egypte. Hier vereren de bewoners de god Chnoem, meestal afgebeeld als mens met een ramskop. Chnoem heeft als een pottenbakker de hele kosmos gemaakt met behulp van een draaischijf. Op sommige afbeeldingen grijpt hij met beide handen in een klomp klei, op andere staat op zijn draaischijf al het voornaamste schepsel dat hij maakte: de mens (en wel speciaal de farao). Hij wordt dan vaak bijgestaan door de geboortegodin Heket, die niet toevallig weer de gedaante van een kikker heeft. Want volgens de Egyptenaren ontstaan kikkers spontaan uit de klei die door de overstroming op de velden wordt gelegd. Ook in scheppingsverhalen van andere culturen speelt het boetseren uit klei soms een grote rol, omdat het bij uitstek zo’n creatief ambacht is.

Uit het water staken lotussen hun grote bloemkelken op, die zich openden in de ochtendzon en 's avonds weer sloten

De 'Eerste Keer'

Naast deze vier belangrijke versies zijn er nog veel meer scheppingsmythen, maar die zijn soms maar in een beperkt gebied in zwang. De hierboven vermelde verhalen over de 'Eerste Keer' (zoals de Egyptenaren de schepping noemen) komen algemeen voor, en worden soms vrij met elkaar verbonden. Zo wordt de Hermopolitische oergod Amon in het verder zuidelijk gelegen Thebe gezien als de lokale stadsgod. Zeker als hij verbonden wordt met de Heliopolitaanse zonnegod Re, en als Thebe de religieuze hoofdstad van Egypte wordt, ontwikkelt Amon-Re zich tot een ware oppergod van het Egyptische pantheon. De hoge veren op zijn hoofd symboliseren de onzichtbare aanwezigheid van de goden (die zich soms in een windvlaagje manifesteert), de schijf staat voor zijn zonne-aspect.

Een ander punt waarin de diverse verhalen overeenstemmen, is dat de zo ontstane wereld perfect in elkaar zit. Het symbool van deze kosmische orde is de godin Maät, die wel als dochter van de zonnegod wordt gezien. Zowel de ordening van de natuur als die van de maatschappij behoren tot haar competentie. Waarheid en Gerechtigheid

Bronzen votiefbeeld van de god Amon-Re, voorgesteld met een hoofdtooi van twee hoge struisveren en een zonneschijf (British Museum, Londen).

Reliëf van de god Chnoem achter zijn pottenbakkersschijf (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De goden wilden niet langer op aarde wonen, maar namen de wijk naar het hemelgewelf

Tempelreliëf uit Oxyrhynchus met een voorstelling van farao Ptolemaeus I die een beeldje van Maät aanbiedt aan de god Horus, als symbool van zijn inzet voor de wereldorde (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

worden uitgedrukt door de struisveer op haar hoofd, omdat het hart van de rechtvaardige immers licht als een veertje is. Maar wat Maät niet kan verhinderen is dat alles ouder en machtelozer wordt – zelfs de goden! Toen Re een oude man werd, kwamen de mensen tegen hem in opstand. Alleen door zijn dochter Sachmet op hen af te sturen, de vervaarlijke leeuwinnengodin en tevens symbool van zijn verzengende zonne-oog, kon hij de opstand in bloed smoren. Ook de godenkinderen van Geb en Noet zorgden voor conflicten; Osiris werd zelfs vermoord door zijn broer Seth. De moordenaar werd gestraft, Osiris werd koning van de onderwereld, en zijn zoon Horus mocht over de aarde heersen.

Door deze confrontaties deden dood en ziekte hun intrede in de ooit zo perfecte wereld. De goden wilden niet langer op aarde wonen, maar namen de wijk naar het hemelgewelf. Voortaan vaart zonnegod Re overdag in zijn bootje langs de hemelse Nijl, om 's nachts aan te sterken in de onderwereld waar ook de dode mensen wachten op opstanding, onder toezicht van Osiris. De orde van de 'Eerste Keer' is ver te zoeken. Het is aan de farao's, de opvolgers van Horus op de troon van Geb, om het evenwicht weer te herstellen!

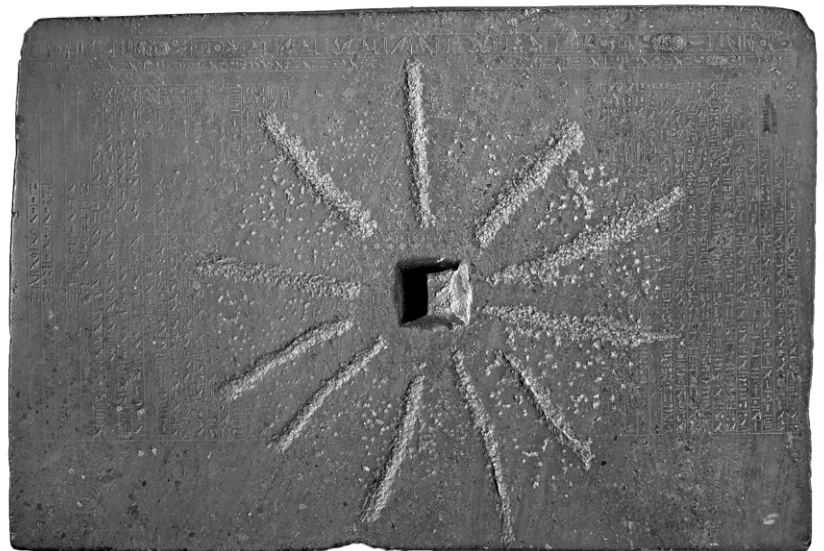
Deze tempelbeelden van de godin Sachmet staan in de tempel van Karnak, waar ze dienden in een ritueel om de gevreesde godin dagelijks te kalmeren (foto: Fania M. Kruijff).

De Shabakasteen en de Scheppingsmythe van Memphis

De Shabakasteen (British Museum EA498) is de enige overgebleven versie van de zogenoemde 'Scheppingsmythe van Memphis': een belangrijke religieuze tekst ter verheerlijking van de god Ptah. Het monument dateert uit het bewind van de Nubische farao Shabaka, in de 25ste Dynastie (715-702 v.Chr.) als Egypte geregeerd wordt door het koninkrijk van Koesh.

Het materiaal waarvan de Shabakasteen is gemaakt, kan geïdentificeerd worden als 'conglomeraat': een sedimentair gesteente dat onder andere gewonnen werd in de Wadi Hammamat. Hier, in de oostelijke woestijn van Egypte, vertelt een rotsinscriptie ons inderdaad over een expeditie in het 12de regeeringsjaar van Shabaka met de bedoeling om steen te winnen.

De moderne geschiedenis van de Shabakasteen begint in 1805 als de steen van Egypte naar Groot-Brittannië reist, en aan het British Museum geschonken wordt door graaf George John Spencer (1758-1834). De reden voor het transport was wellicht eerder van praktische aard: het brok steen moest als ballast aan boord van een oorlogsschip voor een rustige terugvaart naar huis zorgen!

De oorspronkelijke herkomst is onbekend, maar de inscriptie vertelt ons dat het monument opgericht werd in de tempel van Ptah in Memphis, de oude hoofdstad van Egypte. Britse schepen verlieten Egypte echter in de buurt van Alexandrië. Aangezien de internationale kunsthandel, en het daarmee samen-

De Scheppingsmythe van Memphis staat uitgebeiteld op een grote plaat steen, een kopie van een ouder handschrift gemaakt in opdracht van koning Shabaka (British Museum, Londen).

Het brok steen moest als ballast aan boord van een oorlogsschip voor een rustige terugvaart naar huis zorgen

Van de tempel van Ptah in Memphis zijn slechts wat grote steenblokken over, liggend in het water bij het dorpje Mit Rahina (foto: Jan Koek).

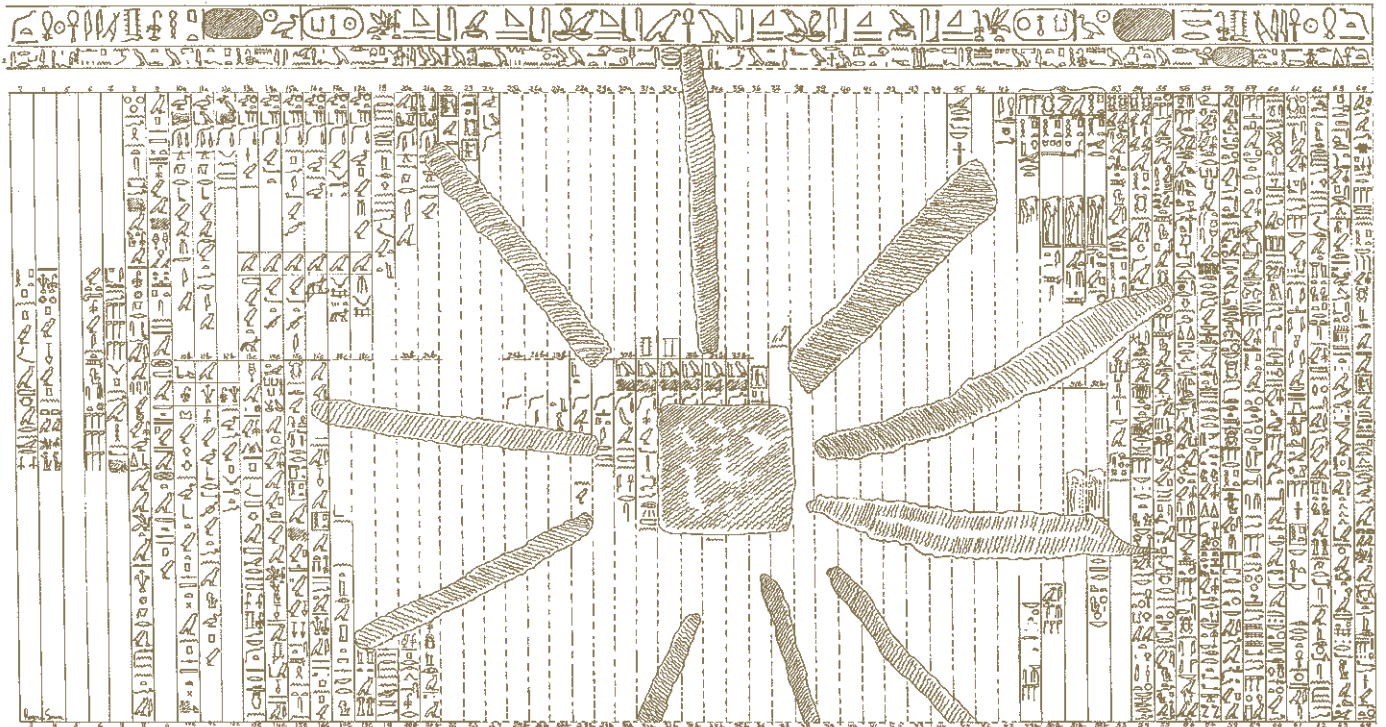
In Alexandrië staat nog één zuil van het oude Serapeum overeind, hergebruikt als voetstuk voor een beeld van keizer Diocletianus in de 3de eeuw (naar een litho van David Roberts, 1846).

hangende grootschalige transport van antiequiteiten naar de haven van Alexandrië, pas na 1805 op gang kwam, werd de steen wellicht reeds in de oudheid naar de Grieks-Romeinse hoofdstad verslept. Tenminste tien andere Oudegyptische stukken maakten deel uit van hetzelfde transport. Van sommige van deze objecten weten we dat ze door Romeinse keizers hergebruikt werden in de fundering van nieuwe gebouwen in de buurt van het Serapeum van Alexandrië, niet ver van de zuil van Pompeius. Dit was wellicht ook het lot van de Shabakasteen.

Het hergebruik als fundering (voor een pijler of zuil), of wellicht als molensteen, heeft de inscriptie erg beschadigd. De afwerking van de randen suggereert dat de steen oorspronkelijk volledig in een muur ingepast moet zijn geweest. De achterkant is eveneens bewerkt en toont een ingekerfd raster, misschien ter voorbereiding voor het aanbrengen van een andere tekst.

Politieke rechtvaardiging in steen

Serapis is de nieuwe god voor wie de farao's van de Griekse periode een eredienst instelden. De Alexandrijnse Serapistempel (of Serapeum), waar een groot aantal objecten uit Memphis hergebruikt werd, was gelokaliseerd in het stadsdeel Rakothis. Hier construeerden de Grieks-Romeinse overheersers diverse nieuwe bouwwerken die de voor Serapis kenmerkende mythologische verbinding tussen Osiris, Ptah en Apis moesten

bekrachtigen. De sterke Memphitische invloed van deze constellatie kan ermee te maken hebben dat speciaal objecten uit Memphis uitgekozen werden die deze verbinding konden versterken. Het hergebruik van de Shabakasteen als dragend fundament was dus zowel architecturaal als ideologisch gunstig. Als faraonische ‘ondersteuning’ van een buitenlandse overheersing symboliseerde de steen de politieke legitimiteit van de koning.

De steen is beschreven in 64 kolommen met de zogenaamde ‘Scheppingsmythe van Memphis’, de enige overgebleven versie in dit genre. De hiërogliefen zijn aangebracht in licht verzonken reliëf en de hoofdtekst leest

van achter naar voor, dat wil zeggen de tekens ‘kijken’ naar het einde van de tekst. Deze ongebruikelijke oriëntatie van tekens komt enkel in religieuze teksten voor.

Volgens de inleidende passages heeft koning Shabaka de tekst van een oudere papyrus in steen gekopieerd om de belangrijke inhoud te redden voor het nageslacht. De samenstelling van de oorspronkelijke tekst zou volgens deze uitspraak dus ouder zijn, misschien zelfs een paar duizend jaar. De kopiïst heeft in elk geval bewust de lay-out van vroegere documenten overgenomen en een aantal archaïsche spellingen en grammaticale bijzonderheden toegepast om het stuk een gevoel van ouderdom te geven. Dergelijke

Lijntekening van de inscriptie op de Shabakasteen (tekening: Rogério Sousa).

pogingen tot ‘archaïsering’ zijn typisch voor de 25ste Dynastie.

Deze gekunstelde behandeling en de slechte toestand van de tekst maken een reconstructie van het oorspronkelijke voorbeeld onmogelijk. Inmiddels wordt echter algemeen aanvaard dat de tekst in zijn huidige vorm is samengesteld in Shabaka’s eigen tijd, en dat het verhaal van de redding van de papyrus als retorisch motief bekend is uit andere koninklijke inscripties die de legitimering van een buitenlandse overheersing dienden.

Wel is nog steeds onduidelijk of de inhoud van de tekst (zowel in formulering als in onderwerp) een echt oude traditie weerspiegelt, of dat het document enkel een werk van de 25ste Dynastie is. De tekst was zeker bedoeld als propaganda om de trouw van een invloedrijke laag van de Egyptische bevolking te verzekeren. Shabaka regeert in een periode waarin Nubische heersers een stevige controle over heel Egypte proberen te krijgen. Memphis, de eerste hoofdstad en één van de belangrijkste steden in het land, was een haard van oppositie die slechts kort voordien overwonnen was. Door het opzetten van een opschrift dat meer prestige geeft aan de beschermgod van de stad, probeert Shabaka de inwoners te overtuigen en te verenigen en de steun van de machtige priesterklasse te verkrijgen.

Koning Shabaka gebruikt de typische koninklijke titulatuur (‘koning van Opper- en Neder-Egypte’, ‘zoon van Re’, enz.). Hij draagt de troonnaam Neferkare, waarmee hij duidelijk een relatie met het verleden aanduidt: Neferkare is ook de naam van farao Pepi II uit het Oude Rijk die in Memphis lang na zijn dood als beschermgod vereerd werd. De tekst representeert dus het hoogtepunt van Egyptianisering door de Koeshitische heersers.

De Memphisitische theologie staat hiermee aan het begin van een lange traditie van dekreten waarin de koning de bijzondere rechten van lokale goden (en hun bijbehorende priesterklasse) erkent, in steen vereeuwigd en publiek maakt. Het meest bekende voorbeeld hiervan is de Steen van Rosette (196 v.Chr.).

Deze cartouche van faïence draagt de troonnaam Neferkare van koning Shabaka (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Als faraonische 'ondersteuning' van een buitenlandse overheersing symboliseerde de steen de politieke legitimiteit van de koning

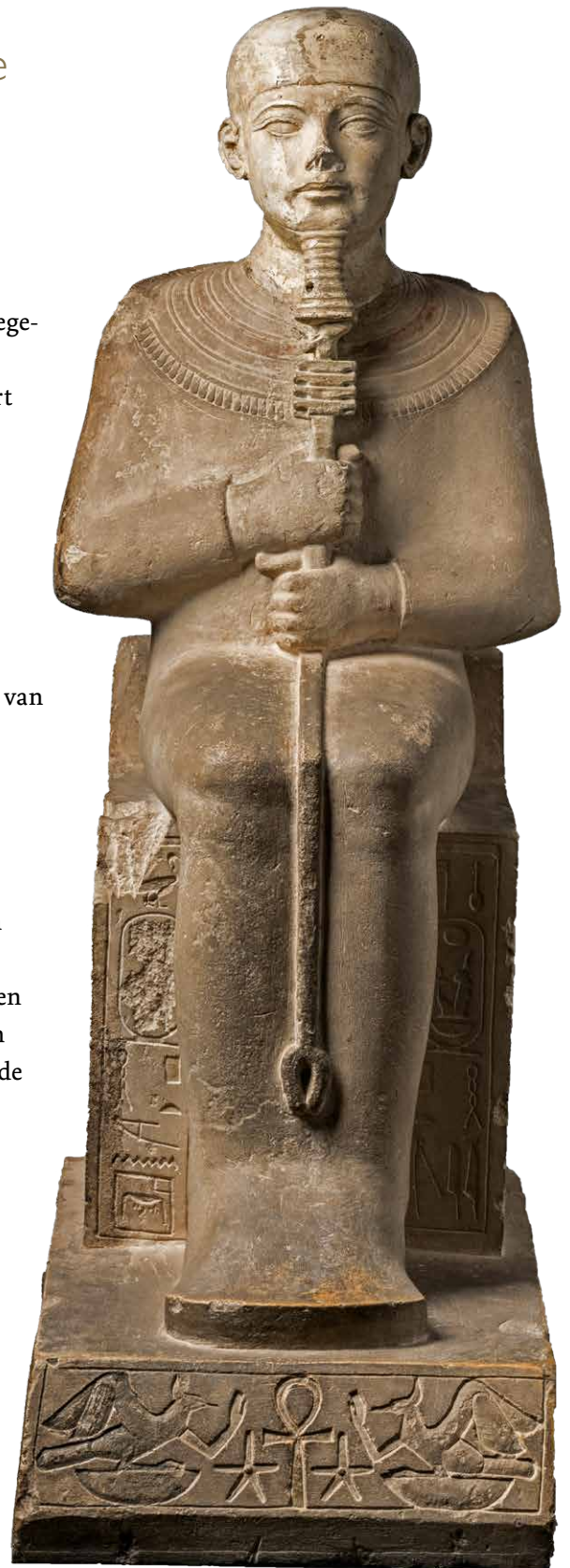
De scheppingsmythe

Naar Oudegyptische traditie wordt de schepping van de wereld toegeschreven aan de god Atoem van Heliopolis. De leer van Memphis, een produkt van de machtige priesterklasse van deze stad, probeert deze eer aan Ptah toe te schrijven. Omdat de Heliopolitaanse scheppingsmythe ouder is, proberen de priesters uit Memphis beide verhalen te combineren. Ze doen dit door Ptah, hun beschermgod, de schepper van de andere goden te maken. Hij wordt hierbij dus verantwoordelijk gesteld voor de creatie van de schepper van de wereld. Deze doctrine, ook 'Memphitische theologie' genoemd, is vastgelegd op de Shabakasteen. In essentie is deze theologie een geïntellectualiseerd verslag van het ontstaan van het universum.

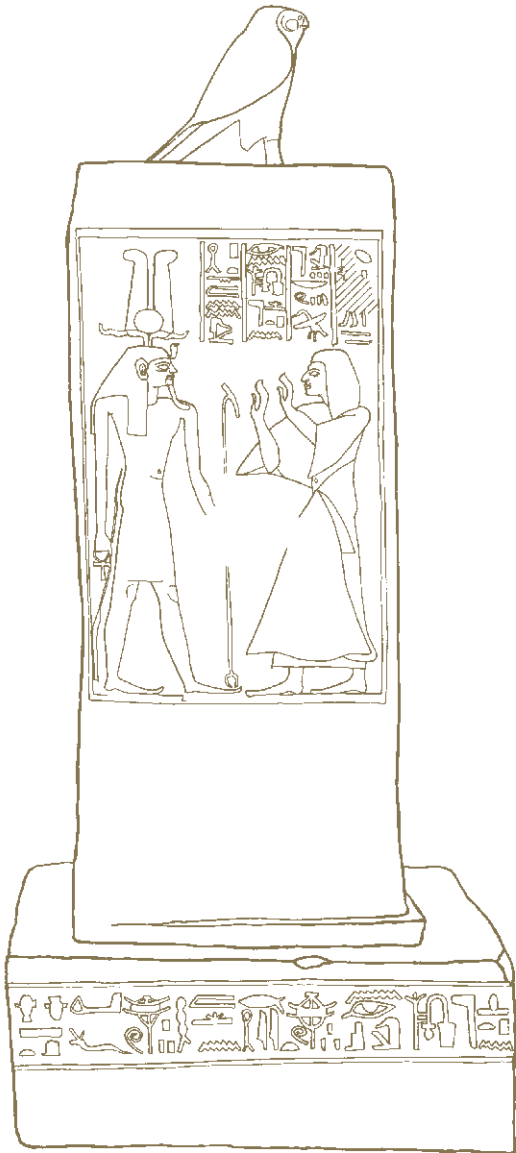
De tekst wordt volgens drie hoofdthemas gestructureerd: (1) de ontdekking van de oertekst en de rol van de koning als redder van deze tekst en stichter van een nieuw monument voor de Memphitische god Ptah; (2) de eenmaking van Egypte door Ptah (Geb), gekoppeld aan de redding van het lichaam van Osiris en zijn begrafenis in Memphis, en gevolgd door de troonsbestijging van Horus en de manifestatie van de verschillende 'Ptah-vormen'; (3) een opsomming van de eigenschappen van de god Ptah in de vorm van een hymne. De tekst sluit af met een herhaling van het thema van de redding van Osiris, zijn begrafenis en de kroning van de koning.

Ptah is de hoofdfiguur in de Memphitische theologie. Hij schiep de wereld in zijn hart, het centrum van het intellect, en bracht alles tot leven door het hardop reciteren van de namen van goden, mensen, steden en tempels. Atoem werd geboren uit zijn vader Ptah (Noen) en moeder Ptah (Noenet). Hij wordt gelijkgesteld met het hart en de tong van Ptah, de organen waardoor Ptahs scheppingshandeling kon worden voltrokken. De goden die geschapen werden door het hart en de tong van Ptah worden als afbeeldingen van Atoem afgeschilderd.

Zitbeeld van de god Ptah, gemaakt in opdracht van koning Amenhotep III (Museo Egizio, Turijn).

Ptah is de hoofdfiguur in de Memphitische theologie. Hij schiep de wereld in zijn hart, het centrum van het intellect

De god Ptah-Tatenen staat afgebeeld op de linkerkant van de kalkstenen schrijn van de schrijver van tempeloffers Pasaneseo (British Museum, Londen).

Het godenpaar Noen en Noenet symboliseert het oerwater. Hier zijn zij afgebeeld op een blok van een onbekende tempel uit de Grieks-Romeinse tijd (Museum August Kestner, Hannover).

Er is een sterke verbinding met de aardgod Tatenen, vooral bij het schenken van eeuwig leven en het scheppen van de koninklijke titulatuur, waarbij de dubbele kroon van Opper- en Neder-Egypte uit Tatenens hoofd groeit. In de tweede kolom van de tekst wordt Ptah beschreven als de vader van koning Shabaka in zijn vorm van Ptah-Tatenen. In ruil voor het eeuwige leven schenkt de koning hem een grote tempel in Memphis. Tatenen is in de Memphitische theologie echter niet als vorm van Ptah voorgesteld en treedt dus ook niet op in de lijst van Ptah-vormen (d.w.z. de goden die uit Ptah ontstaan zijn). Als bijzonder aspect van Ptah (scheppende materie, aarde) is hij diens gelijke.

Dit groeiende belang van Ptah is natuurlijk politiek en heeft te maken met het toenemende belang van Memphis ten koste van Heliopolis. De terugkerende verwijzingen naar de eenmaking van Egypte verheerlijken eveneens Shabaka's regering, die ervoor zorgt dat het land opnieuw één wordt na een periode van meer dan 300 jaar verdeeldheid. Desalniettemin, en ondanks de wijdverbreide bekendheid van Ptah, heeft de Memphitische scheppingsmythe nooit de invloed genoten die de Heliopolitaanse mythe had.

De legende van Osiris, heerser van eeuwigheid

We kennen de Osirismythe vanaf het Oude Rijk tot en met de Romeinse Periode. De hoofdrolspelers zijn Osiris, Isis, Horus en Seth. De mythe behandelt voor de oude Egyptenaren belangrijke ideeën over koningschap en opvolging, orde en chaos, en dood en hiernamaals. De meest complete versie van de Osirismythe werd opgesteld door de Griek Plutarchus (46-120 n.Chr.).

In het tijdperk vóór de heerschappij van de menselijke koningen heerste Osiris als farao over het Egyptische volk. Osiris was volgens de scheppingsverhalen uit Heliopolis de directe erfgenaam van de scheppergod Atoem en dus de rechtmatige opvolger op de aardse troon. Zijn zus en echtgenote, Isis, stond Osiris bij als zijn koningin en beschermde hem. Het land gedijde onder de heerschappij van Osiris in voorspoed en vruchtbaarheid. Osiris was dan ook een koning die heerste volgens het principe van *maat* (orde en gerechtigheid). Het succes van Osiris als koning maakte zijn broer Seth vreselijk jaloeers en hij zon erop zelf op de troon te zitten. Het dramatische gevolg is beschreven in één van de meest bekende godenverhalen uit het Oude Egypte: de Osirismythe. Door de eeuwen heen moet de mythe verschillende versies gekend

hebben, maar hij bevat grofweg drie hoofdelen: de moord en wederopstanding van Osiris, de geboorte en jeugd van Horus, en het conflict tussen Horus en Seth.

Bepaalde elementen uit de mythe komen al voor in de eerste Piramideteksten van het Oude Rijk. In het Middenrijk vinden we verwijzingen naar de mythe in de Sarcofaagteksten, en in het Nieuwe Rijk in het Dodenboek. In tegenstelling tot de Piramideteksten, worden in de Sarcofaagteksten en in het Dodenboek ook niet-koninklijke overledenen geïdentificeerd met de dode Osiris — sommige Egyptologen spreken hier ook wel van de democratisering van het hiernamaals. Belangrijke Oudegyptische bronnen zijn verder de Shabaka-steen (British Museum; inv. nr. EA 498), de *Strijd tussen Horus en Seth* (een tekst

Osiris is altijd afgebeeld als koning, met op het hoofd de hoge *atef*-kroon en in de handen kromstaf en gesel (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Votiefstèle van een man Aäpehty voor de god Seth, voorgesteld met de kop van een fabeldier (British Museum, Londen).

De dood van Osiris is één van de belangrijkste gebeurtenissen maar tegelijkertijd ook heel ongrijpbaar

op Papyrus Chester Beatty I, eveneens in het British Museum) en de Grote Osirishymne op de stèle van Amenmose (Louvre; inv. nr. C 286). Gedetailleerdere verslagen van de moord komen echter alleen voor in het werk van niet-Egyptenaren. De meest complete versie van de Osirismythe kennen we namelijk uit het boek *De Iside et Osiride* van de Griekse auteur Plutarchus (46-120 n.Chr.). Dit late werk bevat echter veel toegevoegde informatie die we niet lezen in Oudegyptische bronnen en veel ‘vergrieksing’. Desalniettemin wordt deze versie het meeste geciteerd in de hedendaagse literatuur.

Plutarchus’ verhaal: een korte synopsis

Osiris weet als goede koning de barbaarse Egyptenaren te civiliseren: hij geeft hen wetten, kennis over landbouw en het vereren van de goden. De jaloerse Seth (Typhon in het Grieks) laat Osiris in de val lopen: bij een feestelijk banket vraagt hij hem in een kist te gaan liggen.

De kist wordt gesloten en in de

Nijl gegooid. Isis vindt haar

dode man en op magische

wijze slaagt zij erin om

zwanger te raken van

Osiris. Isis is een zeer

waakzame moeder;

zij voedt de jonge en

kwetsbare Horus op

in het geheim. Dit

tedere beeld zien

we vooral terug bij

de overgeleverde

bronzen beeldjes

van Isis die de jonge

Horus (Harpokrates

genoemd) op schoot

de borst geeft. Seth

vindt tijdens zijn

nachtelijke jacht het

lijk van zijn broer.

Hij snijdt dit in veertien stukken en verspreidt ze over het land. Isis vindt uiteindelijk alle lichaamsdelen, behalve de penis, van haar overleden echtgenoot. Ze fabriceert een nieuw geslachtsdeel en mumificeert haar man. Osiris wordt in een nieuwe bestaansvorm tot leven gewekt: als koning van de onderwereld. Vanuit het dodenrijk bezoekt hij zijn zoon Horus om hem klaar te stomen voor de confrontatie met Seth. Wanneer Horus sterk genoeg is, daagt hij Seth uit die al meerdere keren aanspraak op de troon heeft gemaakt. Uiteindelijk spelen er zich meerdere (gewelddadige) conflicten af tussen de twee. Horus, de rechtmatige opvolger, bestijgt de aardse troon; Seth, de brute usurpator, wordt gestraft en onschadelijk gemaakt.

Oudegyptische variaties in het verhaal

Egyptische teksten geven geen samenhangend verhaal, maar wel veel toespelingen op alternatieve episoden die bij Plutarchus ontbreken. De redenen die hier voor Seth worden opgevoerd om Osiris te vermoorden zijn divers: Seth is jaloers, Seth handelt uit zelfverdediging, Osiris zou een buitenechtelijke relatie met Seths vrouw Nephthys hebben gehad, of Osiris zou Seth ooit hebben geschopt. Osiris wordt vermoord door Seth of door een 'verstoorder' die we met Seth mogen identificeren. De moord wordt niet expliciet vermeld; het gaat om een verdrinkingsdood, 'daad', 'aanval', of Osiris

De godin Isis wordt vaak voorgesteld als moeder die haar kind Horus voedt (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Horus wordt al als kind belaagd door Seth, die slangen en schorpioenen op hem afstuurt. Horus-het-kind (Harpokrates) geldt daarom als beschermer tegen allerlei wilde dieren (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

In de tempel van Seti I te Abydos is het moment van de bevruchting van Isis afgebeeld, die in de gedaante van een valk op de mummie van haar vermoorde echtgenoot neerstrijkt (foto: Jan Koek).

In de tempel van Edfoe is een duel afgebeeld tussen Horus (in het bootje) en Seth (als nijlpaard in het water) (foto: Omika, stock.adobe.com).

wordt door Seth 'op zijn zij gelegd'. Al in de Piramideteksten wordt zeer vaak vermeld dat Isis en Nephthys de 'delen' van Osiris herenigen; de exacte interpretatie van deze ingewikkelde materie is echter onzeker. Het is opvallend dat we de uitgebreide bespreking van deze 'hereniging van delen' vooral uit

de Grieks-Romeinse tijd kennen. Isis vindt uiteindelijk haar dode man en weet met haar magie Horus te verwekken, die zij in het geheim opvoedt. In de Grote Osirishymne lezen we dat Isis met haar vleugels 'adem voor Osiris creëert' zodat zij zwanger kan raken. In de tempel van Seti I in Abydos is dit belangrijke moment vereeuwigd. Het lichaam van Osiris wordt gemummificeerd — vaak met de hulp van Anoebis en Thot — en zo is hij volgens de mythe de eerste mummie; dit verklaart het uiterlijk van de godheid. Na de moord op Osiris laat Seth zich kronen of is er een interregnum. Wanneer Horus ouder is, wordt hij ontvangen door de Enneade (het negental oergoden) in de rechtszaal van Geb, de vader van Osiris en Seth, en volgt er een rechtszitting. In sommige versies vinden er als onderdeel van de rechtsgang verschillende duellen tussen Horus en Seth plaats, zoals een bootrace. Uiteindelijk wordt Horus door de godenrechtbank gekroond als de rechtmatige opvolger. Seth wordt gestraft, verdreven uit Egypte of zelfs vernietigd, en orde keert terug over het land. In een andere variant wordt vrede tussen Horus en Seth afgedwongen en verdeelt Geb de kronen van Noord- en Zuid-Egypte tussen de twee.

Hoofdthema's van de mythe

Hoofdonderwerp van de Osirismythe is het goddelijk koningschap: de aardse farao's nemen de rol aan van de rechtmatige koning Horus. Wanneer de koning sterft, wordt hij

Het succes van Osiris als koning maakte zijn broer Seth vreselijk jaloers en hij zonerop zelf op de troon te zitten

Osiris. De opvolger van farao wordt weer met Horus geassocieerd en zodoende gelegitimeerd. Het is opvallend dat in geen enkele Oudegyptische versie van de mythe in detail over de moord van Osiris wordt gesproken. De Egyptenaren zijn bang dat er onheil zal volgen als ze de moord op een koning (de ergste misdaad denkbaar) beschrijven. Indirecte referenties naar de 'daad' zijn voor de oude Egyptenaren genoeg, en wellicht werd er mondeling meer ingegaan op de details. Van Plutarchus wordt dan ook gezegd dat zijn werk vooral gebaseerd is op mondelinge overleveringen van de mythe (uit de eerste eeuw na Christus!) en bovendien ook op de eerder geschreven werken van Diodorus Siculus en Herodotus.

In de mythe staat verder de constante tweestrijd tussen orde (*maat*) en chaos (*isfet*) centraal. *Maät* is een gecombineerd concept van waarheid, kosmische orde en rechtvaardigheid: alle principes waar de regering van farao aan dient te voldoen wil het land zich niet in chaos verkeren. De personificatie van deze concepten is de godin Maät, die herkenbaar is aan de struisvogelveer die zij op haar hoofd draagt. Osiris en Horus worden geassocieerd met Maät, terwijl Seth voor de chaos staat. Met de moord op Osiris wint de chaos het tijdelijk van de orde. Gelukkig overwint uiteindelijk de orde weer wanneer Horus de troon bestijgt. Ook voor de 'normale' Egyptenaar is *isfet* een zorg. Om de chaos af te weren bestaan er verschillende rituelen zoals te zien is op een stèle uit Hannover.

Deze magische stèle geeft bescherming tegen kwade krachten: een demon met Seth-kop zit aan zijn nek geketend, geknield met zijn armen op de rug gebonden in een executiekamer. Rechts van hem zit de godin Sachmet die hier 'meesteres van het slachthuis' wordt genoemd. De tekst op de stèle beschrijft gruwelijke straffen — zoals het verbranden van ledematen en het afsnijden van vingers en voeten — om de schenker van de stèle te beschermen tegen chaos.

De godin Maät staat hier afgebeeld achter de god Amon, met op haar hoofd een zonnenschijf en een struisveer (Egyptische afdeling, Musée du Louvre, Parijs).

Met de moord op Osiris wint de chaos het tijdelijk van de orde

De Osirismythe neemt een centrale plaats in de Oudegyptische religie in. Niet alleen voor de koningen is de mythe belangrijk, maar de mythe is ook zeer populair onder de Oudegyptische bevolking. De voornaamste reden hiervoor is de religieuze betekenis van de mythe: de dode leeft verder in het hiernamaals. Het leven, de dood, wederopstanding en rechtvaardiging van Osiris worden gezien als momenten die elke Egyptenaar hoopt te ervaren. Aspecten van mummificatie —het lichaam voor de eeuwigheid behouden — worden dan ook verbonden aan de mythe van Osiris.

Hoewel de oude Egyptenaren ons niet één eenduidige versie van de Osirismythe hebben nagelaten, betreft het verhaal – in verschillende versies – de fundamenten van hun bestaan. Door de toewijding van Isis kan het rechtvaardige koningschap van Osiris worden doorgegeven tot aan de laatste koning van het faraonische Egypte. De dood van Osiris is één van de belangrijkste gebeurtenissen maar tegelijkertijd ook heel ongrijpbaar. Desalniettemin wil elke dode toetreden tot het dodenrijk van Osiris en zich identificeren met Osiris. In spreuk 175 van het Dodenboek beklagt Osiris zich over de eenzaamheid van de dood. Atoem stelt hem gerust met de gedachte dat Osiris nu ‘miljoenen jaren’ zal voortleven: de wens van elke oude Egyptenaar.

Op deze stèle zit rechts de godin Sachmet, meesteres van de executieplaats. Links zit Seth geboeid in een gevangenis (Museum August Kestner, Hannover).

Mythologische papyri als bron voor scheppingsmythen

In de 21ste Dynastie (1076-944 v.Chr.) wordt het gebruikelijk om rijk geïllustreerde 'mythologische papyri' mee te geven aan de overledenen. Sommige van de illustraties (vignetten) op de papyri zijn afbeeldingen van scheppingsmythen. Waarom zijn er scheppingsmythen opgenomen in funeraire papyri, vele eeuwen nadat deze verhalen zelf zijn ontstaan?

Ook de oude Egyptenaren worstelden met existentiële vragen, zoals hoe de wereld is ontstaan en waarom. Hun scheppingsmythen zijn verhalen die dit moesten verklaren. Deze mythen zullen in een grotendeels ongeletterde maatschappij zoals het oude Egypte veelal mondeling zijn overgeleverd, maar ze zijn ook tekstueel vastgelegd in bijvoorbeeld de Piramideteksten (teksten aangebracht in de koningsgraven van het Oude Rijk) en in afbeeldingen op lijkkasten en papyri. Een ander voorbeeld vormen de zogenoemde mythologische papyri uit de 21ste Dynastie, die toebehoorden aan de priesters van de tempel van Amon in Thebe, het huidige Luxor.

Mythologische papyri

Net als de dodenboeken zijn deze papyri in eerste instantie bedoeld om in het hierna-

maals gebruikt te worden door de overledene. Ook daar heeft de overledene eten, drinken en lucht nodig. De instructies in deze papyri voorzien daarin door middel van mythologische concepten en magische formules. Anders dan de dodenboeken bestaan de mythologische papyri vrijwel uitsluitend uit afbeeldingen.

In feite zijn deze papyri een doorontwikkeling van de wandschilderingen zoals die voorheen op de muren van tombes worden gevonden. Privépersonen van hoge status, zoals de hogepriesters van Amon, laten voorafgaand aan de 21ste Dynastie beschilderde graven bouwen net zoals de farao's, zij het bescheidener van afmetingen en uitrusting. Na een golf van sociale onrust in de 20ste Dynastie – die gepaard gaat met het wegvallen van de centrale macht, hongersnood en

Met de scheiding van Geb en Noet wordt niet alleen de aarde zoals we die kennen gecreëerd, maar bijvoorbeeld ook de loop van de zon

Een voorbeeld van een mythologische papyrus is het 3.65 m lange handschrift van de godsvader van Amon Paser in Leiden. In dit vignet aanbidt Paser de god Re-Horachte, met daarachter de zeven koeien en de stier van Dodenboek spreuk 148 (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

stakingen van grafbouwers – gaat men over op het begraven van privépersonen in ‘caches’ (Engels) of ‘cachettes’ (Frans): geheime bergplaatsen. Dit zijn ondergrondse, moeilijk traceerbare ruimtes waarin de lijkkisten van meerdere personen worden begraven. Omdat er in de caches geen ruimte is voor de teksten en afbeeldingen die men voorheen op de grafwanden schilderde, worden deze aangebracht op de lijkkisten van de overledenen en op meegegeven papyri. De mythologische papyri

behoren hiertoe. In 1881 en 1891 werden in Deir el-Bahari op de westoever van Thebe twee caches gevonden met honderden lijkkisten en ook een groot aantal papyri. Dit waren de grootste vondsten ooit voor de handschriften die later binnen de Egyptologie mythologische papyri zouden gaan heten.

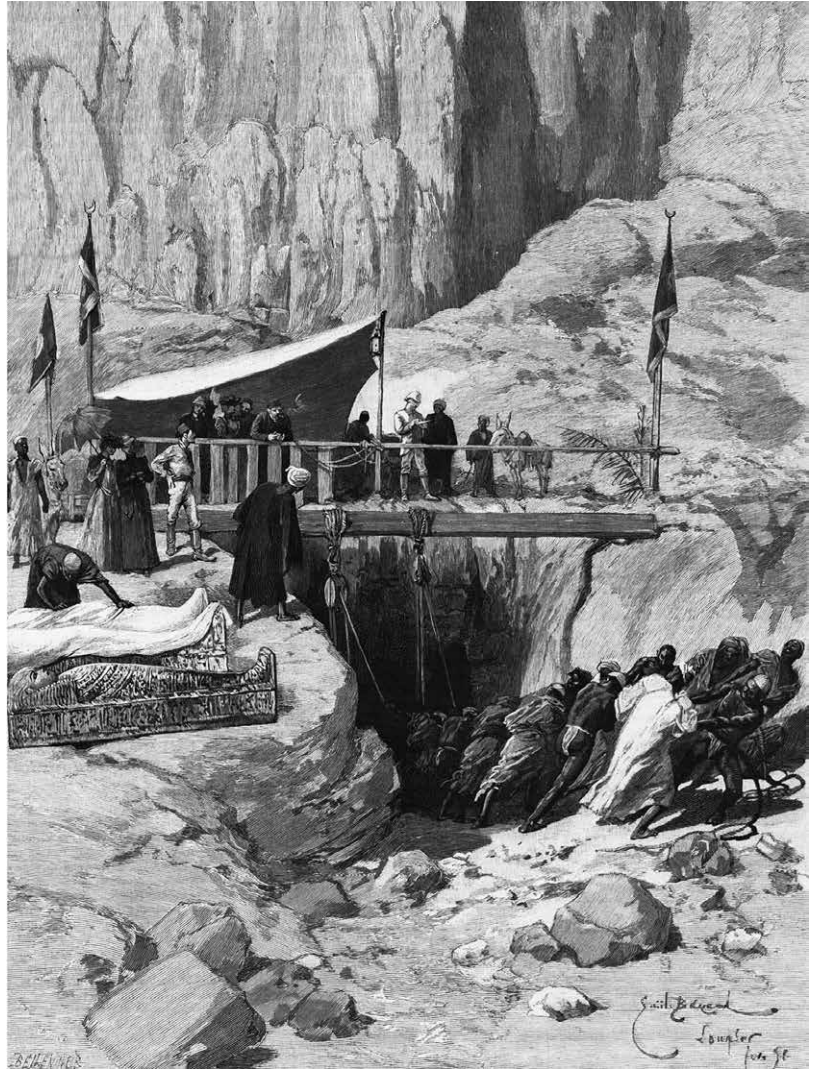
Het leeghalen van de priester-cachee van Deir el-Bahari in 1891 (gravure door Emile Bayard voor *L'Illustration*).

Een stukje theologie

Op het eerste gezicht lijkt het misschien vreemd dat er scheppingsmythen worden afgebeeld op deze papyri. Wat heeft de schepping van de wereld tenslotte te maken met het leven na de dood van een priester? Waarom zijn de scheppingsmythen van essentieel belang voor de Egyptenaren van de 21ste Dynastie, meer dan 1000 jaar nadat veel van die verhalen waren ontwikkeld?

De mythologische papyri zijn een uiting van theologische concepten uit Thebe gedurende de 21ste Dynastie. Deze concepten draaien rondom de eenwording van de zonnegod Re en de god van de onderwereld Osiris. De overledene wordt vergoddelijkt en geassocieerd met Osiris, maar ook met de zonnegod, die iedere dag een reis maakt door de hemel en iedere nacht door de onderwereld. De explosie aan afbeeldingen gebruikt in de papyri is karakteristiek voor deze periode en vormt een serie van nieuwe beeldcomposities die de opvattingen over schepping, kosmologie en hiernamaals van bovenstaande Thebaanse theologie uitbeelden.

Zoals gezegd hebben de mythologische papyri tot doel om de ziel van de overledene te begeleiden door de onderwereld. Dit soort gidsen bestond al eerder, zoals bijvoorbeeld het Dodenboek en het Poortenboek, en bepaalde onderdelen daarvan zijn opgenomen in de mythologische papyri. Een andere veel voorkomende scène in de mythologische papyri is het dodengericht van Osiris, god van

In 1982 werd ook in Sakkara een soortgelijke cachee gevonden met op elkaar gestapelde lijkkasten in een paar kleine rotskamertjes van het graf van Ioeroedef (foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De overledene wordt vergoddelijkt en geassocieerd met Osiris, maar ook met de zonnegod die iedere dag een reis maakt door de hemel en iedere nacht door de onderwereld

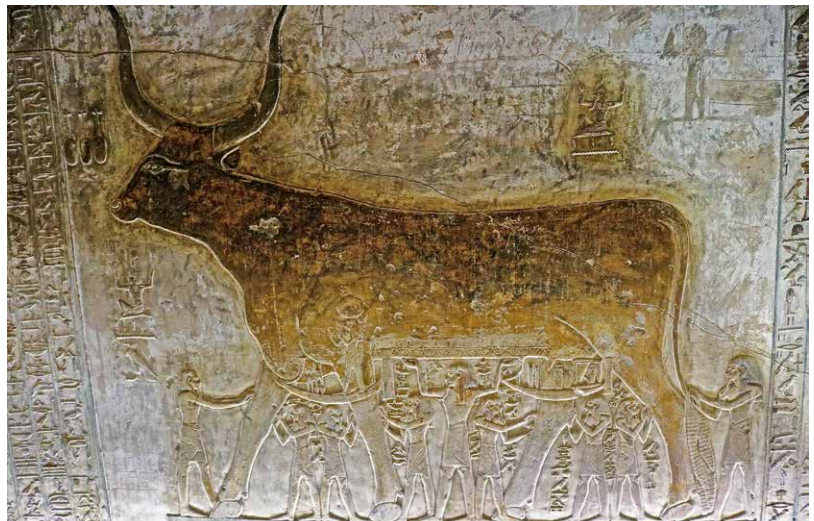
In amuletten wordt Sjoe stevast afgebeeld als een knielende man met het hemelteken in zijn geheven handen (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De beroemdste afbeelding van het zogenoemde Boek van de Hemelkoe staat op een wand in het graf van Seti I in het Dal der Koningen (foto: Fania M. Kruijff).

de onderwereld, die beoordeelt of de overledene een rechtschapen leven heeft geleid en toegelaten mag worden tot het hiernamaals. Tenslotte zien we ook elementen van scheppingsmythen terugkomen. Het mooiste voorbeeld hiervan is de scène van Geb, Noet en Sjoe.

Geb, Noet en Sjoe, of de scheiding van hemel en aarde

Een heel bekend onderdeel van de scheppingsmythe van Heliopolis, één van de toonaangevende scheppingsverhalen in Egypte, is de scheiding van hemel en aarde. Eerst schiep de god Atoem zichzelf en daarna bracht hij een volgend godenpaar voort, Sjoe (god van lucht en licht) en Tefnoet (godin van warmte en vochtigheid). Zij verwekten Geb (de aarde) en Noet (de hemel). Vervolgens scheidde Sjoe Geb en Noet, en daarmee aarde en hemel, van elkaar. Dit was een belangrijke stap in de schepping van de kosmos. Hier wordt niet alleen de aarde zoals we die kennen gecreëerd, maar bijvoorbeeld ook de loop van de zon, die overdag langs de hemel trekt en 's nachts door de onderwereld reist om in het oosten wedergeboren te worden. De eenmalige schepping, de 'Eerste keer', waarmee Atoem was begonnen, wordt hier dus omgezet naar een cyclus waarbij de zon iedere dag opnieuw wordt geschapen.

De scheiding van hemel en aarde uit de papyrus van Paser. Boven vaart de overledene door de velden van het hiernamaals (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De oudste bronnen die we kennen over de scheiding van hemel en aarde, zijn tekstueel en komen uit de Piramideteksten. Later worden gelijksoortige teksten niet meer exclusief voor de koninklijke familie gereserveerd maar ook voor hoge ambtenaren beschikbaar gesteld. Deze zogenoemde Sarcofaagteksten worden nu aangebracht op lijkkasten. Pas vanaf het Nieuwe Rijk komen we afbeeldingen van de scheiding van hemel en aarde tegen. De oudste is te vinden op de buitenste schrijn van Toetanchamon.

In de 21ste Dynastie is de scheiding van hemel en aarde als vignet opgenomen in

sommige mythologische papyri. Een mooi voorbeeld is de papyrus van de priester Paser die tegenwoordig in het RMO ligt. In dit vignet zien we Noet, de hemelgodin, staande op handen en voeten en gebogen over Geb, de aardgod. Hij ligt uitgestrekt op de onderrand van de afbeelding. Sjoet staat tussen hen in, de armen omhoog gestrekt om Noet te ondersteunen. Op de armen en benen van Noet zijn zonnebarken te zien, een toevoeging die vaker voorkomt. Dit refereert aan de reis die de zon ieder etmaal door de kosmos maakt. De zonnegod reist overdag in zijn bark langs de hemel, het lichaam van Noet, en wordt

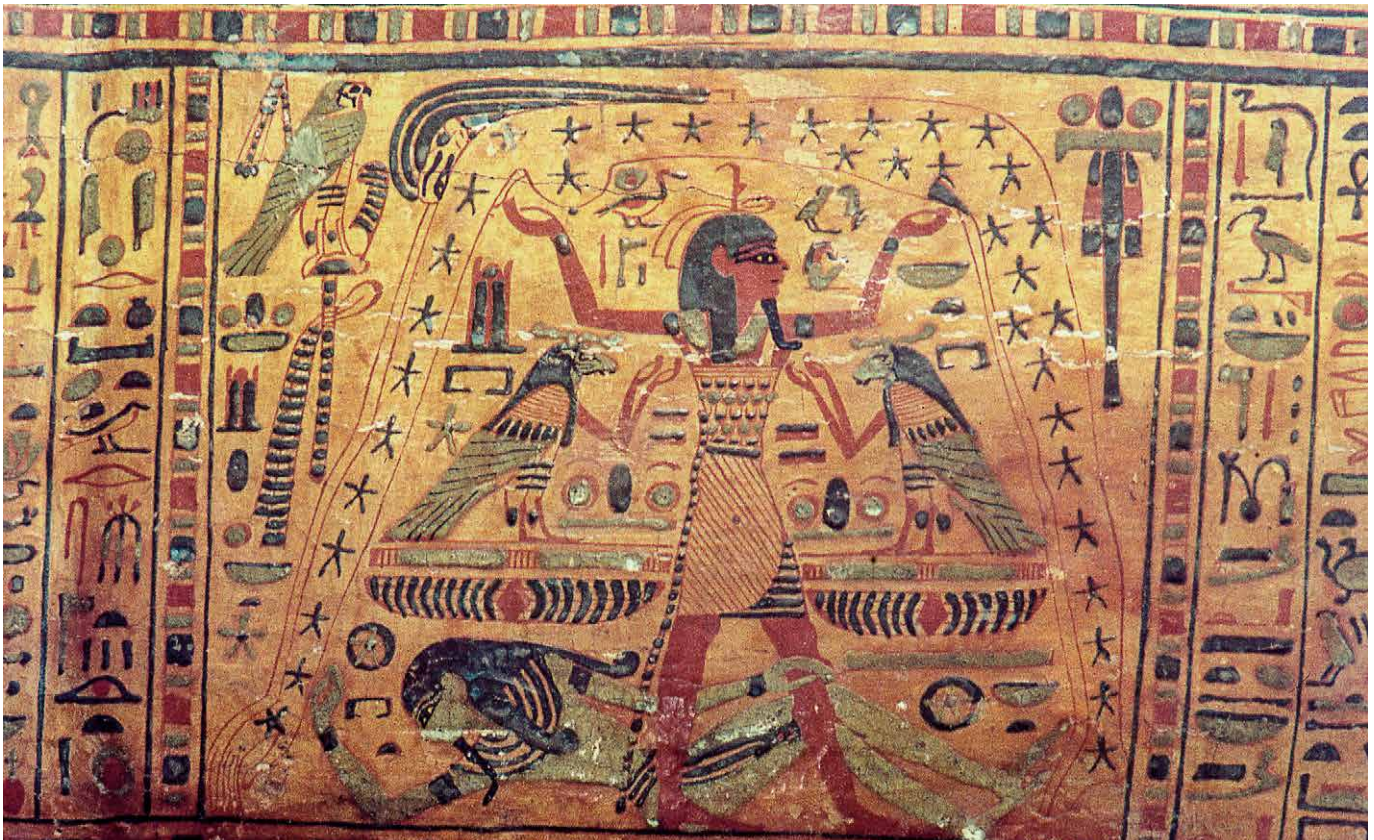
De scheppingsmythe van Heliopolis is voor de oude Egyptenaren dus niet zomaar een verhaal dat zich lang geleden heeft afgespeeld

's avonds door haar opgeslokt. De zon maakt vervolgens een reis door de onderwereld, in de vorm van Geb, en wordt in de ochtend door Noet gebaar. Noet is dus altijd met haar hoofd naar het westen gericht. Dat is goed te zien in de scène op de kist van Amenhotep in het RMO. Een standaard die het oosten symboliseert staat naast de vagina van Noet terwijl de standaard van het westen bij haar hoofd is afgebeeld.

Tenslotte bestaan er allerlei variaties op deze scène, waaronder de dubbele scène

op de papyrus van Henttawy uit het British Museum. In de linker scène zien we een figuur die op Noet lijkt maar gelet op de erecte penis wel mannelijk moet zijn. Volgens de tekst naast zijn hoofd is dit Osiris, heer van de onderwereld. Onder hem is Geb afgebeeld die zichzelf oraal bevredigt, mogelijk als parallel van de zelfbevruchting van Atoem aan het begin van de schepping. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Atoem in de cirkel links van Geb is afgebeeld. In de rechter scène is Noet wel op de gebruikelijke wijze afgebeeld.

De scheiding van hemel en aarde, afgebeeld op de binnenkist van de Amonpriester Amenhotep (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De plaats van Geb wordt echter ingenomen door een god met een slangenkop. In het oude Egypte worden slangen, gezien hun natuurlijke habitat, geassocieerd met de onderwereld. Dit is slechts één variant op de scène van Geb, Noet en Sjoet, maar er zijn er veel meer. Ondanks al die variatie komen enkele thema's altijd terug, namelijk vruchtbaarheid en de schepping, de onderwereld en de zonnecyclus.

De cyclus van dood en leven

Het is duidelijk dat de basis waarop dit vignetteruggrijpt, de episode is uit de scheppingsmythe van Heliopolis waarbij Noet en Geb van elkaar gescheiden worden en waarmee de kosmos wordt geschapen. Maar dit vignet moet ook worden gezien binnen een funeraire context. De mythologische papyri worden tenslotte als grafgift meegegeven. Het doel van de overledene is om in de bark van de zonnegod Re overdag een reis langs de hemel te maken, 's nachts in de onderwereld gere-

genereerd te worden, om uiteindelijk in de ochtend opnieuw geboren te worden. Dit is in feite een cyclische herhaling van de eerste schepping die in de mythe van Heliopolis wordt beschreven. Dit verklaart de aanwezigheid van de standaarden van oost en west geplaatst naast respectievelijk de vagina en de mond van Noet, alsmede de zonnebarken op haar rug. Dat Geb in bijschriften bij dit vignet ook Heer van de Onderwereld wordt genoemd, past eveneens in dit verhaal.

De scheppingsmythe van Heliopolis is voor de oude Egyptenaren dus niet zomaar een verhaal dat zich lang geleden heeft afgespeeld en dat verklaart hoe de wereld eruit ziet. Het vormt ook een belofte dat de Egyptenaren, wanneer zij sterven, zelf deel gaan uitmaken van de cyclische herhaling van deze schepping. De vignetten op de papyri fungeren daarbij als een soort instructiegids. Daarmee is de scheppingsmythe van Heliopolis na meer dan anderhalf millennium relevanter dan ooit.

De papyrus van Henttawy bevat twee varianten op het vignet met de scheiding van hemel en aarde (British Museum, Londen).

2

Hemelse machten

Maarten J. Raven

Re, god van de zon

Ben van den Bercken

Goden van de maan

Petra Hogenboom

Goden van de sterren

Jacco Dieleman

Hemelse machten

Zoals alle mensen kijken ook de oude Egyptenaren met ontzag naar de hemel. Wat zien ze daar, en hoe beïnvloedden de goden van hemel, zon, maan en sterren hun bestaan? De Egyptische mythologie geeft ingenieuze antwoorden op de vragen die astronomen zich gesteld zien.

De godin Noet, afgebeeld op een plafond in de tempel van Dendera (foto: Hamerani, Wikimedia Commons).

Horus wordt voorgesteld als een grote valk die langs het uitspansel vliegt. Zijn stralende ogen zijn de zon en de maan

‘Toen gebeurde die slachting onder de mensen. En toen sprak deze god tot Noet: “Ik heb me op je rug gezet om te worden opgetild. Wat nu?” Zo sprak hij en Noet werd de hemel.’ Deze mythologische passage uit het zogenoemde Boek van de Hemelkoe verklaart waarom er een hemel is. De god Re-Atoem heeft deze geschapen om zichzelf en de andere goden een veilige verblijfplaats te geven. Op aarde konden de goden immers niet langer blijven, omdat de mensen in opstand waren gekomen tegen hun eigen schepper. De luchtgod Sjoetilde daarom zijn dochter Noet omhoog, zodat ze niet langer uitgestrekt lag op haar broer en echtgenoot Geb, de aardgod. Sindsdien vormt Noet met haar lichaam als boog het uitspansel, met haar tenen op de oostelijke horizon en haar vingers op de westelijke. Zon, maan en sterren worden in het oosten uit haar geboren, reizen langs haar lichaam en worden in het westen weer ingeslikt. Terug reizen ze dan binnendoor haar lichaam: volgens de Egyptenaren hebben vrouwen namelijk een rechtstreekse verbinding tussen mond en baarmoeder. Omdat Noet dus eigenlijk haar eigen kinderen opeet, wordt ze soms voorgesteld als een zeug, omdat over dit dier hetzelfde werd verteld.

Meestal is Noet als vrouw afgebeeld. Vaak wordt haar lichaam zwart weergegeven als de nachthemel, met sterren bezaaid. Een favoriete plek voor zulke afbeeldingen is het plafond van tempels of graven, omdat zulke bouwwerken als een mikrokosmos worden gezien: een miniatuur weergave van het universum waarvan het voortbestaan nauw verbonden is met de makrokosmos van de geschapen wereld buiten. Alle rituelen die in zo’n bouwwerk worden uitgevoerd, zullen hun uitwerking hebben op de kosmos als geheel. Omgekeerd zal het graf of de tempel voor eeuwig bestaan, net als het universum.

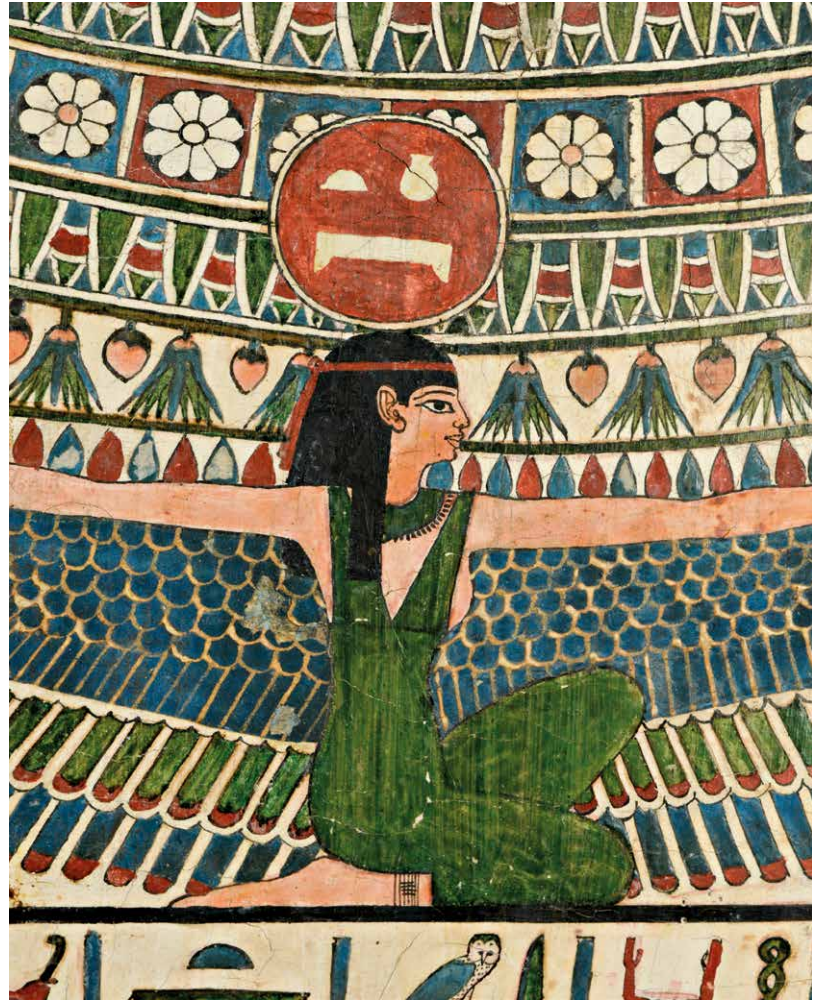
Aan de binnenkant van het deksel van de mummiekist van Peftjaoeneith staat Noet afgebeeld tussen de twaalf uren van de dag en de nacht (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Ook op de buitenzijde van het deksel van Peftjaoeneiths mummiekist knielt Noet met uitgespreide vleugels neer (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Noet vinden we ook vaak geschilderd op het deksel van mummiekisten en sarcofagen. Want ook die deksels functioneren symbolisch als de hemel. Vaak staat naast de afbeelding geschreven: 'O mijn moeder Noet, strek Uzelf over mij uit, opdat U me plaatst tussen de onvergankelijke sterren die in U zijn en opdat ik niet zal sterven.' Daarbij spreekt de dode dus de wens uit om als ster opgenomen te worden in de hemel. Noet wordt aangesproken als 'mijn moeder' omdat alle overledenen in Egypte symbolisch worden geïdentificeerd met de god Osiris, Noets zoon. Net als Osiris zullen ze de dood overwinnen, door herboren te worden uit de mummiekist (= Noets lichaam). Op de binnenzijde van het deksel van mummiekisten is Noet vaak staande afgebeeld, de armen wat gespreid in een beschermend gebaar of boven haar hoofd geheven om zo het uitspannel te vormen. Op de buitenzijde knielt ze op de borst, terwijl ze haar gevleugelde armen over de dode spreidt.

De hemelkoe

Naast Noet zijn er meer hemelgodinnen. De belangrijkste is de godin Hathor, wier naam 'het Huis van Horus' betekent. Horus wordt voorgesteld als een grote valk die langs het uitspannel vliegt. Zijn stralende ogen zijn de zon en de maan. Zijn huis is dus de hemel, en de godin Hathor geldt wel als zijn echtgenote. Zoals bij zoveel Egyptische godinnen is de identiteit van Hathor moeilijk te definiëren, en al die ongreepbare godinnen worden ook nog eens doorlopend met elkaar verbonden.

De godin Hathor staat hier in de gedaante van een koe in een bronzen kom die gevuld kan worden met bloemen (Egyptische afdeling, Musée du Louvre, Parijs).

Ook op het zilveren diadeem van farao Antef V prijkt een gouden uraeusslang (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Maar Hathors hemelse aspect is wel haar primaire kenmerk. Meestal wordt ze dan als een grote koe gezien: haar vier poten zijn de hemelsteunen op de hoeken van de wereld, haar gevlekte buik is het met sterren bezaaide uitspansel boven ons. Zoals de hemel de zon draagt, zo wordt de Hathorkoe vaak afgebeeld met een zonnescijf tussen haar horens.

Volgens het bovenvermelde Boek van de Hemelkoe, een tekst die in veel koningsgraven voorkomt, is de hemelse koe niet

Hathor maar Noet. Het mythologische verhaal is daar aangebracht omdat de dode farao zelf ten hemel hoopt te varen, net als Re. Noet en Hathor zijn niet alleen maar hemelgodinnen maar ook beschermsters van de doden. De koegodin wordt al vroeg gezien als een alvoedende moedergodin, en wordt ook beschouwd als de moeder van Re. Dat past bij het idee dat de zonnegod uit de hemelgodin Noet geboren wordt. Het vreemde hieraan is dat volgens het Heliopolitaanse scheppingsverhaal Noet eigenlijk de kleindochter is van Re-Atoem, en niet zijn moeder!

De verwarring rond Hathor is zelfs nog groter. Zij wordt niet alleen beschouwd als Re's moeder, maar ook als diens dochter, het gevaarlijke zonne-oog dat hij uitstuurde om de mensheid te vernietigen. In andere teksten heet dit zonne-oog Tefnoet of Sachmet (= 'de Machtige'), een duidelijk voorbeeld van de wijze waarop Egyptische godinnen allemaal met elkaar kunnen worden verbonden. Eenmaal teruggekeerd bij haar vader plaatste Re het oog als een vuurspuwende cobra op zijn voorhoofd, een symbool voor zijn verblindende straling. Zo'n slang met dreigend opgezet borstschild, de uraeus (= 'de Opgerichte'), wordt eveneens door sommige andere goden gedragen. Ook de farao (als zoon van Re) heeft een uraeusvormig sieraad als onderdeel van zijn diverse kronen.

Maar meestal is Hathor toch de lieflijke koe die zich boven ons verheft. Later wordt zij vereerd als beschermster van alles wat

Onder de buik van de hemelkoe knielt de god Sjoe om haar met opgeheven armen overeind te houden

het menselijk leven opvrolijkt, zoals liefde en seks, zang en dans, dronkenschap en feest. Altijd houdt ze de attributen van haar oorsprong als hemelkoe. Ook de mensvormige Hathor draagt soms een koekop of heeft koeienoren, of op zijn minst een stel koeienhorens op het hoofd. Zulke horens met een zon ertussen worden later ook gebruikt als de kenmerkende kroon van Isis, weer zo'n universele moedergodin die met Hathor is verbonden. In de Egyptische mythologie bestaan er ook andere hemelse koeien, Mehet-weret bijvoorbeeld (een symbool van de hemelse oceaan waarover Re met zijn bootje vaart) of Ihet (= 'de Koe'). Beide gelden ook weer als moeder van de zonnegod Re.

Ihet speelt een rol in de laatste spreuk van het Egyptische Dodenboek, waar verteld wordt dat zij in de onderwereld een lichtschijnsel achter het hoofd van de dode zal doen schijnen. Ook na de dood brengt de hemelkoe dus een lichtje in de duisternis.

Onder de buik van de hemelkoe knielt de god Sjoe om haar met opgeheven armen overeind te houden. Haar vier poten worden volgens het Boek van de Hemelkoe gesteund door de acht Heh-goden: zij zijn in feite identiek aan de Ogdoad, de acht oergoden van Hermopolis. Een ander stel goden dat eveneens met de vier hemelsteunen wordt verbonden, bestaat uit de vier Zonen van Horus: Amset wordt met een mensenhoofd

De godin Mehetweret is afgebeeld als koe op het dodenboek van de priester van de offertafel Re. Vóór de koe staat een zeldzame afbeelding van Hathor als nijlpaard (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

afgebeeld, Hapy heeft een bavianenkop, Doeamoetef de kop van een jakhals en Kebehsenoef een valkenkop. De Horuszonen zijn bekender geworden als beschermers van de mummie en speciaal de ingewanden. Toch zijn ook zij van oorsprong kosmische goden, verbonden met de vier windrichtingen en de vier hoeken van de aarde. Vier is in de Egyptische mythologie altijd een uitdrukking van universaliteit en compleetheid. Zo houden de Horuszonen het dode lichaam (de mikrokosmos) net zo compleet als het universum (de makrokosmos) waarvan het een afspiegeling vormt.

Hemelbewoners

In het algemeen wordt de hemel beschouwd als het domein van de goden. Sommigen zijn daar voor iedereen te zien, zoals de zonnegod. Iedere dag reist Re langs het uitspansel, om 's nachts in de onderwereld te herstellen van zijn vermoeienissen. Aan de hemel stuit hij soms op wolken, in de onderwereld strandt zijn bootje op zandbanken. Beide zijn manifestaties van de kwade god Apophis: een vertegenwoordiger van de chaotische oermachten die bij de schepping nooit geheel zijn uitgeschakeld. Ook in de oostelijke en westelijke horizon, aan de randen van de

Op de stèle van de bewaker van het schathuis Neferrhenpet wordt het hemelse karakter van de Horuszonen benadrukt door ze in een boot over de hiëroglief voor 'hemel' te laten varen, met de dode zelf aan het roer (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De zonnegod reist iedere dag langs het uitspansel, om 's nachts in de onderwereld te herstellen van zijn vermoeienissen

geschapen wereld waar de oerchaos zich heeft gehandhaafd, ontmoet Re tegenstanders. Het daarbij vergoten bloed verklaart de rode kleur van zonsopkomst en zonsondergang. Zo is iedere dag eigenlijk een herhaling van de Eerste Keer: een nieuwe schepping met nieuwe kansen!

De maan verschijnt aan de hemel om Re te vervangen tijdens diens nachtelijke afwezigheid. Er zijn diverse maangoden, waaronder de god Thot, die beschouwd wordt als Re's plaatsvervanger en secretaris. Thot is daarvoor heel geschikt, omdat hij ook de god van de schrijfkunst is. Ingewikkelde mythologische verhalen proberen de verschillende fasen van de maan te verklaren.

Andere goden zijn aan de hemel zichtbaar in de gedaante van sterren. Net als veel andere volkeren onderscheiden de Egyptenaren allerlei verschillende sterren en sterrenbeelden. Sommige zijn verbonden met de belangrijkste goden van het Egyptische pantheon. Zo is de ster Sirius (de helderste ster aan de hemel; in het Egyptisch Sopdet = 'de Scherpe' genoemd, later vergriekst tot Sothis) verbonden met de godin Isis, en het daarnaast gelegen sterrenbeeld Orion met haar echtgenoot Osiris. Andere sterren vertegenwoordigen de tiendaagse perioden (dekaden) van het Egyptische jaar. De tekens van de dierenriem of zodiak worden echter pas sinds de Romeinse tijd als zodanig onderscheiden, een innovatie uit Mesopotamië. Twee groepen sterren die als typisch Egyptisch kunnen gelden,

zijn de Onvergankelijken (de sterren rond de poolster die de gehele nacht zichtbaar blijven; hier hopen ook de doden een plaatsje te krijgen) en de Onvermoeibaren (de sterren rond de hemelequator die juist snel langs het uitspansel jagen).

Op de stèle van Takana zien we hoe de gewelddadige god Seth helpt om het slangenmonster Apophis te verslaan (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De god Sobek zoals afgebeeld op een wand van de tempel van Kom Ombo (foto: icon72, stock.adobe.com).

Re, god van de zon

De opkomst van de zon geeft volgens de Egyptenaren aan dat de goede en kwade machten in evenwicht (*maat*) zijn. De zon wordt er als een belangrijke godheid gezien: een koning van de goden met vele namen, waarvan de bekendste Re is. Waar komt de zonnegod vandaan, hoe ziet hij eruit, en bovenal: hoe houdt hij zich tot de honderden andere goden in het oude Egypte?

Het ontstaan van de zonnegod Re wordt beschreven in scheppingsmythen. De Egyptenaren kennen verschillende versies waarin de zonnegod een hoofdrol speelt. In de bekende Heliopolitaanse scheppingsmythe ontstond een oerheuvel (*benben*) uit het oerwater (Noen). Dit was het eerste solide element in de kosmos waarop Re-Atoem verscheen. Als enige god creëerde hij nageslacht door te spugen of masturberen. Zijn twee kinderen Sjoe (de lucht) en Tefnoet (soms gelijkgesteld met de atmosfeer van de onderwereld) kregen op hun beurt twee kinderen: Geb (de aarde) en Noet (de hemel). Geb en Noet werden gescheiden door hun vader Sjoe. Zij konden dankzij de god van schrift en kennis, Thot, alleen aan het einde van het jaar vijf dagen samen zijn. Op dat moment werden Osiris, Isis, Seth en Nephthys geboren.

Deze gebeurtenis kondigde het nieuwe jaar aan. De bovengenoemde negen godheden vormen samen de 'Enneade' (het negental) van Heliopolis. In deze stad, waar volgens de Egyptenaren ook de oerheuvel te situeren moet zijn, ligt het grootste heiligdom van de zonnegod.

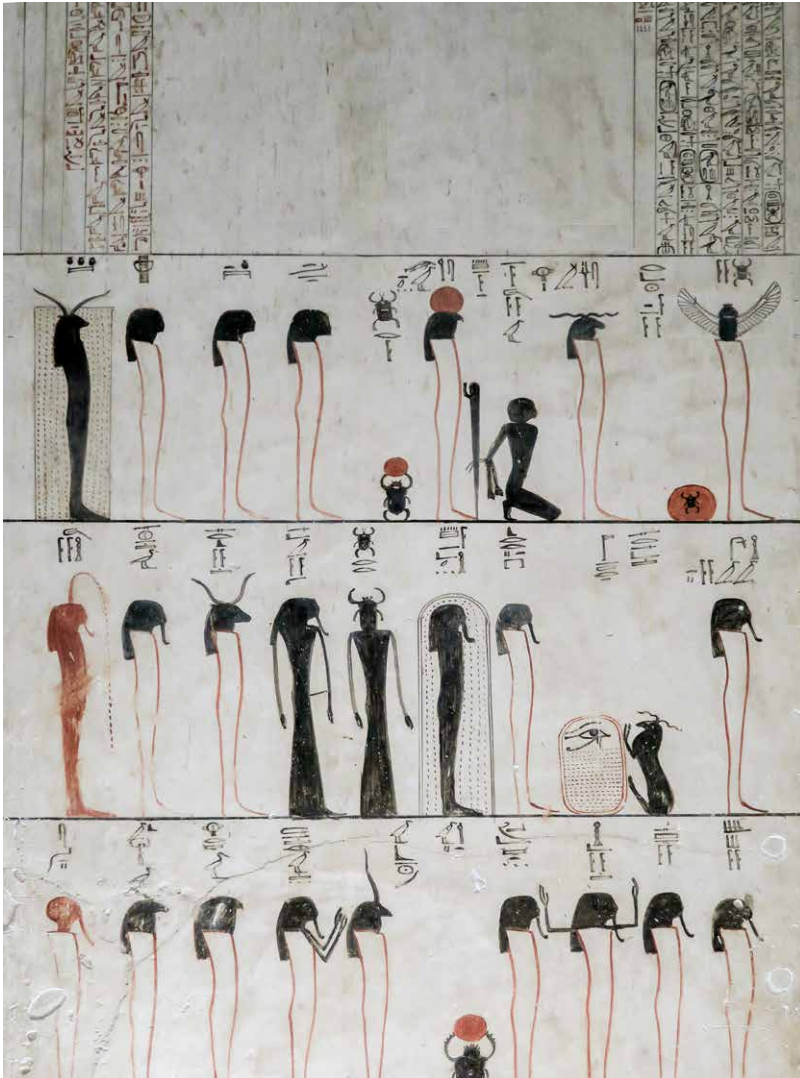
Van scheppergod tot god van alles

Re heerste lange tijd over een perfecte wereld waarin goden en mensen in harmonie leefden. Het wezen van de zonnegod komt uitvoerig aan bod in de zogenaamde 'Litanie van Re'. Deze religieuze tekst is onder andere terug te vinden in de graven van Thoetmosis III en Seti I in het Dal der Koningen te Luxor. De tekst prijst de zonnegod in al zijn vormen en beschrijft vervolgens hoe hij afdaalt in de

De god Re wordt maar zelden afgebeeld als een man met een zonnenschijf op zijn hoofd (Egyptische afdeling, Musée du Louvre, Parijs).

Na overleg met Noen zond de zonnegod zijn oog, te identificeren met Hathor-Sachmet, om de mensen te vernietigen

Gedeelte van de Litanie van Re, zoals afgebeeld in het graf van Thoetmosis III (foto: Jan Koek).

onderwereld om daar de doden tot leven te wekken. Tijdens het zevende uur van de nacht wordt de zonnegod één met Osiris; ziel (*ba*) en lichaam zijn herenigd. In het eerste deel van de litanie worden de 75 verschijningsvormen van Re na de schepping in tekst en beeld bezongen. Re wordt vereenzelvigd met Horus,

met Tefnoet, Noet en nog vele andere goden en godinnen. Het geheel van deze manifestaties laat goed zien dat de zonnegod ook de god van alles is.

Ook in de kunst heeft Re vele verschijningsvormen. Vaak wordt hij afgebeeld als een mens met de kop van een valk, ram of scarabee, allen met een zonnescijf op het hoofd. Vanzelfsprekend kan hij ook als de zonnescijf worden afgebeeld, vaak voorzien van een beschermende cobra (uraeus) en uitgespreide vleugels. Tijdens de Amarna-periode maakt koning Achnaton de zonnescijf Aton de enige god. De Aton wordt afgebeeld als zonnescijf met talloze zonnestralen eindigend in handjes die de koninklijke familie leven aanreiken. Een andere vorm van de zonnegod is de stier. In Heliopolis, de stad van de zon, wordt de Mnevis-stier gezien als een incarnatie van de zonnegod. Als kater in strijd met een grote slang vinden we de zonnegod in vignetten uit het Dodenboek.

Zoals veel goden in het Oudegyptische pantheon kan ook de zonnegod worden verbonden aan andere godheden, waarbij hun eigenschappen worden gecombineerd (syncretisme). Zo wordt Re al in de 2de en 3de Dynastie met de (waarschijnlijk oudere) god Horus verbonden tot Re-Horachte: 'Re, Horus van de horizon'. Dit is een logische verbintenis omdat de opkomende zon al bekend stond als de 'heer van de horizon'. Ook een verbinding met Osiris is mogelijk: Re-Osiris. Hierdoor wordt niet alleen de *ba*

Re als kater in gevecht met Apophis als slang, uit het dodenboek van de koopman Kenna (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

met het lichaam verenigd, maar ook de dag met de nacht. Vergelijkbaar is de verbinding met Thot, god van de maan. Gedurende het Nieuwe Rijk wordt Re vooral verbonden met de Thebaanse scheppergod Amon ('de Onzichtbare') tot Amon-Re.

Een gevaarlijke dagelijkse reis

Naast zijn rol als scheppergod kent de zonnegod nog andere rollen. Bij zijn dagelijkse geboorte of ontwaking draagt hij de naam Chepri en wordt hij 'begroet' door bavianengekrijs bij zonsopkomst. Verschillende godheden zoals Sjoë en Heh (de eeuwigheid) ondersteunen hem vervolgens in zijn klim naar de top van het hemelgewelf. Nadat hij rond het middaguur veilig om de zandbank van de slang Apophis is gevaren, reist hij verder onder de naam Re. In de avond 'sterft'

hij in het westen als de oude zonnegod Atoem. Na zonsondergang onderneemt de zon, vaak in de vorm van een mummie met ramskop, een gevaarlijke, verjongende nachtreis door de onderwereld. Dit is te zien in de litanie van Re en verschillende onderwereldboeken, waaronder het Boek van de Nacht. Grote gevaren als de slang Apophis proberen de zon(sopkomst) tegen te houden en zo de wereld in de ultieme chaos onder te dompelen. Verschillende goden, zelfs de gewelddadige Seth, helpen de zonnegod zijn reis tot een goed einde te brengen. Zo wordt het evenwicht tussen goed en kwaad bewaard en wordt de zon opnieuw geboren. Door deze steeds terugkerende reis wordt de zonnegod ook wel 'heer van de eeuwigheid' genoemd.

Tijdens zijn reis langs het hemelgewelf bevindt de zonnegod zich in een gouden bark van zo'n 770 el lengte (1 el = ca. 52 cm). Hij

De stèle van de Amonpriester Pamaaf toont de eigenaar in aanbidding voor de valkenkoppige god Re-Horachte (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

wordt geassisteerd door zijn achterkleinkinderen Isis, Nephthys en Seth, maar ook door Horus, Hoe (het gesproken bevel), Sia (perceptie), Wepwawet (de opener van de wegen) en Thot. De dagbark wordt geroeid door de circumpolaire (nooit ondergaande) sterren en de nachtbark door de dekanen (sterren van de tiendaagse weken van het Egyptische jaar) en planeten. In het Oude Rijk hopen de farao's na hun dood plaats te mogen nemen in de bark van de zonnegod en op die manier tot in de eeuwigheid langs het hemelgewelf te reizen en onsterfelijk te worden.

Bavianen begroeten de bark van Chepri bij zonsopkomst; links de bark van Re midden op de dag. Uit het dodenboek van de koopman Kenna (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De tekst prijst de zonnegod in al zijn vormen en beschrijft vervolgens hoe hij afdaalt in de onderwereld om daar de doden tot leven te wekken

De zonnegod in de mythologie

De zonnegod speelt een rol in verschillende Egyptische mythen. Met name het oog van de zonnegod, dat vereenzelvigd kan worden met de zonneschijf, komt vaak terug. In de Mythe van de Hemelkoe figureert Re na de schepping als koning van de goden en de mensen. Re reisde toen nog niet dagelijks langs de hemel maar vertoefde met de andere goden op aarde. In deze gouden tijd was alles perfect: er was geen dag of nacht, geen onderwereld. Goden en mensen leefden in harmonie, totdat de mensheid tegen haar oud geworden schepper in opstand kwam. Na overleg met Noen zond de zonnegod zijn oog, te identificeren met Hathor-Sachmet, om de mensen te vernietigen. Op het laatste moment kreeg Re spijt en bedacht samen met Sjoe en Thot een list om het oog te stoppen. Hij creëerde een meer gevuld met roodgekleurd bier dat het oog opdronk in de veronderstelling dat het bloed was. Op die manier kalmeerde zij en veranderde ze van de woeste Sachmet in de liefdevolle Hathor. Re trok zich vervolgens terug op de rug van de hemelkoe, schiep de onderwereld, waar nu behoefte aan was, en begon aan zijn dagelijkse reis langs het hemelgewelf. De kinderen van Re regeerden achtereenvolgens over de aarde, waarbij er geregeld conflicten waren. Een van de bekendste komt aan bod in de eerder genoemde mythe van Isis en Osiris.

De zonnegod kan ook in conflict zijn met zichzelf. Zo verhaalt één van de ogenmythen over een ruzie tussen Re en zijn oog in de vorm van Hathor-Tefnoet. Het oog trekt zich daarop terug in Nubië. Re stuurt Sjoe en Thot om zich weer met het oog te verzoenen en het terug te halen. Sjoe en Thot veranderen zichzelf in apen en weten Tefnoet te kalmeren. Uiteindelijk stemt ze toe en keert in een feestelijke intocht in Egypte terug. Volgens egyptologen hangt deze mythe samen met de lagere stand van de winterzon, dicht bij de horizon en dus verder weg (Nubië). In een andere mythe is het oog woest als het na terugkomst bij de zonnegod een nieuw oog in haar plaats vindt. Re promoveert het oog daarop tot 'uraeus' en plaatst haar als bescherming op zijn voorhoofd.

Een derde mythe gaat over Isis die met een list de geheime naam van de zonnegod wil achterhalen. Met een mengsel van klei en

Bekroning van een processiestandaard in de vorm van een zonnebark. Op de kajuit staat de Horusvalk, erin en erachter staan figuren van Re-Horachte als man met valkenkop (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Grote gevaren als de slang Apophis proberen de zon tegen te houden en zo de wereld in de ultieme chaos onder te dompelen

De godin Sachmet wordt afgebeeld als vrouw met de kop van een leeuw en een zonnescijf met cobra als hoofdtooi (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

speeksel van Re, dat ze stiekem opvangt, maakt Isis een slang die ze op het dagelijkse pad van de zonnegod plaatst. De slang bijt de god en hij ondergaat helse pijnen. Ondanks zijn schepperskwaliteiten kan hij de pijn niet laten verdwijnen. Isis biedt hem een oplossing, maar wil als wederdienst zijn geheime naam weten. Na veel gemor geeft de oude zonnegod eindelijk toe. Isis wordt daarmee één van de machtigste magiërs.

Opkomst en ondergang van Re

Vanaf de 2de Dynastie worden koningsnamen al gevormd met het element '-Re' en vaak is de zonnegod dan in verband te brengen met Horus en het koningschap. Met behulp van deze 'theofore namen' legitimeren de vroege farao's hun heerschappij als onderworpen aan maar goedgekeurd door Re. De faraonaam Ra-neb ('Re is mijn heer') lijkt te getuigen van deze prominente rol maar tegelijkertijd nog prille status van de zonnegod. Naarmate de tijd vordert wint Re aan belang in het pantheon: staatsgod tijdens de 5de Dynastie, 'herschepper' van het land aan het begin van het Middenrijk, ketterse godheid tijdens de Amarna-periode, opnieuw staatsgod versmolten met Amon van Thebe tijdens de 19de Dynastie, tot belangrijke zonnegod in de Derde Tussenperiode en Late Tijd. Onder de Ptolemaeën wordt de zonnegod nog steeds erkend, maar verliest langzaam aan belang ten gunste van Serapis. Hoewel na de christianisering van Egypte in de 4de eeuw na Chr. de zonnegod niet meer wordt vereerd, lijkt zijn eeuwige reis langs het hemelgewelf nog niet ten einde.

In de tempel van Dakka in Nubië komt een mythologisch reliëf voor van de aap die probeert de woeste leeuw te kalmeren (foto: Wikimedia Commons).

Goden van de maan

Naast goden van de zon zijn er binnen de Egyptische religie verschillende goden die geassocieerd worden met de maan. Wanneer de zon is ondergegaan, treedt de maan naar voren als diens plaatsvervanger aan het firmament. En net zoals de zon, maakt ook de maan een reis door de hemel. Toch is er een duidelijk verschil waar te nemen tussen de twee hemellichamen.

Zo werpt de maan bij zijn tocht een zwakker licht op de aarde dan de zon. Daarnaast heeft de maan diverse verschijningsvormen, die zich telkens in een cyclus herhalen. De maan vertoont zogeheten schijngestalten, omdat slechts een deel van het vanaf de aarde zichtbare oppervlak door de zon wordt beschenen. Hierdoor zien we verschillende fasen van de maancyclus: van nieuwe maan, wanneer alleen de schaduwkant van de maan zichtbaar is en we dus geen maan aan de hemel zien, in variërende gradaties via een deels zichtbare maan naar volle maan, wanneer de maan volledig te aanschouwen is. Daarna neemt de zichtbaarheid van de maan af, tot die weer volledig aan het zicht onttrokken is en met de nieuwe maan de cyclus opnieuw begint. Deze gehele kringloop duurt ongeveer een maand.

Wedjat, het maanoog

De Egyptische religie en mythologie kennen verschillende verklaringen voor dit natuurlijke fenomeen. Zo wordt in één van de Egyptische mythes de maan beschreven als het verzwakte linkeroog van Horus, in tegenstelling tot zijn sterke rechteroog dat wordt beschouwd als de zon. De twee ogen van Horus, één van de belangrijkste hemelgoden, zijn vanzelfsprekend nauw aan elkaar verwant. In een heftige strijd om de koninklijke nalatenschap van Osiris werd het linkeroog van Horus verwond door diens oom Seth, god van de wanorde. Uiteindelijk wist de god Thot het Horusoog gelukkig te genezen. Horus bood daarna zijn herstelde oog (*wedjat* = het ongerepte) aan zijn vader Osiris aan, zodat hij hiermee veilig naar het hiernamaals kon reizen.

Dit gouden amulet heeft de kenmerkende vorm van het *wedjat*-oog: een mensenoog, met daaronder een krul en een druppelvorm die zijn afgeleid van het verenpatroon van een valk (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Het beschadigen en herstellen van het linkeroog van Horus wordt geassocieerd met de maancyclus, een kringloop van vernieuwing die zich iedere maand herhaalt. Hierdoor is het linkeroog van Horus een sterk symbool van regeneratie en continuïteit. Er zijn dan ook vele amuletten van het oog van Horus gevonden. Ze komen voor vanaf het Oude Rijk en zijn tot het einde van de Oudegyptische geschiedenis in gebruik. Deze amuletten vinden we met name in funeraire context, waar ze bedoeld zijn om de overledene te helpen het hiernamaals te bereiken. Dit is in navolging van Osiris die het herstelde oog van Horus had ontvangen. Veel van deze amuletten zijn gemaakt van groene of blauw-groene faïence. De kleur groen wordt eveneens geassocieerd met de god Osiris en diens wederopstanding in het hiernamaals. Daarom versterkt deze kleur het regeneratieve karakter van de amuletten.

Horus is niet de enige god die met de maancyclus wordt geassocieerd. Zo zien we soms ook dat er specifieke godheden worden gekoppeld aan de verschillende dagen binnen deze kringloop. Er zijn daarmee 14 goden van de dagen van de wassende maan en 14 goden van de dagen van de afnemende maan, vaak rondom het maanoog afgebeeld en vooraf gegaan door de god Thot.

Chonsoe, die de hemel doorkruist

Afgezien van het maanoog en de goden van de maancyclus zijn er diverse andere goden die ook met de maan verbonden zijn, bijvoorbeeld Chonsoe. Deze god komt al vanaf het Oude Rijk voor, maar is meer vertegenwoordigd vanaf het Nieuwe Rijk. Chonsoe is de zoon van de godin Moet en de god Amon en maakt deel uit van de Thebaanse triade. In deze hoedanigheid wordt hij vaak afgebeeld in de gedaante van een mummie met het symbool van de jeugd, de haarlok aan de zijkant van het hoofd. Daarnaast draagt hij vaak de koninklijke symbolen: de kromstaf en de vlegel. Maar Chonsoe kan ook anders worden afgebeeld, met een menselijk lichaam met valkenhoofd. In zijn rol als maangod draagt hij als kroon een maansikkel met een maanschijf daarbovenop. De naam van Chonsoe is afgeleid van het Egyptische woord *chenes*, wat 'doorkruisen' betekent. Deze benaming verwijst hoogstwaarschijnlijk naar zijn nachtelijke reis door de hemel.

Uiteindelijk wist de god Thot het Horusoog gelukkig te genezen

Op het plafond van de voorhal van de Hathortempel van Dendera staat een afbeelding van de bark van de maan, met in de maanschijf een groot oog vergezeld door 14 goden (foto: Joyce Schoens-Rijlaarsdam).

Deze stèle toont de maangod Chonsoe in zijn karakteristieke gedaante als mummie met de zijlok van de jeugd (Museo Egizio, Turijn).

Thot, de zilveren Aton

Een andere god die verbonden wordt met de maan is Thot, zoals hierboven al kort vermeld. Hij is degene die het oog van Horus wist te herstellen. Thot is van oorsprong een maangod, maar hij wordt later ook god van de wijsheid en het schrift. Hierdoor speelt hij niet alleen een belangrijke rol in verschillende mythes, maar wordt hij ook beschouwd als beschermer van schrijvers en geleerden. Toch is zijn rol als maangod altijd een belangrijk aspect van zijn karakter gebleven. Thot heeft verschillende kenmerkende manifestaties. Hij wordt enerzijds afgebeeld als ibis of als een menselijke figuur met het hoofd van een ibis. Anderzijds kan Thot worden afgebeeld als baviaan. In beide gedaanten kan hij optreden als maangod. Wanneer hij in deze rol functioneert, is ook hij te herkennen aan de al eerder genoemde kroon, de maanschijf bovenop een maansikkel. Thot wordt regelmatig in combinatie met de zonnegod Re genoemd. Hierbij is hij de nachtelijke tegenhanger van de zon. In de Late Periode krijgt hij ook de naam 'zilveren Aton'.

Deze votieffiguur toont de heilige baviaan van Thot, met op de zilveren kop een dito maansikkel en een gouden schijf (Egyptische afdeling, Musée du Louvre, Parijs).

Het lichaam van Osiris wordt in 14 stukken gehakt, een getal dat correspondeert met het aantal dagen van de wassende maan

Iah, de hemelse Osiris

Een andere maangod is Iah, wiens naam letterlijk 'maan' betekent. Hoewel Iah vanaf het begin van de Oudegyptische geschiedenis voorkomt, is hij vanaf het Nieuwe Rijk minder prominent aanwezig dan andere maangoden. Zijn essentie als maangod wordt uiteindelijk overgenomen door andere goden, zoals Chonsoe en Thot. Toch zijn er diverse farao's en hun familieleden wier namen naar de god verwijzen. Een voorbeeld hiervan is koning Ahmose I, wiens naam 'uit Iah geboren' betekent. De god Iah wordt meestal met een gelijksoortig uiterlijk als Chonsoe afgebeeld. Hij ziet er dan uit als een mummie, met dezelfde kroon met een maanschijf boven een maansikkel. Daarentegen draagt Iah een driedelige pruik, in plaats van de voor Chonsoe kenmerkende jeugdlok aan de zijkant van het hoofd. In sommige gevallen wordt Iah specifiek verbonden aan Osiris. Er ontstaat dan een gemengde godheid, genaamd Osiris-Iah, die karaktereigenschappen van beide goden vertegenwoordigt. Op deze manier wordt het aspect van de regeneratie van Osiris nadrukkelijk verbonden aan de cyclus van de maan. Daarom wordt in de bekende mythe van de strijd tussen Horus en Seth het lichaam van Osiris in 14 stukken gehakt, een getal dat correspondeert met het aantal dagen van de wassende maan, voordat deze opnieuw in zijn volledigheid terugkeert aan de hemel.

Osiris-Iah wordt meestal getoond als een mummie met koningsscepters, met op het hoofd de maansikkel en -schijf (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

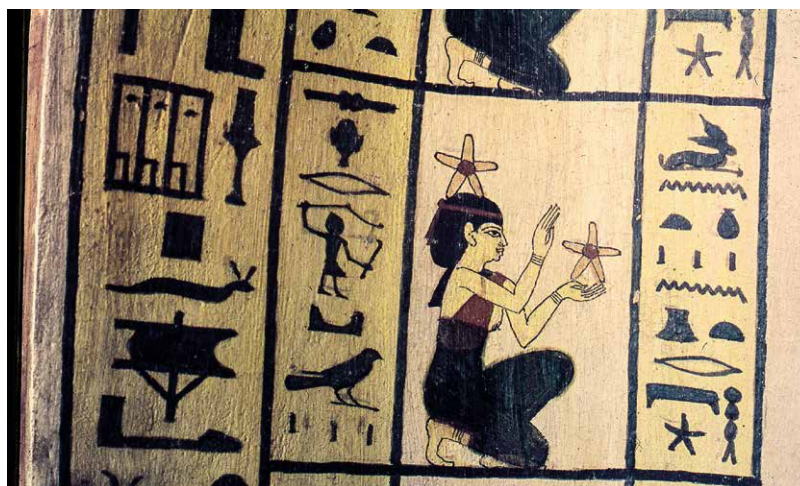
Goden van de sterren

Wie ooit naar de overweldigende sterrenpracht van de nachthemel in de Egyptische woestijn heeft gekeken, verbaast zich niet dat de sterren een belangrijke rol in de Oudegyptische kosmologie spelen.

Zoals de zon en de maan worden ook de sterren gezien als goden die ieder op hun bark langs het hemelgewelf varen. Ze volgen de zonnegod in zijn dagelijkse reis langs het uitspansel. Zoals de hemelgodin Noet de moeder van de zonnegod is, zo is ze dat ook van de sterren. In de loop van de avond en nacht baart ze de sterren één voor één in het oosten om ze vóór zonsopgang in het westen weer in te slikken. Overdag reizen ze dan door haar lichaam van het westen naar het oosten, waar ze de volgende avond opnieuw gebaard worden. Net als de zonnegod doorlopen de sterren dus een cyclus van leven, dood, en wedergeboorte.

Onvergankelijke en onvermoeibare sterren

Net als wij tegenwoordig, onderscheiden de Egyptenaren individuele sterren en sterren-

groepen met namen en attributen. Behalve Orion en de Grote Beer komen deze sterren-groepen niet overeen met onze sterrenbeelden. Helaas is het niet eenvoudig om de Egyptische sterren-groepen aan de hemel te lokaliseren. Maar één ding is zeker: hun functie hangt af van hun positie ten opzichte van de ecliptica of zonnebaan, die de Egyptenaren het Kronkelende Kanaal noemen. De sterren aan

Op de mummiekist van Peftjaoeneith staan naast de figuur van Noet de 12 uren van dag en nacht afgebeeld. Hier het derde uur van de nacht met een ster op het hoofd en in de handen (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Zoals de zon en de maan worden ook de sterren gezien als goden die ieder op hun bark langs het hemelgewelf varen

Op het plafond van de grafkamer van Seti I staan de sterren van de noordhemel afgebeeld.

De stier verbeeldt de Grote Beer, het staande nijlpaard is mogelijk de poolster (foto: Fania M. Kruijf).

de noordhemel draaien rond de Poolster (of eigenlijk om de noordelijke hemelpool) en verdwijnen voor een waarnemer in Egypte het gehele jaar gedurende de nacht *niet* onder de horizon. De Egyptenaren associëren hen daarom met onsterfelijkheid en noemen hen de onvergankelijke sterren.

Op het noordelijk halfrond zijn de sterren aan de zuidhemel echter niet het gehele jaar te zien, en als ze voor een periode zichtbaar zijn, dan niet voor de gehele nacht. De aardas

is namelijk $23,5^\circ$ gekanteld ten opzichte van de baan die de aarde rond de zon maakt. De periodes van zichtbaarheid en onzichtbaarheid wisselen elkaar regelmatig af. De Egyptenaren gebruiken deze sterren daarom om de uren van de nacht en het verloop van de 10-daagse weken en de seizoenen te bepalen. In het Egyptisch heten ze de onvermoeibare sterren.

De onvergankelijke sterren worden in vroege tijden als de zielen van de gestorvenen gezien. Het idee dat de gestorvene naar de

Op het deksel van de buitenste lijkst van Ankhhor staan de onvergankelijke sterren afgebeeld, terwijl ze de dagbark van de zon voorttrekken (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

hemel opstijgt en als een onvergankelijke ster het eeuwige leven krijgt, is typisch voor het Oude Rijk. In latere tijden wordt het vervangen door het idee dat de gestorvene zich bij Osiris in de onderwereld vervoegt en dagelijks met de zonnegod in diens bark langs het firmament meevaart. De onvergankelijke sterren krijgen zodoende een nieuwe rol: zij dienen nu als de goden die de zonnebark overdag langs de hemel voorttrekken (terwijl de onvermoeibare sterren de zonnebark 's nachts voorttrekken).

Sirius en Orion

Van de sterren aan de zuidelijke hemel is Sirius (de Hondster) de belangrijkste. Hij is niet alleen de helderste ster aan de nachthemel, maar zijn heliakische opgang valt

toevallig ook samen met het begin van de Nijloverstroming eind juli: na zeventig dagen van onzichtbaarheid verschijnt Sirius net vóór zonsopgang aan de oostelijke horizon. Zo kondigt Sirius de Nijloverstroming aan en markeert het begin van een nieuw jaar. Volgens de Egyptische mythologie is de Nijloverstroming het lichaamsvocht van de gedode en verminkte Osiris, wiens weduwe Isis wanhopig op zoek is naar zijn lijk. De Egyptenaren associeren Sirius (die ze Sopdet noemen) daarom met de godin Isis, terwijl ze het sterrenbeeld Orion, dat zich vlak vóór Sirius langs de nachthemel beweegt, met Osiris identificeren. Isis (Sirius) achtervolgt haar echtgenoot Osiris (Orion), die de Egyptenaren verbeelden als een man die vertwijfeld achterom kijkt.

De godin Sopdet wordt afgebeeld als een zittende vrouw met hoge kroon, waarop een ster staat (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De dekaansterren

Iets ten zuiden van de zonnebaan bevindt zich een gordel van 36 sterren en ster groepen die zich op regelmatige afstand van ongeveer 10° van elkaar bevinden. Omdat de aarde in een jaar rond de zon draait, verschuift de gehele gordel iedere 10 dagen op met één ster groep ten opzichte van een vast observatiepunt. Dankzij het regelmatige verloop van deze sterren kunnen de Egyptenaren niet alleen de nacht nauwkeurig in uren indelen, maar ook het jaar in weken van 10 dagen. Zodoende noemen we deze sterren dekaansterren (van *deka*, het Griekse woord voor 10). In het Middenrijk bestaat de gewoonte om de binnenkant van het deksel van de mummiekist met een zogenoemde diagonale dekaanklok te beschrijven, een tabel die het verloop van de dekaansterren voor de uren van de nacht en de weken van het jaar aangeeft. De mummiekist verbeeldt zo de kosmos. Aanvankelijk zijn de dekaansterren niet meer dan een rits hemellichamen die worden gebruikt om de kalender bij te houden en te waarborgen dat rituelen 's nachts op het juiste uur worden uitgevoerd. Maar gaandeweg, waarschijnlijk niet eerder dan de Ramessidische periode, krijgen ze een goddelijk karakter en worden ze gezien als heersers van het lot. Iedere dekaangod krijgt zijn eigen iconografie, een variatie op een zittende godin met leeuwinnenkop, een staande god met leeuwinkop, een god met een krokodillenkop, of een rechtopstaande slang. De godin Sachmet, de leuwinnengodin die destructie, ziekte en

vergelding brengt, wordt nu hun meesteres. Zoals hun invloed verderf kan brengen, zo kunnen ze ook bescherming bieden.

De dierenriem

Onder invloed van de Hellenistische astrologie verkrijgen de dekanen een nieuw karakter. Tegelijk doet de dierenriem of zodiak haar intrede in Egypte. Oorspronkelijk ontstaan in Mesopotamië, wordt de dierenriem snel en zonder problemen geïntegreerd in de Egyptische kosmologie. We vinden haar vanaf de Ptolemaïsche periode afgebeeld op de plafonds van tempels en graven en op de deksels van mummiekisten, vaak samen met de dekanen en de Egyptische sterrenbeelden van oudsher. De 36 dekanen worden nu toegewezen aan de twaalf sterrenbeelden van de dierenriem, drie per sterrenbeeld. Dit maakt het mogelijk om de posities en conjuncties van de planeten en sterrenbeelden nog nauwkeuriger te beschrijven. De Mesopotamische iconografie van de dierenriem wordt in Egyptische stijl omgezet, maar verandert niet wezenlijk. Ook de namen van de sterrenbeelden worden simpelweg in het Egyptisch vertaald.

De beroemdste afbeelding van de dierenriem uit Egypte is ongetwijfeld de ronde zodiak van de tempel van de godin Hathor in Dendera. In het midden van de cirkel staat de Poolster (afgebeeld als een staand Nijlpaard) met de meest noordelijke sterren. Daaromheen cirkelen de twaalf sterrenbeelden van de dierenriem en, als een derde ring, de zuidelijke sterren. De 36 dekanen

Met de Hellenistische astrologie doet de dierenriem of zodiak haar intrede in Egypte

Op het plafond van de Hathortempel van Dendera staan rijen dekaansterren in de vorm van onder meer zittende godinnen met leeuwinnenkop en opgerichte slangen (foto: Joyce Schoens-Rijlaarsdam).

vormen de buitenste ring. De vier godinnen van de hemelrichtingen ondersteunen de sterrenhemel met hun handen. De oriëntatie en positie van de planeten in de dierenriem komen overeen met de datum van 28 december van het jaar 47 v.Chr. Die nacht is het zowel volle maan (symbool van de wederopstanding van de god Osiris) als het hoogtepunt van het Choikfestival (26 Choiak), het moment dat Osiris wordt herboren als Sokaris, de stralende ochtendzon die Egypte nieuw leven brengt. De dierenriem moge dan een import zijn, de nieuwe sterrenbeelden worden op een traditioneel Egyptische manier gebruikt: om het juiste tijdstip van het ritueel te bepalen.

De zodiak van Dendera werd voor het eerst gepubliceerd in de *Description de l'Egypte* door de geleerden die Napoleons veldtocht naar Egypte begeleidden (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

The background of the page is a photograph of an ancient Egyptian wall painting. It depicts a pharaoh on the right, wearing a purple kilt and a blue and yellow headdress, holding two blue lotus flowers. On the left is a goddess with a falcon head, wearing a red and blue striped dress. The wall is covered in hieroglyphs and other symbols. A large white number '3' is overlaid on the left side of the image.

3

Een leven als god in Egypte

Maarten J. Raven

God op aarde: de farao

Olaf Kaper

**De kosmos in evenwicht:
dagelijkse tempelrituelen
in het Oude Egypte**

Carina van den Hoven

Huisgoden en voorouders

Lara Weiss

Tempelbezoek en feesten

Marcel Marée

**Diercultussen: goddelijke
dieren of dierlijke goden?**

Esther Holwerda

Een leven als god in Egypte

De goden wonen graag in Egypte, want daar is het goed toeven. De farao en zijn priesters zorgen ervoor dat het hen aan niets ontbreekt. Maar hoe staat het intussen met de religieuze behoeften van de gewone Egyptenaren? Hoe onderhouden zij een band met de goden, buiten de tempel waarin ze niet welkom zijn?

In de hemel hebben de goden een veilige woonplaats gevonden. Toch komen ze ook graag naar beneden, en met name naar Egypte, het 'Geliefde Land' (*Ta-mery*) dat met de goden een speciale relatie heeft. Dat komt omdat de aarde ontstaan is uit de oerheuvel, waarvan vele Egyptische steden beweren dat deze op hun grondgebied ligt. Ook de goden zelf zijn daar geschapen, en zij zijn eigenlijk een soort halve Egyptenaren. Ze spreken en schrijven de Egyptische taal. De hiërogliefen die de Egyptenaren gebruiken zijn immers uitgevonden door de god Thot, de secretaris van de zonnegod Re, en worden daarom 'de godsworden' genoemd. Dit alles verklaart waarom de goden zich thuis voelen onder het Egyptische volk.

Eigenlijk is de hele aarde door de scheppergod vooral ingericht voor de mensen.

De Wijsheidsleer voor prins Merikare (ca. 2100 v.Chr.) formuleert het als volgt: 'Goed verzorgd zijn de mensen, Gods vee. Hij maakte hemel en aarde zoals zij zich wensen. Hij onderwierp het watermonster (= het oerwater), hij gaf hen de levensadem aan hun neus. Want zijn evenbeeld zijn zij, voortgekomen uit zijn lichaam. Hij straalt aan de hemel voor hun genoeg. Hij maakte planten, vee, gevogelte en vis om hen te voeden.' Goden zien er dus net zo uit als mensen, maar dan in een luxe uitvoering: hun vlees is van goud, hun botten zijn van zilver, en hun haren van lapis lazuli. Net als de mensen hebben zij het goed op aarde.

In principe zijn de goden onzichtbaar, maar als ze naar de aarde komen nemen ze een vorm aan die de mensen kunnen waarnemen. Het is hun ziel die zulke reizen onder-

Goden zien er net zo uit als mensen, maar dan in een luxe uitvoering: hun vlees is van goud, hun botten zijn van zilver, en hun haren van lapis lazuli

In het graf van farao Sethnacht staat deze zielevogel met ramskop als aanduiding van de nachtzon (foto: S. Neijens).

neemt, en die dan zijn intrek kan nemen in het lichaam van een mens of dier, een beeld, een boom of een bron. De Egyptenaren beelden de ziel meestal af als een vogel met een mensenhoofd, om te benadrukken hoe vrij de ziel zich beweegt tussen hemel en aarde. In het Egyptisch is het woord voor 'ziel' *ba*. Maar omdat er een gelijk klinkend woord *ba* is dat 'ram' betekent, kan de ziel ook als een ram worden weergegeven (de Egyptenaren waren gek op dit soort rebussen), of als een vogel of mens met ramskop. Goden hebben meerdere zielen of *baoe*, vaak vertaald als 'macht' of 'invloed'. Zij kunnen zich daarvoor op meerdere plaatsen of in meerdere lichamen tegelijkertijd manifesteren. Zoals

gezegd is dat vaak een diervorm; daarom worden Egyptische goden vaak met dierenkoppen afgebeeld, maar dat is maar een attribuut: een tijdelijk aspect van hun ware verborgen wezen.

Osiris, beschermgod van Egypte

Een favoriete woonplaats voor de goddelijke ziel is natuurlijk het lichaam van de koning. Hij is god en mens tegelijk. Meestal wordt hij gezien als de aardse incarnatie van de god Horus, die van zijn vader Osiris het koningschap erfde. Osiris was niet de eerste koning van de aarde. Dat was namelijk de aardgod Geb zelf; vandaar dat van de farao wordt gezegd

dat hij op de troon van Geb zit. Vanaf de 5de Dynastie wordt de koning ook 'zoon van Re' genoemd, en in het Nieuwe Rijk verkondigen dat hij door Amon zelf bij de koningin-moeder is verwekt. Als god of godenkind is de koning natuurlijk de uitgelezen figuur om het contact met de andere goden te onderhouden, en namens zijn volk te bemiddelen tussen hemel en aarde. Daarom is hij opperpriester van alle erediensten in Egypte. Wanneer de koning komt te overlijden, vliegt hij terug naar de hemel. Volgens een andere opvatting wordt hij identiek aan de god Osiris in het dodenrijk, en neemt zijn zoon als de nieuwe Horus zijn plaats in op aarde.

Maar Osiris is niet louter de god van opstanding en koning van het dodenrijk. Hij geldt ook als de belichaming van Egypte zelf. Het land wordt soms gezien als een mensfiguur, met het hoofd in het zuiden en de gespreide benen (de Nijldelta) in het noorden. Egypte is administratief opgedeeld in 42 gouwen of provincies, net zoals Seth het vermoorde lichaam van zijn broer Osiris in stukken hakte. Deze stukken begroef hij verspreid over heel Egypte. Osiris' weduwe Isis verzamelde alle delen, voegde ze samen tot een mummie, en wekte haar man weer tot leven. Aan het eind van de zomerse overstroming vierten de Egyptenaren overal in Egypte een religieus feest om dit wonder te gedenken. Ze maken dan een mummievormig beeldje van aarde, zaaien er gerstekorrels in, en begieten het totdat het graan ontkiemt. Dat ritueel zorgt ervoor dat de droogvallende akkers

Een goede illustratie van de gelijkwaardigheid van god en koning is dit beeld van farao Horemheb met Horus (Verzameling Egypte en Nabije Oosten, Kunsthistorisches Museum, Wenen).

na de overstroming weer een overvloedige graanoogst kunnen leveren. Want Osiris is ook een graangod, en zijn herleven symboliseert de cyclus van alle gewassen. Daarom wordt Osiris vaak met een groene huidskleur afgebeeld. Ook met de Nijl is Osiris verbonden, al wordt de rivier meestal gezien als een zelfstandige god, Hapy genaamd. Omdat de Nijlgod in zijn eentje zoveel vruchtbaarheid brengt, wordt Hapy voorgesteld als man en vrouw tegelijk, met een weelderig lichaam en hangborsten.

Deze graanmummie heeft een masker van groene bijenwas (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Nijlgoden vormen de decoratie van dit faience bakje (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

In Opper-Egypte ligt de stad Abydos. Hier zou Isis het hoofd van Osiris hebben begraven. Volgens andere tradities is het hele lichaam daar uiteindelijk bijgezet. Het zogenaamde graf van Osiris, diep in de woestijn op de begraafplaats van de vroegste farao's, is gemarkeerd door een groot liggend Osirisbeeld. In feite behoort dit grafmonument aan koning Djer, de tweede koning van de 1ste Dynastie (ca. 2850 v.Chr.). Het beeld is daar pas zo'n duizend jaar later geplaatst, toen Abydos zich ontwikkelde tot een pelgrimsoord voor Osiris.

Iedere Egyptenaar hoopt Abydos tijdens zijn leven een keer te bezoeken, en velen richten er een stèle op, een rechtopstaande steen met tekst en afbeeldingen ter herinnering aan hun pelgrimage. Zo kan de god alvast hun naam lezen, en weet de eigenaar van de stèle dat hij na zijn aardse leven welkom is in het dodenrijk van Osiris. De pelgrimages trekken duizenden mensen en culminerend in een jaarlijkse processie van de dalrand naar het afgelegen woestijndal waar het graf van Osiris ligt.

Bij de beesten af

Dergelijke pelgrimstochten worden later een vast onderdeel van de Egyptische godsdienst. Ze bieden gewone gelovigen de gelegenheid om persoonlijk betrokken te zijn bij de goden. Bij de gewone dagelijkse cultus in de tempels is het volk immers niet welkom. Dat is een zaak tussen de god en de farao, waarbij de laatste zich meestal laat vertegenwoordigen door een hogepriester. Er zijn namelijk honderden tempels in het gehele land, die allemaal gelden als de woning van de diverse goden. De hoofdbewoner is vaak de plaatselijke stadsgod, wiens ziel berust in het godenbeeld in het allerheiligste. Vaak zijn die beelden helemaal niet zo groot maar wel gemaakt van kostbare materialen. Ze worden beschermd in een kast of schrijn (*naos*), die in de Late Periode vaak uit één stuk graniet of basalt bestaat. Alleen de hogepriester mag iedere ochtend de deuren openen, om daarna de god te wassen, kleden en voeden. Zo laten de Egyptenaren zien dat ze de goden bijstaan

in hun strijd voor het behoud van de schepping, en danken ze hen voor hun goede gaven.

Naast de hoofdgod in het allerheiligste zijn er vaak nog zijkapellen waar de vrouw en (meestal) zoon van de hoofdgod resideren. Samen vormen ze een drie-eenheid of triade, waarin manlijk en vrouwlijk allebei zijn vertegenwoordigd en het godenkind de belofte van continuïteit symboliseert. Het is typisch Egyptisch dat de man meestal de eerste positie heeft. Toch zijn er ook belangrijke tempels waarin godinnen als Hathor of Isis centraal staan, en sommige godenparen hebben een dochter in plaats van een zoon. De leden van een triade kunnen ook alle drie hun eigen tempel op het ommuurde terrein hebben, en binnen de muren liggen vaak nog meer kapellen en schrijnen voor mindere goden. Gewone gelovigen mogen niet verder dan de poort komen, of kunnen zich tot de god richten aan de achterwand van de tempel. Op de binnenhof van de tempel mogen ze soms een beeld van zichzelf neerzetten, dat mag delen in de voedseloffers die van het hoofdaltaar worden afgehaald als de god zich ermee tevreden heeft gesteld. En de dienstdoende priesters zijn altijd bereid hen kleine godenbeeldjes te verkopen, eventueel gegraveerd met hun naam, en deze bij het hoofdaltaar neer te zetten.

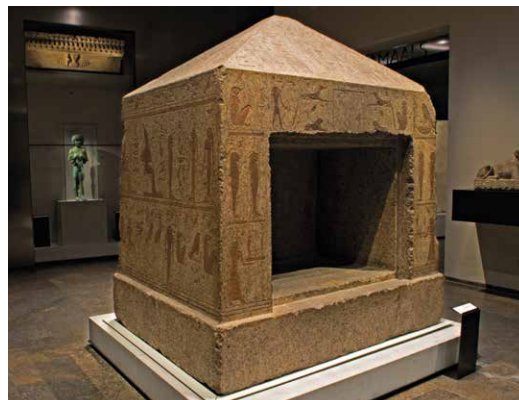
Toch moeten de Egyptenaren wel eens het gevoel hebben dat de goden voor hen onbereikbaar zijn. Zelfs tijdens de jaarlijkse processies, wanneer het godenbeeld op een draagbaar de tempel verlaat en andere heilige

Het woestijnval bij Abydos waar Osiris begraven zou liggen is nog steeds bezaaid met potscherven: de resten van offervaatwerk van de pelgrims (foto: Markh, Wikimedia Commons).

Voorplein en pyloon van de tempel voor Chonsoe in Karnak (foto P.J. Bomhof, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Naos van farao Amasis voor een Osirisbeeld in de tempel van Kom el-Ahmar (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Gewone gelovigen mogen niet verder dan de poort komen, of kunnen zich tot de god richten aan de achterwand van de tempel

plekken bezoekt, is er nauwelijks iets te zien: het beeld is verhuld in een doek of schrijn en meer dan een glimp is er niet van op te vangen. Toegankelijker zijn de heilige dieren, die op het tempel terrein kunnen worden bezocht en gevoederd. Ook in hen leeft de goddelijke ziel, en wellicht huist deze ook tijdelijk in al die andere dieren die rondom de tempel worden gefokt voor de verkoop als mummie. Pelgrims kunnen zo'n dier gebalsemd en wel verwerven en aanbieden aan de godheid. De miljoenen dierenmummies worden in onderaardse gangenstelsels bijgezet: een beestachtig tafereel.

Ook hebben de mensen thuis een privé-altaartje waarop wat beeldjes staan van overleden familieleden, favoriete huisgoden, en abstracte symbolen of amuletten. Samen beschermen deze het huisgezin en verzekeren ze de familie van vruchtbaarheid, continuïteit van het leven, en zorg voor de overledenen. Want tenslotte is Egypte geschapen ten behoeve van de mensen, en niet voor de goden alleen...

Een bekend voorbeeld van een triade is de familiegroep van Osiris, Isis en Horus, zoals afgebeeld bovenaan de stèle van Saïs (Museo Egizio, Turijn).

God op aarde: de farao

Het Egyptische koningschap heeft als uitgangspunt dat de god Horus op aarde is geïncarneerd. Na zijn kroning is de koning de enige Egyptenaar die als gelijke met de goden kan communiceren. Dat is de verklaring waarom de farao zo buitengewoon belangrijk is dat er piramiden voor hem worden gebouwd.

De Egyptische koning – vanaf het Nieuwe Rijk farao ('het Grote Huis') genoemd, wat eigenlijk een term voor zijn paleis is – is de sleutelfiguur in de Egyptische godsdienst. Wanneer we de plaats en rol van de goden in het Egyptische wereldbeeld willen begrijpen, dan is de rol van de koning essentieel. Het koningschap in Egypte is namelijk van goddelijke oorsprong. De teksten vertellen dat de goden ooit op aarde leefden. De scheidingsgod, met name Atoem, heeft de wereld geschapen en hij werd tegelijkertijd ook de eerste koning over de schepping. Daarom wordt deze god ook vaak afgebeeld met de dubbele kroon van Opper- en Neder-Egypte op zijn hoofd. Atoems koningschap was gericht op de natuur, en had als doel om de orde van de schepping in stand te houden zoals die door de god zelf in werking was

gesteld. Concreet ging dat om de dagelijkse tocht van de zon langs de hemel en de jaarlijkse Nijloverstroming. Deze kosmische orde wordt in het Egyptisch met het begrip *maät* aangeduid. De belangrijkste taak van de god, en later ook van de koning op aarde, is het in stand houden van *maät*, het evenwicht in de schepping.

Een goddelijke dynastie

Volgens de mythe gaf Atoem het koningschap door aan zijn zoon Sjoë, die het op zijn beurt overdroeg aan diens zoon Geb, de vader van Osiris. Samen met Osiris kwam ook diens broer Seth ter wereld, die de chaos en wanorde in de schepping vertegenwoordigt. Dit komt tot uitdrukking in de mythologie, doordat Seth zijn broer, die koning was, ombrengt met als doel om zelf het koning-

Horus wordt vaak afgebeeld als valk met de dubbele kroon van Opper- en Neder-Egypte (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

In zeldzame gevallen wordt de farao afgebeeld als een mens met de valkenvleugels en -staart van Horus (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

schap over te nemen. Echter, met behulp van de godin Isis komt er alsnog een zoon ter wereld, Horus, en deze zal zijn vader wreken en het koningschap overnemen.

Door toedoen van de mensheid, die in opstand komt tegen de goden, verlaten de goden de aarde en trekken zich terug aan de hemel. De sterren zijn hun zichtbare manifestatie aan het firmament, en zij beheren de schepping voortaan op afstand. Op aarde wordt hun rol overgenomen door een reeks van halfgoden, en uiteindelijk door de eerste menselijke koning, Menes (ca. 2900 v.Chr.), die aan het begin staat van een lange reeks van historische koningen. De farao funktioneert daarom in de rol van Horus, de laatste van de goddelijke koningen op aarde. Maar de Egyptische teksten verwijzen ook nog vaak naar Osiris, Geb, Sjoe en Atoem wanneer over het koningschap gesproken wordt, omdat zij de oorsprong zijn van het ambt.

Nadat het koningschap vanaf Menes is overgegaan op menselijke koningen lijkt het ambt voor onze moderne ogen minder effectief geworden. De goden kunnen de overstroming van de Nijl immers over het land brengen, terwijl dit voor de menselijke koning niet mogelijk is. Hij kan echter wel de goden ondersteunen om dit te doen, door offers te brengen in de tempels, en daarmee heeft hij een invloed die het gewone volk niet bezit. Dat is mogelijk dankzij zijn goddelijke natuur, een kwaliteit die in de Egyptische teksten als de 'konings-ka' wordt aangeduid. Ka is een begrip dat elders voor de levens-

De belangrijkste taak van de koning is het in stand houden van maat, het evenwicht in de schepping

kracht van mensen wordt gebruikt, die na hun overlijden overblijft en die ook door de generaties van vader op zoon wordt doorgegeven.

What is in a name?

Het Egyptische koningsdogma stelt dat een mens tot god wordt gemaakt op het moment van de kroning. De koning wordt de incarnatie van god Horus op aarde. Naast zijn reeds bestaande geboortenaam ontvangt hij de naam Horus als de eerste naam van zijn nieuwe identiteit. Daarnaast worden bij de kroning nog drie andere namen en titels toegevoegd. Één daarvan verwijst naar de beschermgodinnen van Opper- en Neder-Egypte, Nechet en Wadjet, die symbolisch staan voor het territorium waarvoor de koning verantwoordelijkheid draagt. Aan de geboortenaam van de koning wordt de titel 'Zoon van Re' toegevoegd, om de nauwe band te onderstrepen van de koning met de zonnegod, die het koningschap over de gehele schepping uitoefent vanuit zijn positie aan de hemel. De nieuwe namen die de koning ontvangt bij zijn kroning bevatten vaak de naam van Re, en ook het gebruik van de cartouche houdt verband met de zonnegod. De cartouche rondom twee van de vijf koningsnamen is een afbeelding van een ring van touw die de zonnebaan symboliseert: de eindeloze cyclus van de zon langs de grenzen van zijn schepping. Het betekent dat de koning, net als de zonnegod, regeert over alles wat de zon omcirkelt.

De koning is dus nauw verbonden met de goden Horus en Re. Vanaf het Middenrijk wordt de laatste ook met Amon gelijkgesteld als Amon-Re, de god van Thebe. Het ambt van koning is daarmee een nadrukkelijk mannelijke aangelegenheid, maar dat belet een aantal vrouwen niet om de troon te bestijgen. Met name de regerende koninginnen Sobeknofroe uit de 12de Dynastie en Hatsjepsot uit de 18de Dynastie passen zich aan het typische mannelijke ambt van farao aan. Sobeknofroe noemt zichzelf de 'vrouwelijke Horus', en Hatsjepsot wordt 'dochter van Re' genoemd, terwijl zij in de meerderheid van haar afbeeldingen als man wordt voorgesteld. Als bevestiging van Hatsjepsots nauwe band met de zonnegod wordt de mythe verteld over hoe Amon-Re de gedaante van de vader van de koning had

Farao Ramses IV brengt een wijnoffer aan de goden (British Museum, Londen).

Op deze vaas staan de troonnaam en de geboortenaam van farao Thoetmosis III, de laatste voorafgegaan door de titel 'zoon van Re' (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Dit zitbeeld van Toetanchamon toont de koning in de gedaante van de god Amon-Re (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

aangenomen toen hij de toekomstige koningin verwekte. Hetzelfde verhaal wordt later ook van andere koningen verteld. Waarschijnlijk wordt dit als een aannemelijke verklaring beschouwd voor de speciale status en positie van de koning al sinds diens geboorte.

De kroning

Wat weten we van de kroning van de farao? Deze ceremonie is van groot belang, want de kroning bewerkstelligt de essentiële transformatie van de koning tot een goddelijk mens. In de koning zijn de goden in feite weer terug op aarde vertegenwoordigd. De periode tussen de dood van de vorige koning en het aantreden van de nieuwe is daarom een bijzonder riskante tijd. Een uitblijvende Nijloverstroming of juist een rampzalig hoge overstroming kunnen gevolg zijn van een gebrek aan goddelijke sturing op aarde, en daarom moet er zo snel mogelijk een nieuwe koning op de troon.

Er zijn vele afbeeldingen van de kroningsceremonie in de tempels bewaard gebleven, met name in de tempels van Luxor en Karnak uit het Nieuwe Rijk. Thebe speelt een belangrijke rol bij de kroning, omdat Amon-Re de belangrijkste god is in deze periode. Farao Horemheb wordt gekroond in de tempel van Luxor, die in het bijzonder verbonden is met het ambt van het koningschap. De afbeeldingen tonen de koning knielend, terwijl de god Amon zijn handen beschermend achter de koning legt, als een symbolische weergave van de overdracht van de koningsmacht. Tegelijkertijd verleent een godin de koning een lange regeringstijd; vaak is dat de personificatie van de kronen van Opper- en Neder-Egypte, met de naam Groot-van-magie (Werethekae).

De kroning vindt echter voor de meeste koningen niet in Thebe plaats maar in de oude hoofdstad Memphis, die door de mythische koning Menes was gesticht. Verschillende malen is de eerste dag van het zaaizeizoen hiervoor gekozen, direct volgend op het Osirisfestival aan het einde van de vorige maand. Er wordt dus op gelet dat de datum samenvalt met een vernieuwingsmoment in de natuur, zoals de wisseling van seizoenen of ook Nieuwjaarsdag.

Als gevolg van zijn goddelijke natuur kan de koning vrij communiceren met de goden

God of mens?

Eenmaal gekroond blijft er toch een mogelijkheid dat de goddelijke status van de koning zal afnemen met de loop van de tijd. Al sinds de vroegste tijden bestaat er daarom een koninklijk jubileumfestival, het *sed*-feest genaamd, waarbij na dertig jaar regeren de koning opnieuw wordt gekroond. In het Nieuwe Rijk ontstaat daarnaast een jaarlijkse rituele verjonging van het koningschap, dat in de tempel van Luxor wordt bewerkstelligd. Tijdens het *opet*-feest wordt het cultusbeeld van Amon-Re van Karnak naar Luxor gebracht, waar de god samen met de koning de tempel binnengaat om ritueel verjongd te worden. Tijdens dit feest wordt de konings-*ka*, het goddelijke deel van de koning, opnieuw bekrachtigd in aanwezigheid van de goden.

Als gevolg van zijn goddelijke natuur kan de koning vrij communiceren met de goden. Dit is ook zijn voornaamste taak, omdat hij als vertegenwoordiger van de gehele mensheid moet optreden in de tempels en ervoor zorgen dat de goden garant blijven staan voor *maat*, een ordelijk verloop van de natuurlijke cycli.

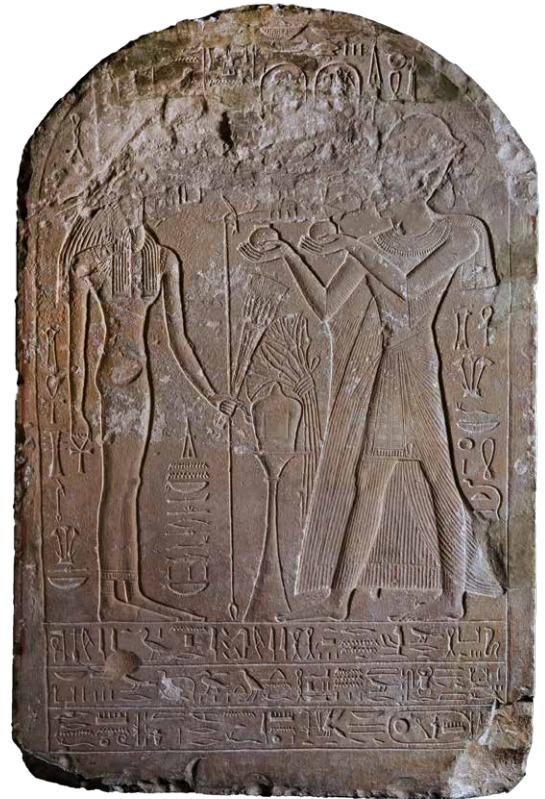
Koning Taharka staat hier tegen de borst van de heilige ram van de god Amon, die hem beschermt (British Museum, Londen).

Het Egyptische koningsdogma stelt dat een mens tot god wordt gemaakt op het moment van de kroning

Farao Ramses II vereert een beeld van zichzelf (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Farao Seti I offert aan de oogstgodin Renenoetet, die even groot als hij is afgebeeld (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De cultische taak van de koning maakt hem onbereikbaar voor kritiek, maar dat neemt niet weg dat zijn karakter als mens wel degelijk onderwerp kan zijn van spot. In volksverhalen spelen sommige koningen een opmerkelijk negatieve rol. Cheops, de bouwer van de Grote Piramide, wordt in de latere traditie voorgesteld als een gewetenloos mens. Wijsheidsleren uit de Eerste Tussenperiode en het Middenrijk, zoals

die voor koning Merikare, kunnen naast wijze lessen ook het falen van een koning beschrijven en zijn persoonlijk schuldgevoel. Afbeeldingen van de koning uit het Nieuwe Rijk buiten de formele omgeving van de tempels tonen hem soms zeer realistisch met een stoppelbaard. Hoewel hij als een god op aarde wordt beschouwd, weet iedereen dat de koning gewoon menselijke behoeftes en fouten heeft.

De kosmos in evenwicht: dagelijkse tempelrituelen

De Egyptische goden manifesteren zich in de godenbeelden die opgesteld staan in de tempels. Elke dag worden er in de honderden tempels in het gehele land diverse rituelen uitgevoerd, met als doel om de goden gunstig te stemmen en daarmee het voortbestaan van Egypte en van het normale levensritme te garanderen.

Egyptische tempels zijn geen gebedshuizen waar de mensen tot de goden kunnen bidden, maar woningen voor de goden. Een klassieke Egyptische tempel bestaat uit verschillende opeenvolgende en steeds kleiner en lager wordende zuilenhallen en kapellen. Helemaal achterin het tempelcomplex – in het allerheiligste – staat een *naos* (kapelschrijn), waarin het beeld van de hoofdgod van de tempel wordt bewaard. Het godenbeeld is zo'n 50 cm hoog en is gemaakt van hout, steen of kostbare materialen. Nadat het godenbeeld is vervaardigd, voert een priester er het zogenaamde 'mondopeningsritueel' op uit: met magische instrumenten raakt hij de mond, neus, ogen en handen van het beeld aan. Hiermee wordt het cultusbeeld een vehikel waarin de goden zich kunnen manifesteren en waarin de goddelijke *ka* (levenskracht)

en *ba* (goddelijke manifestatie, ziel) hun intrek kunnen nemen. De godenbeelden zelf worden niet aanbeden; ze zijn een vorm waarin de goden zich kunnen manifesteren en waardoor zij aanbidding en offers kunnen ontvangen.

Rondom het allerheiligste, waarin het belangrijkste godenbeeld wordt bewaard, bevindt zich een reeks kleinere kapellen, die gewijd zijn aan de belangrijkste nevgoden

Maquette van de Chonsoetempel in Karnak (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Hiermee wordt het cultusbeeld een vehikel waarin de goden zich kunnen manifesteren en waarin de goddelijke *ka* en *ba* hun intrek kunnen nemen

Allerheiligste van de Horustempel van Edfoe (foto: lainhamer, dreamstime.com).

van de tempel. Vóór deze kapellen liggen de Hal van de Enneade en de Offerzaal. Elk van deze ruimtes speelt een belangrijke rol in de uitvoering van de dagelijkse tempelcultus. In naam kan alleen de koning optreden als bemiddelaar tussen goden en mensen, maar in de praktijk worden de tempelrituelen uitgevoerd door de priesters.

Het ochtendritueel

Het dagelijkse tempelritueel heeft als belangrijkste doel om de goden gunstig te stemmen en daarmee het voortbestaan van Egypte en van het normale levensritme te garanderen. De rituelen vinden driemaal per dag plaats in alle tempels in Egypte: 's morgens na zonsopkomst, 's middags, en 's avonds voor zonson-

dergang. We zijn goed op de hoogte van het verloop van deze rituelen door afbeeldingen en inscripties in de tempels van Karnak, Medinet Haboe, Abydos, Dendera en Edfoe, en door beschrijvingen uit diverse papyri (in het bijzonder papyri Berlijn 3055, 3014 en 3053).

De voorbereidingen voor het ochtendritueel beginnen ruim voor zonsopgang: twee priesters halen water uit het heilige meer en vullen de plengvazen. In de nabijgelegen keukens worden de offergaven klaargemaakt, op schalen gelegd, en naar de Offerzaal gebracht. Daar worden de offers bewierookt en besprenkeld met het water uit de plengvazen. De belangrijkste dienstdoende priester begeeft zich naar een kapel die 'het morgenhuis' genoemd wordt. Hier ondergaat hij een

ceremoniële reiniging, kleedt hij zich met een linnen gewaad, en nuttigt hij een licht ontbijt. Vervolgens begeeft de priester zich naar de godenschrijn in het allerheiligste. Op het moment van de zonsopkomst opent hij de schrijn en zingt het tempelkoor een ochtendhymne.

Met het openen van de schrijn tijdens zonsopkomst wordt het godenbeeld – net als de zonnegod Re – elke ochtend opnieuw geboren. De priester knielt voor het godenbeeld en reinigt de kapel op rituele wijze met plengwater en wierook. Daarna biedt hij een beeldje van de godin Maät aan het godenbeeld aan, als symbool voor het evenwicht en het voortbestaan van de schepping. Het godenbeeld wordt nu uit de schrijn gehaald en onderworpen aan een uitgebreid toilet-ritueel. Allereerst reinigt de priester het beeld met water uit vier *nemset*-vazen en vier *desjeret*-vazen. Daarna zalft hij het en maakt hij de ogen op met groene en zwarte oogverf. Vervolgens wordt het beeld bewierookt en in witte, groene, blauwe en rode gewaden gehuld. Ook biedt de priester diverse regalia aan het godenbeeld aan, zoals kronen, scepters, de kromstaf en vlegel, en een brede halskraag (*wesech*). Als laatste wordt het gezicht met geparfumeerde oliën gezalfd. Vervolgens strooit de priester schoon zand op de bodem en plaatst hij het godenbeeld terug in de schrijn. De deur van de schrijn wordt gesloten en verzegeld. Daarna verlaat de priester na een laatste bewieroking achteruitlopend het allerheiligste, terwijl hij zijn voetstappen in het zand uitwist.

Opeenvolgende handelingen in het offerritueel, afgebeeld in de kapel van Ramses I uit Abydos (foto: Metropolitan Museum of Art, Wikimedia Commons).

Wierookbranders hebben in Egypte vaak de vorm van een onderarm, met halverwege een figuurtje van de farao; de hand met brander ontbreekt bij dit bronzen exemplaar (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Bronzen plengvaas van het model dat bekend staat als *nemset* (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De farao biedt een halssieraad aan.
Reliëf uit de tempel van Edfu (foto:
Rémi, Wikimedia Commons).

Het voedseloffer

Een ander onderdeel van het ochtendritueel is gewijd aan het offerritueel, dat de god voorziet van voedseloffers. Uit de bronnen is niet precies duidelijk wanneer dit onderdeel van het ochtendritueel precies wordt uitgevoerd. Waarschijnlijk vindt het plaats nadat het godenbeeld gezalfd en gekleed is, en voordat het terug gaat in de schrijn. Tijdens het offerritueel worden de voedseloffers die voor zonsopgang bereid zijn aan het godenbeeld aangeboden. Deze offers bestaan uit kruiken wijn, bier en melk, en schalen vol vlees, brood, groente, fruit, honing en bloemen. De vignettes op de papyrus van Padichonsoe geven een goede voorstelling van dergelijke voedseloffers. We zien hier twee offer-scènes, waarin de overledene voedseloffers aanbiedt aan goden die achter rijk beladen offertafels zitten. Tijdens het aanbieden van de voedseloffers aan de god spreekt de priester een offerformule uit en worden de offers bewierookt en besprenkeld met rein water. Vanzelfsprekend neemt de god de voedseloffers niet letterlijk tot zich, maar het offerritueel stelt de *ka* (levenskracht) van de god in staat om de essentie van de offers op te nemen. Vervolgens worden de offers ook aangeboden aan de beelden van de nevengoden in de omliggende kapellen en aan de beelden van hoge ambtenaren die elders op het tempelterrein opgesteld staan. Na het beëindigen van het offerritueel verdelen de priesters de offers onder elkaar op basis van hun onderlinge hiërarchie.

Met het openen van de schrijn tijdens zonsopkomst wordt het godenbeeld – net als de zonnegod Re – elke ochtend opnieuw geboren

Het ochtendritueel is het belangrijkste en uitvoerigste onderdeel van het dagelijkse tempelritueel. In de middag en 's avonds voor zonsondergang vinden vergelijkbare, maar minder uitvoerige rituelen plaats. Deze rituelen bestaan vooral uit het brengen van plengoffers en het bewieroken van de godenschrijnen.

Rituelen voor vernietiging en bescherming

Naast de offerrituelen worden er gedurende de dag en de nacht ook vernietigingsrituelen en beschermingsrituelen uitgevoerd in de tempels. Voor de vernietigingsrituelen maakt men figuurtjes van bijenwas, brooddeeg of ongebakken klei, in de vorm van de traditionele godenvijanden Apophis en Seth. Deze figuurtjes worden ritueel vernietigd door ze

te vertrappen, te doorsnijden en in het vuur te gooien. Daarnaast voeren de priesters dagelijks beschermende rituelen uit in de tempel, zoals het 'ritueel voor de bescherming van de slaapkamer'. Dit ritueel dient tot bescherming van het godenbeeld tijdens de nacht. Een uitvoerige beschrijving ervan is bekend uit de tempel van Edfoe, waar het gericht is op de bescherming van de levende heilige valk van Edfoe: toortsen worden aangestoken, en men bindt om de kop en om de nek van de heilige valk een band van textiel waarop afbeeldingen van beschermende goden zijn getekend. Daarna krijgt de valk beschermende amuletten opgelegd, zoals *wedjat*-ogen en amuletten in de vorm van een valk, een leeuw, de godin Taweret en een scarabee. Vervolgens worden er beschermende afbeeldingen van goden in het zand onder het bed

Vignet uit het dodenboek van een priester Padichonsoe met afbeelding van een voedseloffer aan Osiris en Re-Horachte (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Vervolgens worden er beschermende afbeeldingen van goden in het zand onder het bed getekend

Ritueel met de vernietiging van een nijlpaardfiguur die Seth voorstelt, afgebeeld in de Horustempel van Edfoe (foto: Rémi, Wikimedia Commons).

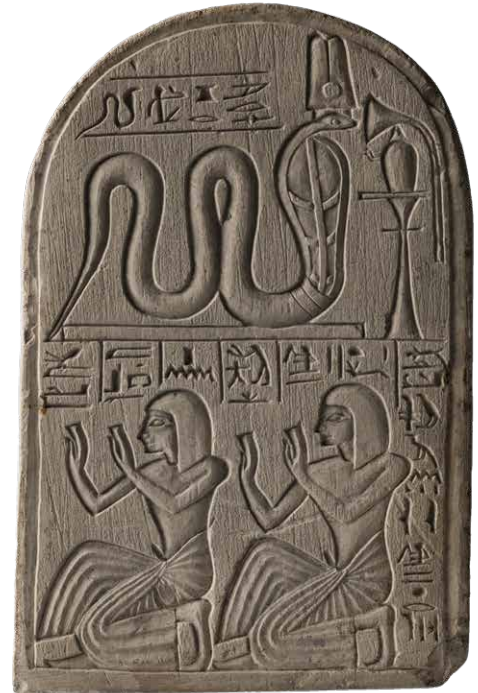
getekend en een *wedjat*-oog op de bodem vóór het bed. Het lichaam van de valk wordt gezalfd en er worden knopen in zijn gewaad gelegd en vervolgens weer losgemaakt. De tekst sluit af met de opmerking dat de goden gedurende de gehele nacht voor bescherming worden aangeropen.

Interessant is dat een vergelijkbaar ritueel voor bescherming tijdens de nacht ook bekend is uit een papyrus die zich in het Egyptisch Museum in Cairo bevindt (papyrus Cairo 58027). Het ritueel dat in deze papyrus is beschreven is niet voor de bescherming van een god bedoeld, maar voor de bescherming van de koning tijdens de nacht. In deze papyrus staat ook beschreven dat de spreuken gedurende de gehele nacht gereciteerd moeten worden. En ook hier is voorgeschreven dat rondom het bed beschermende figuren in het zand getekend moeten worden, en een *wedjat*-oog met in de iris van het oog een zittende man. De rituele instructies in deze papyrus zijn dus praktisch hetzelfde als de beschrijving die we op de tempelwand in Edfoe vinden!

Huisgoden en voorouders

Bestaat er 'persoonlijke vroomheid' in Egypte? Niet echt, want de religie draait primair om de continuïteit van de kosmos, en voor de gewone mensen om het voortbestaan van de familie als onderdeel van de schepping. Afhankelijk van de situatie worden bepaalde goden of voorouders vereerd.

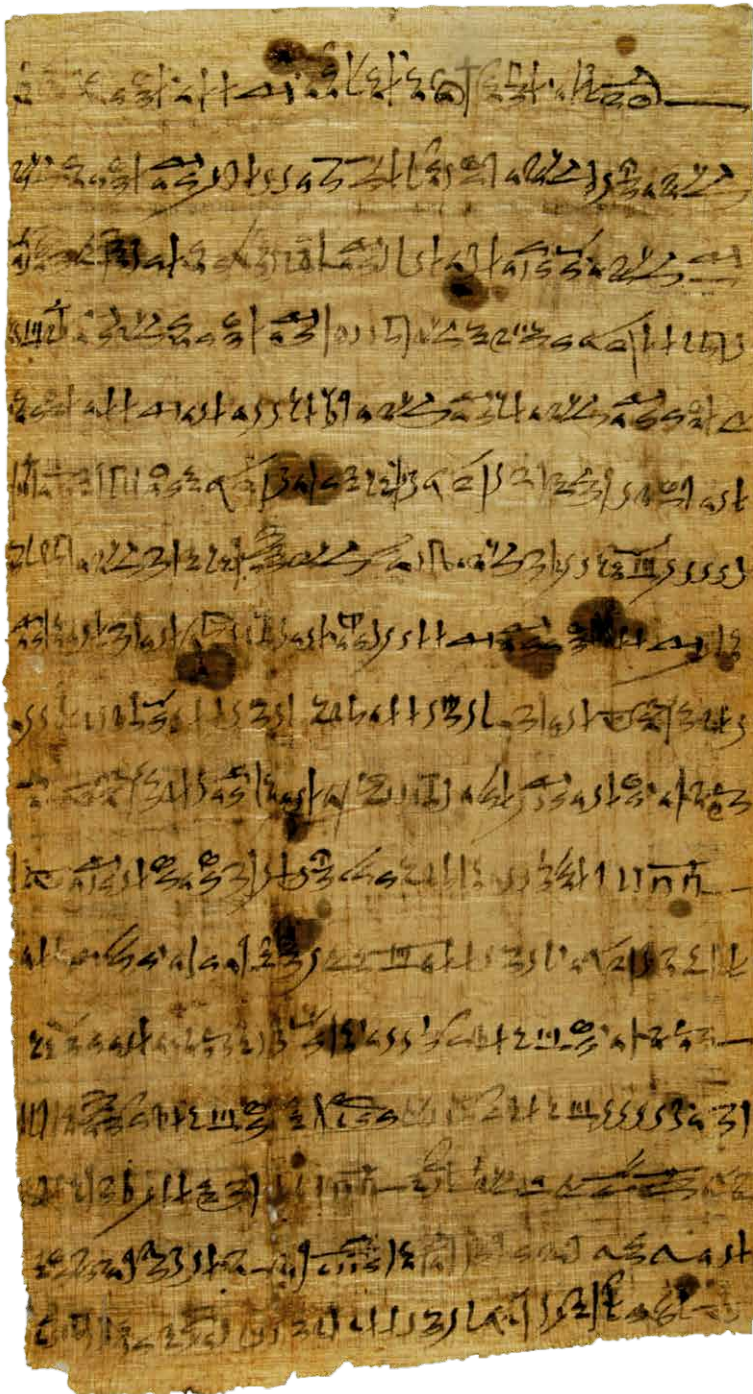
De verering van goden door privépersonen is soms een mengsel van religie en prestige. Dit wordt mooi verbeeld door een kalkstenen stèle uit Turijn. De beschermgodin van het Thebaanse gebergte Meretseger is afgebeeld als cobra met een zonnescijf op haar hoofd. Ze wordt vereerd door de 'dienaar in de plaats van de waarheid' Pendoea en zijn zoon Shedsoeani. De titel van Pendoea verraad dat hij in Deir el-Medina woont, het dorp van de kunstenaars die in het Nieuwe Rijk de graven van farao's en koninginnen aanleggen en decoreren. Meretseger ('Zij die het zwijgen liefheeft') is daar een belangrijke beschermgodin. Langs een smal paadje dat uit het noordoosten van het Dal der Koninginnen naar het dorp leidt, ligt een kleine rotskapel voor de godin. Deze stèle komt waarschijnlijk uit zo'n openbare cultusplaats. Pendoea en zijn zoon tonen hier enerzijds hun gezamenlijke verering van de godin Meretseger, maar ook dat zij zo'n relatief dure stèle in het openbaar kunnen neerzetten. De kunstenaars vereren Meretseger ook wel thuis, bijvoorbeeld in de buurt van ovens of graansilo's. Als tegenprestatie waakt de godin over de voedselvoorziening van het huishouden en beschermt zij de bewoners. Stèles uit de huizen zijn vaak kleiner en minder strak vormgegeven dan de prestigieuze stèles uit openbare kapellen.

Stèle voor de slangengodin Meretseger, opgericht door Pendoea en zijn zoon Shedsoeani (Museo Egizio, Turijn).

Voorbeeld van een eenvoudige stèle voor huiselijk gebruik is deze onbeholpen weergave met de verering van de ramskop van Amon (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Dodenbrief van een weduwnaar aan zijn overleden vrouw Anchiry (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Vooroudercultus

De goed bewaarde huizen van Deir el-Medina verraden dat de mensen thuis ook hun voorouders vereren. Familie omvat in het oude Egypte namelijk ook de overledenen, die men kan aanspreken voor hulp maar die levenden ook kunnen lastigvallen. Een mooi voorbeeld hiervan is de dame Anchiry, die na haar overlijden haar man het leven zuur maakt. We weten dit uit een brief die de weduwnaar haar naar het dodenrijk schrijft. De kunstenaars van Deir el-Medina vereren hun voorouders soms met bustes of met stèles. Een stèle uit Turijn toont de overleden Merysachmet op een stoel met hoge rugleuning, ruikend aan een lotusbloem. Voor hem staat een altaar met offergaven: zonder regelmatig eten en drinken kan Merysachmet niet verder leven in het hiernaams. Religie draait in Egypte om geven en nemen: men offert de goden en voorouders in ruil voor gezondheid, welzijn en geluk. In tegenstelling tot de stèles dragen de voorouderbustes bijna nooit de naam en titels van een persoon. De voorouder kan immers direct door de nakomelingen worden aangesproken. Daarom hoeft zijn of haar naam niet per se in steen gebeiteld te worden. Dit verklaart mogelijk ook waarom er geen stèles met uitgebreide hymnes uit de huizen bekend zijn. Deze liederen worden regelmatig door de bewoners gezongen en het uitschrijven en daarmee magisch werkzaam maken van de woorden is dus niet nodig.

Welke goden of voorouders de oude Egyptenaren op een gegeven moment het meest in staat achten te helpen, is afhankelijk van de situatie

Familiereligie

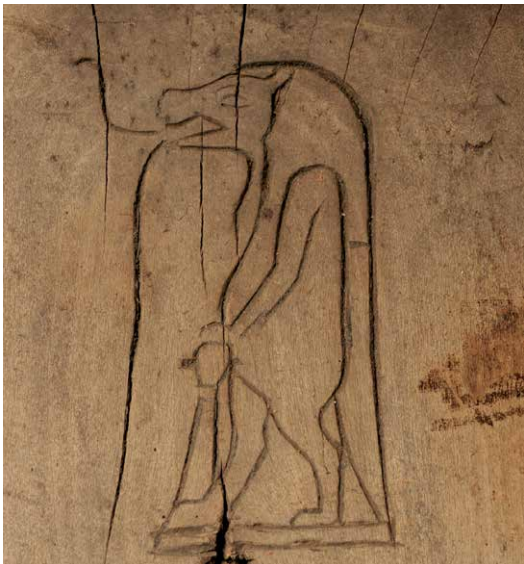
Bekende 'huisgoden' zijn Bes en Taweret. Zij worden afgebeeld op amuletten en als versiering van meubels, zoals bedden en hoofdsteunen. Op een hoofdsteun in Leiden beschermen ze de levenden in hun slaap, maar zij zijn ook belangrijke helpers bij geboorte en beschermen moeder en kind. Daarnaast vereren mensen thuis een reeks van andere goden. In de huizen gevonden objecten weerspiegelen het belang van vruchtbaarheids- en vooroudercultussen, en ook het bestaan van sterke familietradities met betrekking tot verering van bepaalde goden. Bij families die beroepsmatig – bijvoorbeeld als priesters – te maken hebben met bepaalde goden, vinden we soms diezelfde goden ook terug bij de familieleden thuis. Maar altijd naast anderen, want er bestaat in het oude Egypte geen verering van één god, zoals we dat van de boekreligies zoals christendom en islam gewend zijn. Welke goden of voorouders de oude Egyptenaren op een gegeven moment het meest in staat achten te helpen, is afhankelijk van de situatie. De religieuze handelingen thuis verschillen in Egypte niet veel van wat priesters doen in tempels en openbare kapellen. Zoals op de stèle van Merysachmet te zien is, brengen de mensen thuis offers van brood, bier of bloemen. Daarnaast bevatten de huizen ook offertafels speciaal voor plengoffers, wierook of gebraden vlees.

Deze stèle toont de overleden voorouder Merysachmet terwijl hij aan een lotus ruikt (Museo Egizio, Turijn).

Veel overleden voorouders worden voorgesteld door bustes zonder inscriptie (British Museum, Londen).

Op de hoofdsteen van een man Riria staan Bes en Taweret aan weerszijden van de basis gegraveerd om de slaper te beschermen, onder meer tegen slangen die zij tussen hun tanden klemmen (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De koning, de goden, de voorouders en ook de levende mensen maken deel uit van dezelfde cyclus van leven, dood en wederopstanding

De cyclus van het leven

De oude Egyptenaren beschouwen hun wereld niet als stabiel. Het voortbestaan van de schepping wordt altijd bedreigd, waardoor 'eeuwigheid' een belangrijk houvast is in hun leven. Egypte is omgeven door chaos en vijanden waartegen voortdurend gevochten moet worden. De zonnegod moet iedere nacht de kwade slang Apophis in de onderwereld overwinnen om 's ochtends weer op te kunnen komen. Ook het begin van een nieuw jaar of de kroning van een nieuwe koning worden gelijkgesteld met wedergeboorte en de 'herhaling van de schepping'. Dit wordt bijzonder duidelijk in de zogenaamde 'huizen van miljoenen jaren' of dodentempels waarin de koningen uit het Nieuwe Rijk vereerd worden. De levende koning is zelf opperpriester van Egypte maar laat zich in de praktijk vervangen door priesters. Door de goden in de tempels gunstig te stemmen zorgt hij voor orde en welzijn in Egypte.

De meeste mensen kunnen niet direct deelnemen aan de rituele handelingen in de tempels, behalve mogelijk bij festivals en processies. Toch mogen we voor een goed begrip van de Egyptische religie geen scherp onderscheid maken tussen tempelreligie en de religie van mensen thuis. De koning, de goden, de voorouders en ook de levende mensen maken deel uit van dezelfde cyclus van leven, dood en wederopstanding. De middelen verschillen soms, maar de bedoeling is dezelfde. Het is de verantwoordelijkheid van de koning om de eeuwige cyclus van de zon en daarmee de wereld(-orde) in stand te houden, terwijl de religieuze activiteiten thuis op de familie zijn gericht, als klein onderdeel van de schepping. Zo wordt ook het belang van vruchtbaarheids- en vooroudercultussen in de huizen duidelijk. Het zijn twee kanten van hetzelfde idee van familiecontinuïteit. De dood is ook voor de Egyptenaren een ambivalent concept, doordrongen van angst voor het rijk van niet-bestaan, maar toch ook een belofte van verjonging. Er is geen wedergeboorte zonder dood. Er bestaat geen eeuwig leven in het hiernamaals of in de godenwereld zonder een stroom van nakomelingen die de voorouders en goden vereren. Continuïteit van de wereld in het groot en van de familie in het klein is daarmee de essentie van de Egyptische religie.

Tempelbezoek en feesten

Egyptenaren zonder priesterlijke bevoegdheden hebben slechts beperkt toegang tot de grote tempels. Toch bezoeken ze de monumenten van populaire goden om gehoor te vinden voor hun gebeden en deel te hebben aan hun bijzondere krachten.

Het aantal goden dat de Egyptenaren bedenken is zo'n beetje eindeloos. Iedere streek en stad heeft haar eigen pantheon. Veel goden zijn zo obscuur dat ze alleen lokaal bekend zijn. Anderzijds biedt menige stad ook onderdak aan wijd vereerde goden die lokaal worden onthaald als een soort permanente 'gast', waarbij die goden strikt lokale attributen verwerven. De gemiddelde Egyptenaar ervaart de lokale tempel en haar bewoners als het centrum van een nauw begrensde wereld. De verhoogde positie van menig heiligdom wordt zelfs beschouwd als 'de' oerheuvel waarop deze of gene god zich als schepper van de wereld voor het eerst heeft gemanifesteerd.

Lokale en nationale tempels

Slechts enkele goden ontstijgen de honderden andere, om tenslotte in heel Egypte verering te vinden, en vaak te worden gevierd in nationale feesten. Wie dat zijn, wordt in hoge mate bepaald door historische omstandigheden, zoals bijvoorbeeld de herkomst van een heersend koningshuis, of de strategische ligging van de plaats in kwestie. De belangrijkste goden worden steeds universeler van aard, waarbij ze dikwijls de identiteit en kwaliteiten van oudere, strikt lokale

Op deze familiestèle uit Abydos staan bovenaan twee jakhalzen, die gewoonlijk allebei de god Wepwawet voorstellen. Uitzonderlijkwijs wordt hier één jakhals geïdentificeerd als Chenty-imentioe, de meest oorspronkelijke lokale god, nu bijna vergeten. In de hoofdinscripties beneden worden beiden opnieuw aangeroepen, vóór Osiris zelf (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Zuidoostelijke toegang tot de eerste binnenhof van de Amon-tempel in Luxor. De inscripties op de posten identificeren deze expliciet als deur voor de gewone bevolking, die hier tijdens feestelijke processies naar binnen mag (foto: Marcel Marée).

Beeld van Ramses II in Karnak, in de tempel van Amon-Re-Horachte 'die gebeden verhoort'. Dit is een algemeen toegankelijke volksschrijn van ongebruikelijke monumentaliteit, gelegen vlak achter het allerheiligste van de hoofdtempel (foto: Marcel Marée).

goden absorberen. Dit kan ook gebeuren in plaatsen waar de meest succesvolle goden van oorsprong niets te zoeken hebben. Zo krijgt bijvoorbeeld Osiris, de god van de dood en het hiernamaals, zijn voornaamste cultuscentrum in Abydos, al is hij daar vanuit het noorden geïntroduceerd. De oorspronkelijke lokale god, Chenty-imentioe ('Eerste der Westelijken') wordt uiteindelijk gereduceerd tot een bijnaam voor Osiris.

Maar zelfs de meest verbreid aanbeden goden behouden specifieke centra van bijzondere verering. De glorie van deze goden en hun steden wordt wijd bezongen in hymnen en poëmen. De tempels in met name Heliopolis, Memphis en Thebe groeien uit tot ontzagwekkende complexen van grote schoonheid en rijkdom. Wie het zich kan veroorloven, bezichtigt deze tempels en richt er gebeden tot de goddelijke bewoners, al kan dat meestal alleen aan de buitenkant van hun zware ommuringen. De goden gaan schuil achter een opeenvolging van poorten, bewaakt door kolossale koningsbeelden. De half menselijke, half goddelijke farao treedt hier op als bemiddelaar tussen het gepeupel en de goden binnenin. Dit betekent onder meer dat onbevoegden hun gebeden tot die beelden kunnen richten, waarop de 'koning' ze als het ware doorspeelt naar zijn 'vaderen', de goden zelf. Ook de beelden van enkele vergoddelijkte particulieren krijgen de rol van bemiddelaar toebedeeld, zoals bijvoorbeeld die van Amenhotep zoon van Hapoe in Karnak (14de eeuw v. Chr.).

De goden gaan schuil achter een opeenvolging van poorten, bewaakt door kolossale koningsbeelden

Feesten en bezoekers

Bij feestelijke gelegenheden heeft het volk in veel tempels toegang tot de eerste binnenhof van de tempel. Afhankelijk van persoonlijke status en het cachet van de tempel kunnen sommigen ook hun langduriger aanwezigheid verzekeren door plaatsing van een beeld, voorzien van hun namen en titels. Zo kan men zelfs 'een graantje meepikken' van de offers die in de eerste plaats worden gebracht aan de goden in de diepere delen van de tempel, om dan vervolgens aan deze beelden van gewone stervelingen te worden gepresenteerd (en vervolgens door de priesters zelf te worden verorberd, als betaling voor hun werk). Ook laten vele gelovigen votiefgeschenken bij kleinere schrijnen achter, bijvoorbeeld de vele bronzen godenfiguurtjes uit de Late Periode, *en masse* gegoten en verkocht aan de talloze bezoekers. Dit soort handelingen stellen de stichters in staat om op magische wijze nader tot de goden te geraken en hun zegeningen te ontvangen. Vaak ontstaan er provisorische volkschrijnen aan de achterkant van de tempels, het dichtst bij de god in het inwendige allerheiligste. Bezoekers bidden hier geregeld, brengen er offers, en kerven op muren en plaveisel afbeeldingen van de godheid – of van diens oren om te bevorderen dat god of godin de gebeden daadwerkelijk verhoort!

Oudegyptische gelovigen trekken niet in grote drommen door het land om heilige plaatsen te bezoeken. Men kan hier geen

vergelijking maken met de Christelijke pelgrimages of met de Islamitische bedevaart naar Mekka. Faraonische tempels worden voornamelijk bezocht door volk uit de onmiddellijke omgeving. De mobiliteit van de gemiddelde Egyptenaar is immers zeer beperkt. Zelfs het meest gangbare vehikel, de ezel, wordt overwegend gebruikt voor relatief korte afstanden. Alleen de meest welgestelden zijn in persoonlijk bezit van een boot.

Deze 'oorstèle' van een zekere Mehia draagt een aanroeping tot de god Ptah en is in diens tempel in Memphis gevonden. Oorstèles moeten goden ertoe bewegen naar iemands gebeden te luisteren (British Museum, Londen).

Deze stèle wordt door de opzichter van zegeldragers Emhat in Abydos opgericht in jaar 9 van farao Sesostris I. Hij is waarschijnlijk door de vorst naar Abydos gestuurd ter voorbereiding van bouwwerkzaamheden in de tempel (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Het festival van Abydos

Voor al Abydos, vanaf het Middenrijk het primaire cultuscentrum van Osiris, trekt grote aantallen bezoekers uit heel het land. De jaarlijkse festivals omvatten een rituele wederopvoering van de mythologische overwinning van Osiris op de dood. Priesters dragen bij die gelegenheid het cultusbeeld van de god op een bootmodel de tempel uit, en de processie voert door een wadi naar zijn vermeende graf in de aangrenzende woestijn. Dit laatste is feitelijk het graf van koning Djer uit de 1ste Dynastie. In de 18de eeuw v.Chr. plaatst Koning Chendjer van het late Middenrijk hierin een indrukwekkende granodiorieten sculptuur die Osiris voorstelt, gelegen op een lijkbaar. Al diegenen die de Osirisfestivals bijwonen hopen natuurlijk mee te profiteren van de magische krachten die de god opnieuw tot leven brachten. Het zal stellig hun eigen kans op een leven na de dood vergroten. De rituelen die in de tombe zelf plaatshebben, blijven echter strikt geheim voor het algemeen publiek.

Maar zelfs voor Abydos is niet duidelijk in hoeverre de gelovige bezoekers van heinde en verre komen. Het heeft er alle schijn van dat ook zij een minderheid vormen van het feestende publiek. De vreemdelingen zijn vooral hoge functionarissen, gestuurd op ambtelijke missies, hetzij om die ter plaatse uit te voeren, hetzij op doorreis naar plaatsen verder noord- of zuidwaarts. Het betreft hier dus 'gelegheidspelgrims': ze zijn toevallig in de buurt. Deze bevoorrechte lieden profi-

Vaak ontstaan er provisorische volksschrijnen aan de achterkant van de tempels, het dichtst bij de god in het inwendige allerheiligste

teren zo mogelijk van de gelegenheid om een festival bij te wonen, of ze verzekeren hun eeuwige deelname aan de mysteries door hier een graf of schijngraf ('cenotaaf') te bouwen, met een beeld of stèle van zichzelf in een offerkapel. Een grote concentratie van dat soort kapellen wordt geplaatst op het zogenaamde 'Terras van de Grote God', aan het begin van de processieweg. Overigens zijn vele gelegenheidspelgrims goed voorbereid op hun korte bezoek, door bijvoorbeeld reeds voorafgaand aan de reis een beeld of stèle te verwerven – soms geschonken door de koning of door een andere superieur. Behalve gelegenheidspelgrims zijn er trouwens ook afwezigheidspelgrims. Die sturen alleen hun beeld of stèle naar Abydos en blijven zelf lekker thuis.

Gelovigen nemen ook elders in Egypte aan allerlei feesten deel, maar ook daar gaat het vermoedelijk overwegend om lokale bevolking. Dit geldt bijvoorbeeld voor de processiefeesten in Thebe, zoals het 'Opet-feest' en het 'Mooie Feest van de Vallei'. Sommige rondreizende ambtenaren plaatsen beelden van zichzelf in de ene na de andere tempel, waar ze maar komen in Egypte. Maar opnieuw geldt dat dit schijnbaar steeds gebeurt bij gelegenheid van business-trips. Reizen op eigen gelegenheid, niet van staatswege, is hoogst ongewoon. Religieuze teksten en voorstellingen suggereren soms dat pelgrimages zeer algemeen zijn, maar daar gaat het eerder om imaginaire reizen in het leven na de dood!

De eigenaar van deze stèle, Wepwawetaä, is gouverneur in Abydos en stamt derhalve uit de regio (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Reizen op eigen gelegenheid, niet van staatswege, is hoogst ongewoon

Stèle van Nebipoe, die dient aan het koninklijk hof in het noorden van het land. Hij brengt de stèle niet zelf naar Abydos maar geeft hem mee aan een 'voorleespriester', die het monument ter plaatse opstelt (British Museum, Londen).

Diercultussen: goddelijke dieren of dierlijke goden?

Ruim drieduizend jaar lang zijn er diercultussen in het oude Egypte. Buitenlanders bespotten vaak dat de aan mensen inferieure beesten in Egypte als goden vereerd worden. Zij begrijpen niet dat het hier eigenlijk gaat om goden die tijdelijk hebben plaatsgenomen in het lichaam van een dier.

Er zijn in het Egyptische pantheon vele goden in (deels) dierlijke vorm. Het verband tussen deze goden en dieren is gebaseerd op overeenkomsten in gedrag of uiterlijk. De godin Sachmet heeft bijvoorbeeld de kop van een leeuw. Net als dit dier, dat haar jongen lieflijk verzorgt maar woest wordt wanneer deze bedreigd worden, heeft de godin twee kanten: een lieflijke (waarbij zij genezing schenkt) en een woeste (waarbij zij juist ziekte veroorzaakt).

Heilige dieren

Vanaf de 26ste Dynastie (664-525 v.Chr.) wordt er een onderscheid gemaakt tussen een heilig dier dat bij een tempel wordt gehouden en de rest van de 'soortgenoten' van de goden. Er is maar één heilig dier per tempel, en in het geval van de heilige stieren Apis, Mnevis

en Boechis zelfs maar één in het hele land. Dit dier geldt als aardse belichaming van de god waaraan de tempel is gewijd en wordt wel de 'levende ziel (*ba*)' van de god genoemd. Wanneer de god of godin zijn of haar tempel bezoekt in onzichtbare vorm, kan deze in het lichaam van het dier glippen en zo offers ontvangen en deelnemen aan ceremonieën.

In plaats van een heilig dier, kan een god ook kiezen voor een beeld van zichzelf als aards omhulsel. De gewone Egyptenaar kan hooguit in de buurt komen van het godenbeeld wanneer het deel uitmaakt van een religieuze optocht, en ook dan is het nog in een schrijn geplaatst of op een andere manier volledig bedekt. Tempelbezoekers hebben een grotere kans op het zien van het heilige dier, misschien zelfs dartelend in een weide of lekker opgekruld slapend in het zonnetje. Dit

Stèle waarop de god Amon-Re tweemaal is afgebeeld in de vorm van een nijlgans. Deze god kan ook de gedaante van een ram aannemen (Museo Egizio, Turijn).

maakt de religie figuurlijk gezien tastbaarder voor de bevolking. Het dier aanraken of zelfs maar dichtbij komen mag echter niet. Offers van de tempelbezoekers worden dan ook via priesters aan het dier aangeboden.

Omdat het dier ieder moment de god of godin zou kunnen 'bevatten', wordt het ook 'god' genoemd en stevast als zodanig behandeld. Het dier leidt een luxe leventje in een eigen domein op het tempelterrein dat *maroe* (later *sjesjet*) heet. Als offers krijgt het dier het meest heerlijke voedsel en draagt het misschien zelfs kostbare sieraden. Daarnaast is het natuurlijk ook gewoon een dier dat poept, plast en haarballen uitspuugt in het zicht van tempelbezoekers. Het heeft daarom ook verzorgers, zoals andere dieren die in gevangenschap leven. In het geval van heilige stieren is er een herder, die ook zorgt voor de koeien waarmee de stier kan paren en de kalveren die daaruit voortkomen. Er is waarschijnlijk zelfs een team van mensen op het tempelterrein aanwezig, dat het heilige dier moet onderscheiden van zijn niet-heilige soortgenoten, zodat het niet per ongeluk geofferd of opgegeten wordt. Zullen ze de noodzaak hiervan door schade en schande hebben geleerd?

Balsemingstafel in de ruïnes van Memphis die waarschijnlijk gebruikt is bij de mummificatie van Apisstieren. Vloeistoffen die daarbij vrijkwamen, vloeiden in de ronde houder rechts (foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Maar waarom zou de kattengodin blij zijn met een dode kat?

Idealiter sterven de heilige dieren een natuurlijke dood, maar dit is zeker niet altijd het geval. Mummies van bavianen vertonen bijvoorbeeld vaak tekenen van ziektes. Deze dieren moeten worden geïmporteerd en leven niet lang buiten hun natuurlijke habitat. Veelal betekent de dood van het heilige dier dat er plaatselijk of zelfs landelijk rouw wordt afgekondigd.

Het gebouw waar het dier vervolgens wordt gemummificeerd, de *wabet*, staat zo mogelijk op het tempelterrein zelf. Daarbij is een textielwerkplaats waar de windsels en lijkwades voor de mummies kunnen worden gemaakt. De mummificatie duurt in het geval van grote heilige dieren zeventig dagen, net als bij mensen. De begrafenis biedt een indrukwekkend schouwspel, met een begrafenisstoet, klaagvrouwen en een rouwende menigte. Het dier wordt niet op het tempelterrein begraven, maar in speciale catacomben in de woestijn. Het wordt bijgezet in een sarcofaag, versierde schrijn of nis. Er moet vervolgens naar een vervangend dier gezocht worden dat aan alle voorschriften voldoet. De heilige dieren worden namelijk geselecteerd op specifieke uiterlijke kenmerken, zoals een bepaald patroon in de vacht.

Mummie van een jong katje waarbij de schedel ingeslagen is (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Nijlbaarsmummie in een beschilderde houten houder (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Votiefmummies

Op het terrein van vele Egyptische tempels leven ook dieren die soortgenoten zijn van de god, maar niet de positie hebben van heilig dier. Hun doel? Gemummificeerd worden! Gemummificeerde dieren, soms in kostbare houders, worden verkocht aan tempelbezoekers. Deze laten de mummies aan de god van de tempel offeren door priesters. Moeten we aannemen dat de Egyptenaren op deze manier de god tevreden willen stellen met een geschenk (vandaar de term ‘votiefmummies’)? Maar waarom zou de kattengodin blij zijn met een dode kat?

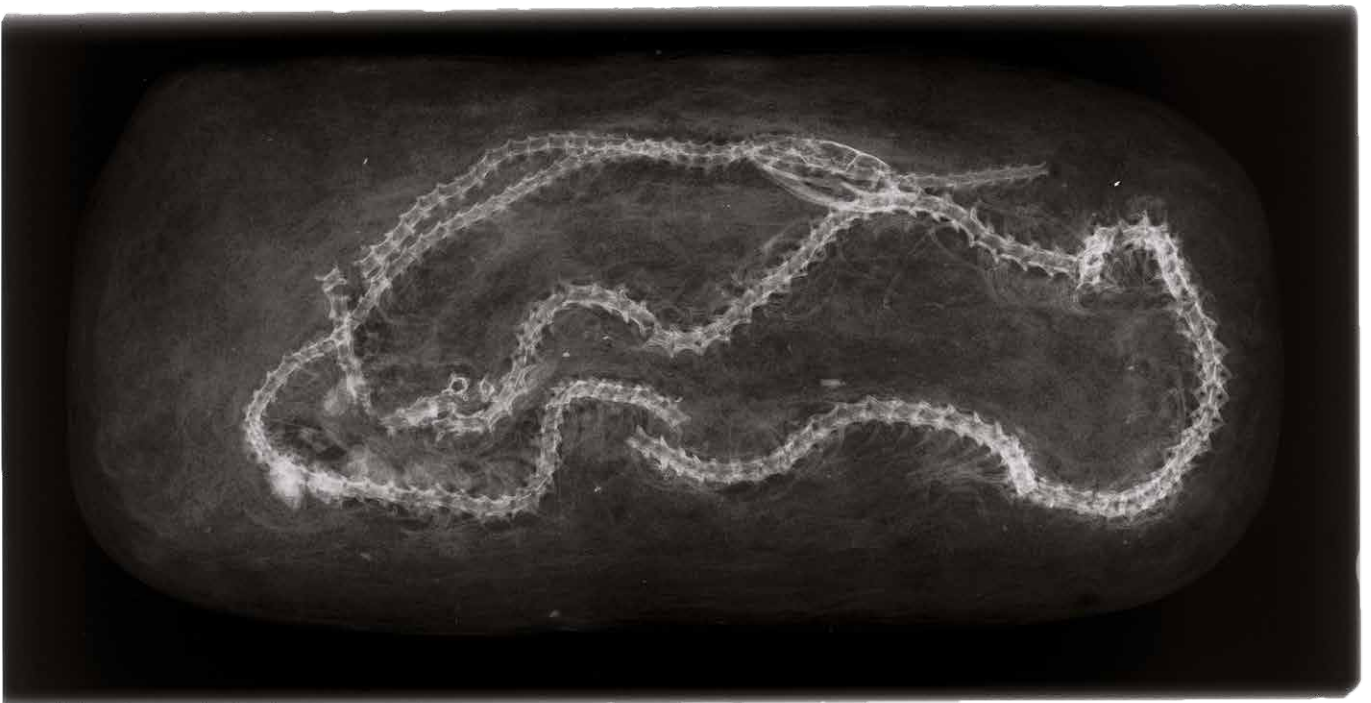
Tegenwoordig zijn de meeste onderzoekers het erover eens dat deze gemummificeerde dieren bemiddelaars zijn tussen mens en god. Er wordt regelmatig een geschreven wanhoopskreet, verzoek of belofte vastgebonden aan de mummies. De ziel van het dode dier zal naar de god in het godenrijk kunnen reizen, om daar deze boodschap over te brengen. Hoopt de schenker misschien dat de god eerder hulp zal verlenen omdat het bericht overgebracht wordt door een soortgenoot?

Het gebruik van deze ‘boodschappers’ is in het oude Egypte erg populair en de vraag naar mummies stijgt dan ook almaar. Tienduizenden dieren worden gefokt op het tempel terrein. Wanneer de vraag naar

mummies groot is, worden er opzettelijk dieren gedood om maar iets te kunnen mummificeren. De dieren zijn dan vaak nog maar net geboren of pas enkele weken oud. Iedere diercultus heeft hiervoor haar eigen methodes. Bij piepkleine kittens wordt bijvoorbeeld het nekje omgedraaid of het schedeltje ingeslagen. Bij honden gebruiken de Egyptische priesters waarschijnlijk verdrinking, uithongering of gif. Door deze ‘mummieindustrie’ worden er alleen al in de diernecropool van Sakkara zeven tot acht miljoen hondenmummies begraven. Daarbij moeten we nog miljoenen honden optellen in andere begraafplaatsen in Egypte. Hetzelfde geldt voor katten, vogels, slangen, vissen, krokodillen en andere dieren.

Hoewel deze tempeldieren niet zo eerbiedig worden behandeld als het heilige dier, worden zij toch ‘goden’ genoemd wanneer zij eenmaal in catacomben in de woestijn zijn bijgezet. De tempeldieren worden niet als goddelijk gezien tijdens het leven, maar verdienen wel respect als soortgenoten van de god. De gruwelijke dood van de dieren kunnen we misschien het best verklaren met de uitdrukking ‘het doel heiligt de middelen’. Eenmaal in het dodenrijk, na het uitvoeren van hun missie, zijn de dieren dan toch goddelijk geworden.

De gruwelijke dood van de dieren kunnen we misschien het best verklaren met de uitdrukking 'het doel heiligt de middelen'

Slangenmummie met daaronder een röntgenfoto waarop te zien is dat het pakketje een volwassen slang bevat, met daarbij waarschijnlijk enkele slangeneieren (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

The image shows a section of an ancient Egyptian tomb wall. The central focus is a painting of Anubis, the jackal-headed god, in a blue and red outfit, holding the hand of a deceased figure. The deceased figure is depicted in a blue and red garment, with a striped pattern on the lower part. The background is filled with hieroglyphs in vertical columns. The ceiling of the tomb is also covered in hieroglyphs, arranged in curved lines. The overall scene is set within an arched niche. The bottom of the image shows some damaged and peeling plaster, indicating the archaeological nature of the site.

4

Wat er in de onderwereld is

Maarten J. Raven

Uitgaan bij dag

Barbara Lüscher

Demonen

Rita Lucarelli

Het boek Amdoeat

Jacobus van Dijk

Boek van de Nacht

Christian Greco

Wat er in de onderwereld is

Wat gebeurt er na onze dood? De Egyptenaren kunnen niet accepteren dat het leven dan is afgelopen. Kijkend naar de cyclus van zon en maan, het wassen en afnemen van de Nijl en het opkomen en afsterven van planten komen ze tot ingenieuze overtuigingen. De mens is voorbestemd voor een eeuwig leven bij de goden Osiris en Re.

Naast de hemel (het domein van de goden) en de aarde (de verblijfplaats van de levenden) bestaat er nog een derde wereld: de *Doeat*, het rijk waar de doden naar toe gaan. Vaak wordt *Doeat* vertaald als 'onderwereld', maar volgens de zogenaamde Piramideteksten – de oudste religieuze teksten uit Egypte, die staan uitgebeiteld in de koningspiramiden uit het Oude Rijk – ligt de *Doeat* helemaal niet onder de aarde. Integendeel, het is de gordel van de onvergankelijke sterren die in het noorden onder het hemelgewelf hangt. Daarheen zal de ziel van de dode farao opstijgen, om zich voortaan als een ster te manifesteren. Zo voegt de koning zich weer bij de de andere hemelbewoners, wier aardse verschijningsvorm hij tijdens zijn leven was. Speciaal de zonnegod Re is daarbij zijn (lichtend) voorbeeld.

De eerste piramide waarin teksten werden aangebracht was die van koning Oenas. Hier een blik in de grafkamer met de grote sarcofaag, de teksten op de wanden en de sterren op het plafond (foto: Witr, dreamstime.com).

Alleen wie van onbesproken gedrag is, wordt toegelaten, want hier gelden nog de wetten van Maät

Gewone stervelingen gaan naar het rijk van het Westen of 'de onderste Doeat', waarvan de ingang aan de horizon ligt waar de zon ondergaat. Daar komen ze terecht in een diep, duister en verborgen rijk onder de aarde dat lijkt op de wereld van vóór de schepping. Deze onderwereld wordt bestuurd door een ongenoemde 'grote god, heer van het Westen'. Toch associëren de Piramideteksten deze god soms al met Osiris, de erfgenaam van de god Geb als koning van de aarde. In bedekte termen verwijzen deze spreuken naar het bekende mythologische verhaal van de moord op Osiris door zijn jaloerse broer Seth, en naar zijn opstanding uit de dood. Zo maakte de dood geen einde aan Osiris' leven en ook niet aan zijn koningschap. In het dodenrijk regeert Osiris verder – al wordt hij pas vanaf het Nieuwe Rijk 'heerser van de Doeat' genoemd. Dan is ook algemeen geaccepteerd dat dit rijk onder de aarde ligt, en niet aan de noordelijke hemel.

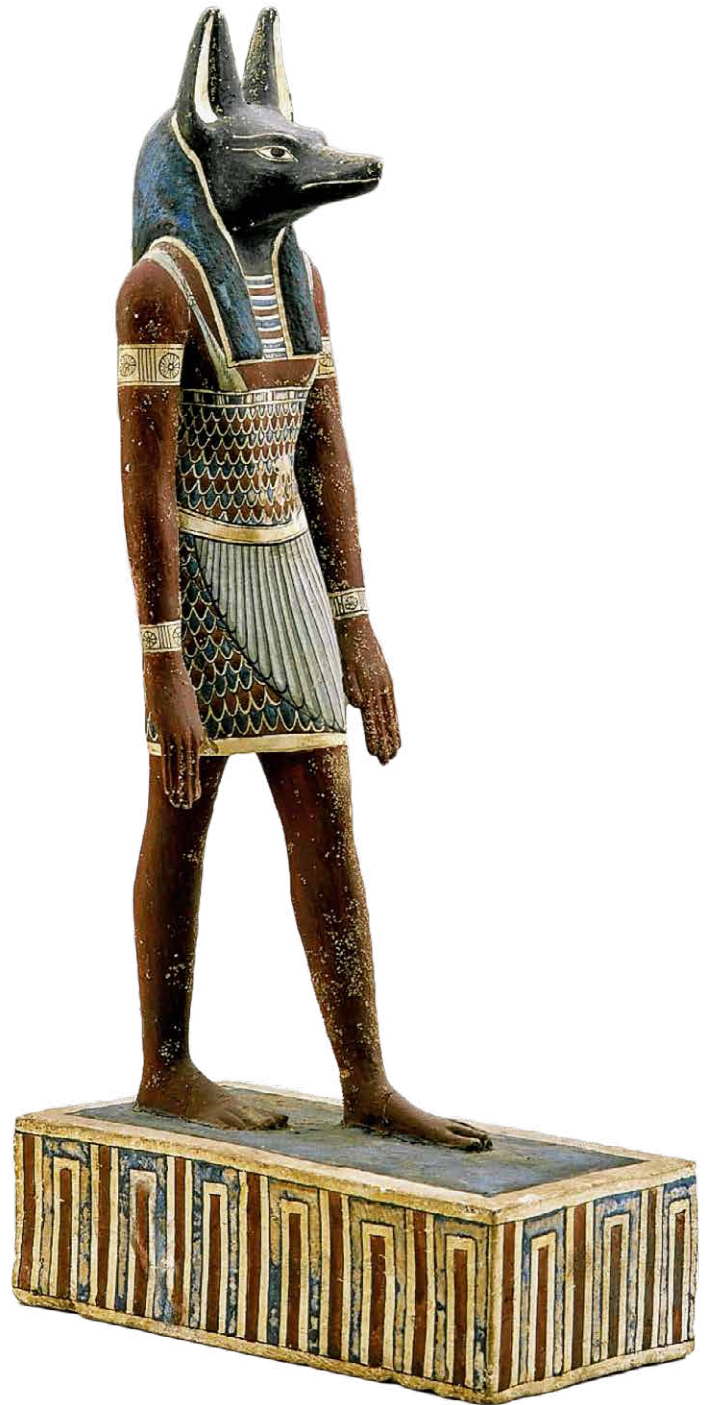
Tijdens het Middenrijk gaan hoge bestuursambtenaren zich rechten toeëigenen die eerst alleen aan de farao waren voorbehouden. Daarbij behoort de ambitie om één te worden met Osiris, en daardoor net als deze god de dood te overwinnen. Toch aarzelen de dodenteksten uit deze tijd – in de eerste plaats de zogenaamde Sarcofaagteksten en verder

Als koning van de onderwereld draagt Osiris gewoonlijk de *atef*-kroon (hoge mijter met twee struisveren) met in de handen de kromstaf en gesel als koningsscepters (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

het Boek van de Twee Wegen – tussen een eindbestemming in het ondergrondse rijk van Osiris of toch liever aan de zijde van Re in de hemel. Die twee visies van het hiernamaals blijven gedurende de verdere Egyptische geschiedenis naast elkaar voortbestaan.

In het rijk van Osiris

‘Hier beginnen de spreuken om uit te gaan bij dag, de lofprijzingen en recitaties om tevoorschijn te komen uit en af te dalen in het godsland, die nuttig zijn in het mooie Westen en moeten worden opgezegd op de dag van de begrafenis en bij het binnengaan na te zijn uitgekomen.’ Zo begint spreuk 1 van het Egyptische Dodenboek, een tekst die veel Egyptenaren meekrijgen in hun graf vanaf het vroege Nieuwe Rijk. Het Dodenboek vormt een soort reisgids voor de geheimzinnige onderwereld. De heerser van dit ‘godsland’ is nu meestal Osiris, koning van het dodenrijk. Zijn opstanding uit de dood bevat voor iedere Egyptenaar de belofte dat een hiernamaals mogelijk is in het rijk van Osiris: een landbouwparadijs waar het graan nog hoger groeit dan op aarde. Alleen wie van onbesproken gedrag is, wordt toegelaten, want hier gelden nog de wetten van Maät. Iedere dode moet zich bij Osiris aandienen in de Hal van de Dubbele Maät, een grote rechtszaal. Voor het oog van 42 goddelijke rechters wordt het hart van de dode op een weegschaal gewogen tegen de veer van de waarheid. Als het zwaar van zonden blijkt te zijn, stort het monster Dodenverslinder (*Ammoet*) zich op de overtreder.

Anoebis is de god van de balseming en beschermer van de begraafplaatsen (Roemer- en Pelizaeus-Museum, Hildesheim).

Stèlefragment met afbeelding van Isis en Nephthys die Osiris een levensteken (*anch*) aanreiken, over de hoofden van de vier Horuszonen op hun lotusbloem. Achter Osiris staan de godin van het westen (de begraafplaats) en de godin Maät (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Osiris kan onder allerlei aspecten worden vereerd. Steevast heeft hij de gedaante van een mummie, omdat hij zijn voortleven te danken heeft aan de balseming van zijn verminkte lichaam. Die techniek is volgens de Egyptenaren uitgevonden door de god Anoebis, die meestal met een jakhalskop of als jakhals wordt afgebeeld. Jakhalsen scharrelen immers graag rond op de begraafplaatsen, waar ze naar aas zoeken – maar de Egyptenaren leggen zijn interesse in de doden liever positief uit! Anoebis is een vaste metgezel van Osiris, net als diens zusters Isis en Nephthys die hem met hun toverkracht tot leven wekten. Ook de vier Zonen

van Horus staan Osiris terzijde, de wachters over de kosmos die eveneens zorgen voor de integriteit van het lichaam. Vaak staan de Horuszonen op een grote lotusbloem afgebeeld, een symbool van nieuw leven.

Osiris wordt soms verbonden met de oude dodengod van de Egyptische hoofdstad Memphis, Sokaris, of ook met de Memphitische stadsgod Ptah. De samengestelde god Ptah-Sokaris-Osiris bevordert vooral de opstanding uit de dood. Hij wordt eveneens als mummie afgebeeld, maar draagt op zijn hoofd een tweetal struisveren in plaats van de kegelvormige *atef*-kroon van Osiris (die overigens ook door twee veren wordt geflankeerd). De twee scepters in Osiris' handen symboliseren zijn koningschap, net als zijn grote troonzetel. Het paleis van Osiris wordt goed beschermd: het kan alleen worden benaderd via een groot aantal poorten, waar vervaarlijke poortwachters alleen reizigers laten passeren die het wachtwoord kennen. Langs de wegen van het hiernamaals ontmoeten de doden nog allerlei andere monsters en demonen, en anders zijn het wel de onwillige veerlieden die alleen ingewijden willen overzetten over de vele kanalen en rivieren van de Doeat. Gelukkig geeft de tekst van het Dodenboek alle wachtwoorden en toverformules om deze barrières te passeren, en zelfs een pasklare tekst om op te zeggen voor de rechters van de weegschaal. Wie het gericht doorstaat, kan zelf goddelijke status verkrijgen en delen in het eeuwige voortbestaan (*djet*) van de god Osiris.

Daar komen ze terecht in een diep, duister en verborgen rijk onder de aarde dat lijkt op de wereld van vóór de schepping

In de bark van Re

Naast de lineaire duurzaamheid (Egyptisch *djet*) onderscheiden de Egyptenaren de cyclische eeuwigheid (*neheh*). Die is verbonden met de loop van de hemellichamen, met de periodieke Nijloverstroming en met de jaarlijks terugkerende vegetatie. Osiris is 'heer van *neheh*, heerser van *djet*'. Toch wordt *neheh* vooral verbonden met de zonnegod Re, die overdag langs de hemel vaart en 's avonds ondergaat in het westen. Daar wisselt hij zijn dagboot voor de nachtbark en gaat hij de onderwereld binnen. De zonnegod wisselt in de loop van een etmaal voortdurend van gedaante: totaal zijn er wel 75 verschijningsvormen, die beschreven staan in de zogenaamde Litanie van de Zon. Bij zijn intrede in de onderwereld is hij een vermoeide oude man, weinig meer dan een lijk (*Ioef*) met een ramskop als aanduiding dat hierin toch de ziel (*ba*) van de zonnegod aanwezig is. In zijn bark wordt Re vergezeld door (vaak negen) andere goden en beschermd door een grote slang (Mehen) die zich over hem heen legt. Dat is maar goed ook, want deze onderwereld heeft veel van een hels landschap. Beschrijvingen van deze hellevaart vinden we in het Boek van Wat er in de Onderwereld Is (*Amdoeat*), het Poortenboek, het Holenboek en het Boek van de Nacht.

Het parcours over de onderwereldrivier is verdeeld in twaalf stukken die corresponderen met de uren van de nacht. Twaalf poorten vormen even zoveel gevaarlijke barrières. Langs de oevers van de onderwereldrivier staan allerlei goden en demonen. Sommigen verzorgen de zielen of schaduwen van overleden mensen, anderen straffen de zondaars en booswichten die niet loyaal zijn gebleven aan de goden: zij worden vastgebonden aan martelpalen, onthoofd of verbrand in vurige kuilen. De passage van de zonnebark

De god Prah-Sokar-Osiris wordt voorgesteld met een verenkroon. Onder het dekseltje met valkmummie (afbeelding van de god Sokaris) ligt een kleine graanmummie, symbool van opstanding (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De passage van de zonnebark laat beide oevers even oplichten met een gouden glans, maar dan valt het duister weer in

laat beide oevers even oplichten met een gouden glans, maar dan valt het duister weer in. Halverwege de nacht stuit de bark op de vervaarlijke slangengod Apophis, een symbool van het eeuwige conflict tussen Chaos en Schepping. Maar als alles goed gaat, vaart de zon 's ochtends weer de hemel in aan de oostelijke horizon. Hij is dan geheel verjongd en heeft de gedaante van het zonnekind Chepri, ook wel als scarabee (*cheprer*) voorgesteld. Alle zielen van mensen die in de zonneboot hebben plaatsgenomen, zullen net als Re leven en dood in een eeuwige cyclus afwisselen.

De ramskoppige god van de nachtzon vaart over de wateren van de onderwereld. Afbeelding in het graf van farao Seti I in het Dal der Koningen (foto: S. Neijens).

Wat geloven de Egyptenaren nu echt? Wij zouden zeggen dat deze twee alternatieven van het hiernamaals (Osiris' landbouwparadijs of Re's hellevaart) elkaar uitsluiten, maar zo zien de Egyptenaren dat niet. In het graf van koningin Nefertari staat een beroemde wandschildering van een mummie met ramskop, beschermd door Isis en Nephthys. Ter weerszijden staan twee tekstkolommen: aan de ene kant 'Dit is Osiris die rust in Re' en aan de andere 'Dit is Re die rust in Osiris'. Met andere woorden: in de onderwereld wordt Re een Osiris en daardoor vernieuwt het leven zich, in de ochtend trekt hij als zonnescijf weer de hemel in en blijft zijn dode lichaam achter in de onderwereld. Ook voor de overleden mensen is dit een haalbaar ideaal...

De vereniging van Re en Osiris zoals afgebeeld in het graf van Nefertari in het Dal der Koninginnen van Thebe (foto: S. Neijens).

Uitgaan bij dag

Door het bezit van een zogenoemd Dodenboek – een individuele keuze van toverspreuken en illustraties die de Egyptenaren zelf ‘Spreuken van het uitgaan bij dag’ noemen – beschikt de overledene over de benodigde kennis om alle gevaren van het hiernamaals te trotseren. Tevens kan hij of zij zo het eeuwige leven realiseren door zelf een onsterfelijk goddelijk wezen te worden.

Volgens de oude Egyptenaren woont er een enorm aantal verschillende goden, demonen en goddelijke wezens in alle delen van het universum. Daarbij hoort ook de onderwereld. Als de overledenen erin slagen de dood te overwinnen en het rijk van de koning der doden Osiris te bereiken, zullen zij zelf een gelukzalige geest (Egyptisch *ach*) worden. Ze kunnen dan blijven wonen tussen de eeuwigelevende goden. Ze zullen zichzelf verjongen en kunnen plaats nemen in de bark van de zonnegod Re gedurende diens dagelijkse vaartocht. In sommige teksten identificeert de dode zich zelfs met de god Osiris en andere godenmachten, om zo eeuwig leven en opstanding uit de dood deelachtig te worden. Andere spreuken geven hem of haar het vermogen zich te veranderen in allerlei goddelijke wezens en diersoorten (zoals een goddelijke valk, reiger, zwaluw, krokodil en

andere). Spreuk 80 van het Dodenboek zegt het zo: ‘De vorm aannemen van een god en daarmee de duisternis licht maken.’

De cyclus van de zon – van oost (zonsopkomst) tot west (zonsondergang), plus de nachtelijke reis van de zonnegod door het duister van de onderwereld – vormt één van de belangrijkste Egyptische symbolen van eeuwige regeneratie en wedergeboorte. Daarom behoren die twee goden (de zonnegod Re en de heerser van de onderwereld Osiris) tot de aanzienlijkste van het enorme Egyptische pantheon en spelen ze een hoofdrol in de begrafenisteksten. Als de twee zijden van een medaille vertegenwoordigen ze de continuïteit en duurzaamheid van het eeuwige leven na de dood. Zo hoopt iedere oude Egyptenaar de dood te overwinnen als Osiris en vrij door het universum te reizen als Re.

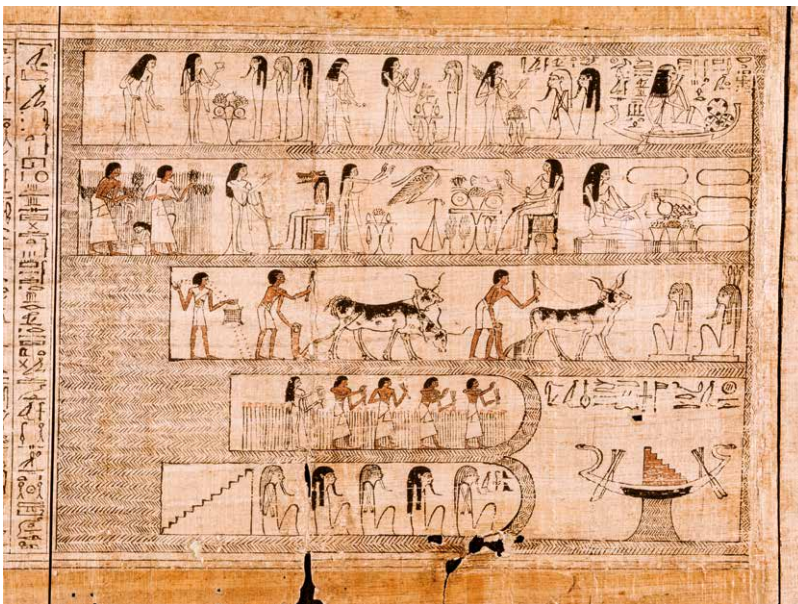

Dit vignet bij spreuk 100 uit het dodenboek van Horemachbit toont de geest (ach) van de overledene achterin de zonnebark van de god Chepri (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Rietveld en westgebergte

Eén van de hemelsferen die de overledenen na hun dood hopen te bereiken is het Rietveld, een vruchtbare en paradijselijke streek waar zij verscheidene goddelijke wezens zullen ontmoeten. In de Leidse dodenboekpapyrus van Tajoeheryt staat de eigenares van het handschrift afgebeeld tijdens de oogst, terwijl ze de goden aanbidt en offergaven ontvangt. Andere teksten vermelden het westelijke gebergte als de ingang tot de onderwereld. Dit gebied waar de zonnegod's avonds onder gaat, vormt de favoriete begraafplaats. Het wordt bewaakt door de godin Hathor in de gedaante van een moederkoe, de meesteres van het westen.

Maar de overgang naar deze eeuwige streken is niet eenvoudig. Grafrituelen en magische bescherming vormen de noodzakelijke voorbereidingen om er te komen. Wie eeuwig wil voortleven, moet meer doen dan een stevig graf bouwen en zich laten mummificeren. De overledene dient ook te zijn uitgerust met magische voorwerpen en kennis over wat er aan gene zijde van de dood te wachten staat. De dode die een compilatie van godsdienstige teksten en afbeeldingen zoals het zogenoemde Dodenboek bezit, beschikt daarmee over toverspreuken en bovennatuurlijke kennis van de juiste kracht om de confrontatie aan te gaan met elk gevaar in het hiernamaals.

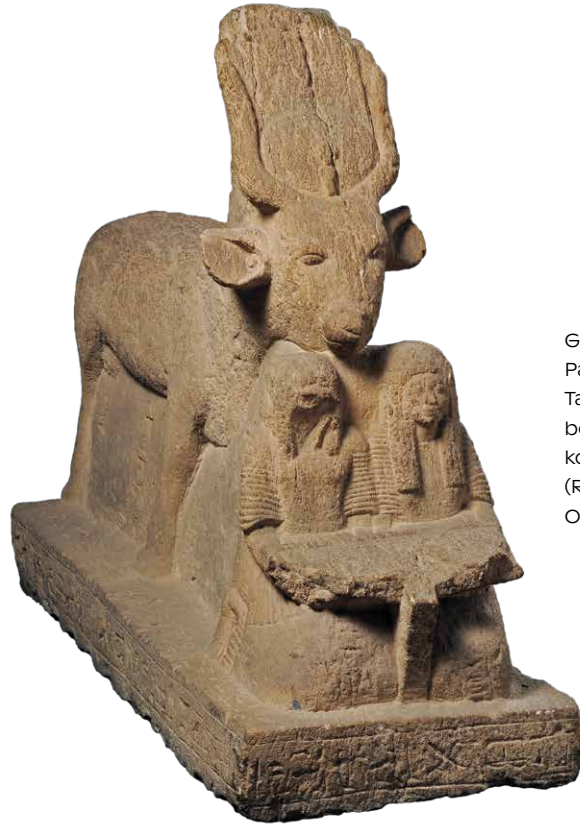
Vignet van spreuk 110 uit het dodenboek van Tajoeheryt. De overledene helpt bij de oogst in het Rietveld en brengt van de opbrengst offers aan de goden (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Hij wordt dan opgegeten door de monsterlijke godheid Ammoet

Het Dodenboek

De verzameling van ongeveer 200 spreuken die tegenwoordig 'Dodenboek' wordt genoemd, komt voor het eerst op in de 17de eeuw v.Chr. Tot aan de 1ste eeuw v.Chr. blijft dit de belangrijkste begrafenistekst van de oude Egyptenaren. Het vormt geen boek in de moderne betekenis van het woord. Veeleer is het een telkens veranderende selectie van toverspreuken en bezweringen van verschillende aard, die iedere keer weer speciaal wordt samengesteld en daardoor van wisselende lengte en inhoud is. Het kan geschreven worden op papyrusrollen, linnen lijkwaden, grafwanden, sarcofagen, lijkbeeldjes, enz.

'Wie dit boek op aarde kent of het op de lijkist schrijft, gaat uit bij dag in iedere gewenste gedaante en kan daarna ongemoeid zijn plaats weer innemen,' zo stelt spreuk 1 van het Dodenboek. De oude Egyptische benaming voor het Dodenboek is dan ook 'Spreuken van het uitgaan bij dag', één van de meest overheersende thema's in het totaal van religieuze teksten. De titel verwijst naar de opvatting dat de ziel van de dode na diens overlijden het vermogen krijgt om desgewenst gedurende de dag het bewegingloze lichaam in het donkere graf te verlaten. De ziel (Egyptisch *ba*) kan dan naar andere hemelsferen of aardse regionen vliegen, om zich iedere avond weer met de mummie te verenigen. Daarom wordt de ziel, één van de verschillende 'manifestaties' van iemands persoonlijkheid, ook afgebeeld als een vogel met mensenhoofd.

Grafbeeld van Pabes en zijn vrouw Taweretemheb, beschermd door de koegodin Hathor (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Grafbeeldje van een zielevogel met op het hoofd een vergulde zonnescijf (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Wie eeuwig wil voortleven, moet meer doen dan een stevig graf bouwen en zich laten mummificeren

Vignet bij spreuk 89 in het dodenboek van Tajoeheryt, met een afbeelding van de zielevogel boven de mummie (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

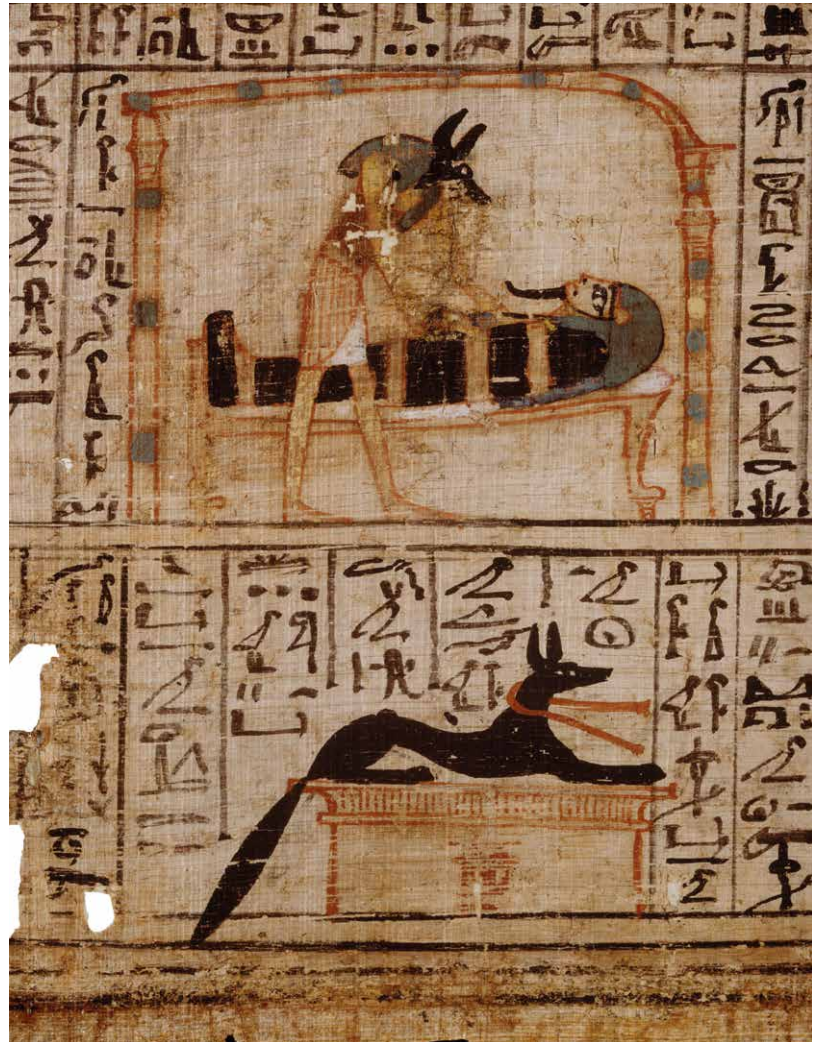
Het is het mummificatieproces dat het dode lichaam maakt tot een volmaakt en eeuwigdurend beeld (Egyptisch *sah*) dat lijkt op het lichaam van Osiris. Zo wordt de dode zelf een goddelijk wezen. De god van de mummificatie is de jakhalskoppige Anoebis. In Dodenboekspreuk 151 wordt hij als een balsemer afgebeeld die zijn handen

op de opgebaarde mummie legt. De begeleidende tekst benadrukt de vergoddelijking door alle verschillende lichaamsdelen van de mummie met een aparte godheid te identificeren, bijvoorbeeld: 'De kruin van je hoofd is Anoebis, de achterkant van je hoofd is Horus, je vingers zijn Thot, je haarlok is Ptah-Sokaris'.

Het Laatste Oordeel

De speciale illustraties bij veel van de teksten worden 'vignetten' genoemd. Ze geven een goede indruk van het Egyptische pantheon en de bijbehorende mythologie. Eén van de belangrijkste thema's van Oudegyptische teksten en afbeeldingen, met inbegrip van het Dodenboek, zijn de lotgevallen van de god Osiris. Eens heerste hij over Egypte, maar toen werd hij vermoord door zijn broer Seth en opnieuw tot leven gewekt door de liefde van zijn vrouw Isis. Tenslotte werd hij koning van de onderwereld, terwijl zijn valkenkoppige zoon Horus zijn aardse troon erfde. De meest bekende afbeelding uit het Dodenboek, het vignet dat bij hoofdstuk 125 hoort, toont Osiris op zijn troon in de gerechtshal waar de overledene zijn onschuld moet betuigen ten overstaan van een tribunaal van 42 goden. Tegelijkertijd wordt zijn hart op een weegschaal gewogen met als tegenwicht de veer van Maät, de godin van waarheid en rechtvaardigheid. De uitslag van het oordeel wordt daarna opgetekend door de ibiskoppige Thot, de god van het schrift en de wijsheid. Als het hart in gewicht verschild van de veer van de waarheid, wordt de dode niet rechtvaardig verklaard. Hij of zij wordt dan opgegeten door de monsterlijke godheid Ammoet (de 'dodenverslinder', een samengesteld wezen met de kop van een krokodil, het lichaam van een leeuw, en het achterlijf van een nijlpaard). En dat betekent een permanente dood en de totale vernietiging!

De oude Egyptenaren geloven dat het hart de zetel vormt van iemands geeste-

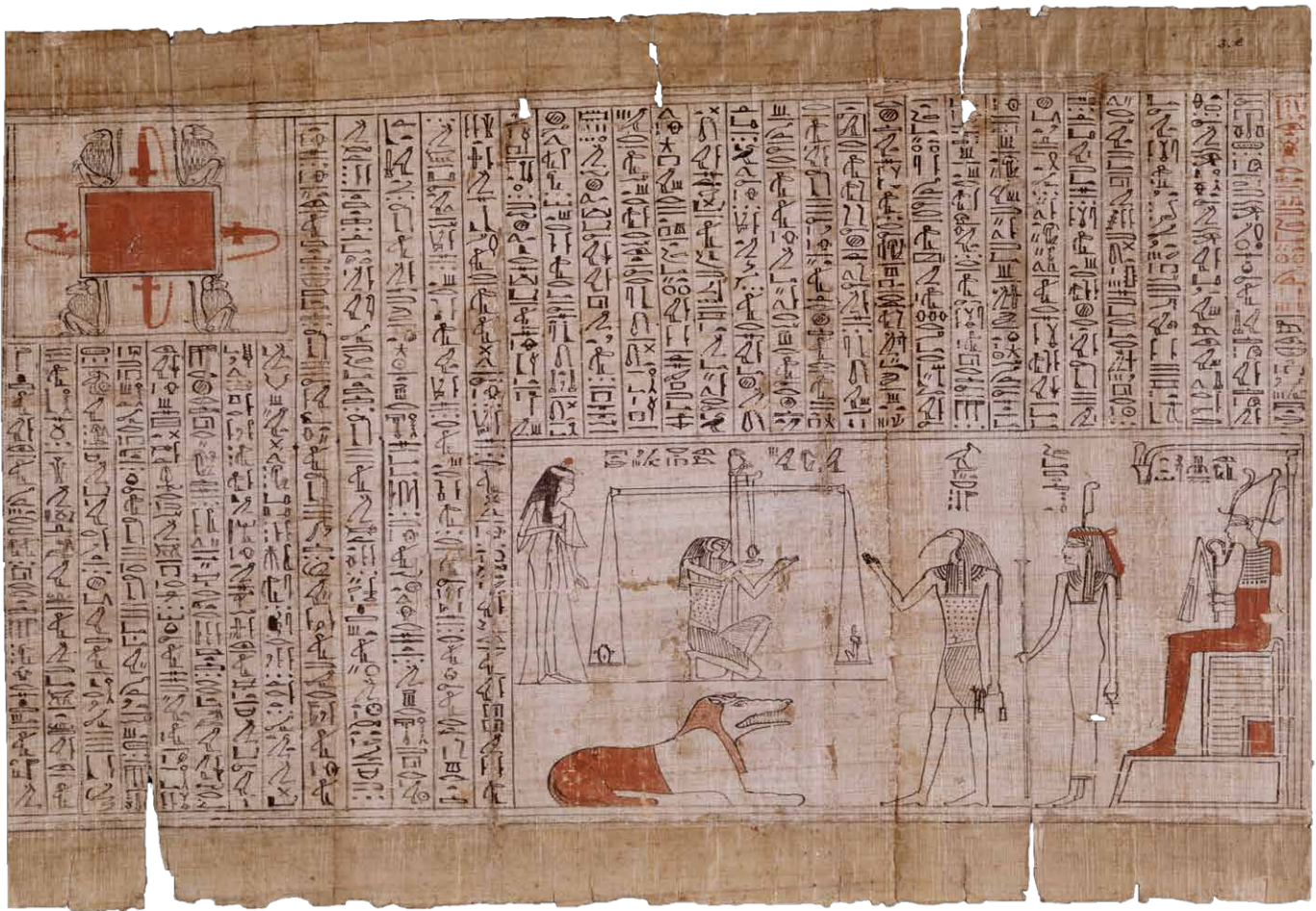

Vignet bij spreuk 151 in het dodenboek van Kenna, met een afbeelding van Anoebis die de mummie balsemt (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Hartscarabee van
generaal Djehoety met
de tekst van spreuk
30B uit het Dodenboek
(Rijksmuseum van
Oudheden, Leiden).

De vorm aannemen van
een god en daarmee de
duisternis licht maken

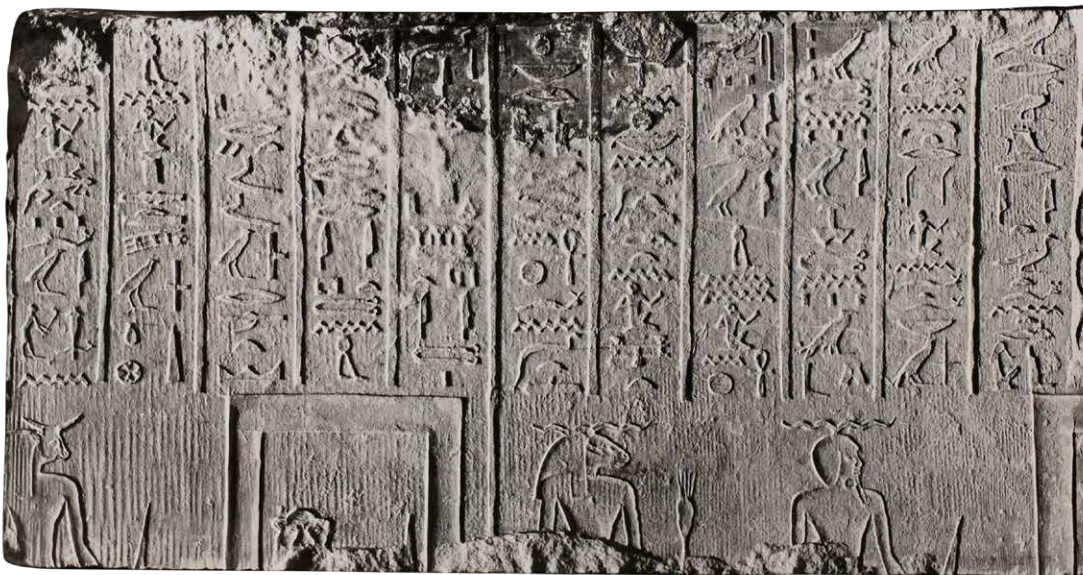
Het dodengericht
(spreuk 125) in het
dodenboek van
Tajoeheryt, met links de
dode, rechts de goden
Thot, Maät en Osiris,
en bij de weegschaal
Horus en Ammoet
(Rijksmuseum van
Oudheden, Leiden).

lijke vermogens, gedachten, gevoelens
en geheugen. Daarom laten ze het in de
mummie tijdens het balsemingsproces.
Mocht er iets gebeuren aan het echte orgaan,
dan kan een amulet in de vorm van een
kever (de hartscarabee) als vervanging
dienen. Achterop staat een speciale formule
geschreven uit het Dodenboek (spreuk 30B)
die een positieve afloop van het laatste

oordeel garandeert. De aanwezigheid in
het graf van een afschrift van dit soort
Dodenboekspreuken geeft de overledene
het gevoel dat hij of zij is toegerust met
alle benodigde bovennatuurlijke kennis en
tovermiddelen voor een veilige overgang
naar de goddelijke sferen van de onder-
wereld en een goede bescherming in het
eeuwige leven na de dood.

Demonen van de Doeat

De Oudegyptische onderwereld wordt niet alleen bevolkt door goden maar ook door andere bovennatuurlijke wezens van tweeslachtige of onbestemde aard. Iedere overledene die zijn reis wil volbrengen en opgenomen wil worden onder de goden, krijgt met hen te maken. De Nederlandse aanduiding 'demonen' impliceert ten onrechte dat ze primair boosaardig zijn, maar de meeste Oudegyptische onderwerelddemonen zijn beschermende machten. Hun uiterlijk en werkterrein zijn bekend van de talrijke magische voorwerpen in de graven – van papyri tot lijkkasten of beelden.

Dit grafreliëf toont een fragment van Dodenboek spreuk 147, met twee van de zeven poorten van de onderwereld. De bijbehorende poortwachters hebben een stier- en ramskop, een mensenhoofd met ramshorens, of het voorkomen van de god Bes (Museum August Kestner, Hannover).

Om te voorkomen dat deze
schutsgoden kwaadaardig worden,
moet de overledene de benodigde
kennis bezitten

Deze poortwachters
illustreren de tekst
van spreuk 145 in
het dodenboek
van Nesnacht
(Rijksmuseum van
Oudheden, Leiden).

In de *Doeat* (de Oudegyptische onderwereld) huizen allerlei halfgoddelijke wezens. Ze worden in detail afgebeeld en beschreven in de dodenteksten van de faraonische en Grieks-Romeinse perioden: van de Piramideteksten van het derde millennium v.Chr. tot het Dodenboek, dat nog tot minstens 50 v.Chr. in zwang blijft. De meeste demonen van de *Doeat* zijn mengwezens die aan een vaste plaats zijn gebonden, namelijk als beschermers en *genii* van de verschillende onderwereldstreken en -poorten die de dode moet passeren. Daar tegenover staan de schutsdemonen waarvan de verblijfplaats en het uiterlijk worden vermeld in de Dodenboekspreuken 144-147; zij zijn hoofdzakelijk verbonden met Osiris en fungeren

ook als beschermers voor het lichaam van de overledene (die immers met Osiris geïdentificeerd is) tijdens het balsemritueel en de voorbereiding op de opstanding.

Kennis is macht

Om te voorkomen dat deze schutsgoden kwaadaardig worden, moet de overledene de benodigde kennis bezitten omtrent hun namen, vormen en verblijfplaatsen. Dit verklaart waarom de demonen gedetailleerd zijn afgebeeld en waarom hun namen worden toegelicht in de toverspreuken van de dodenboekspapyri. De beschermgoden en deurwachters worden voorgesteld als mengwezens, meestal met een dierenkop op een mensenlichaam. Ze zitten of staan voor of in

de deuren die ze beschermen, vaak met zijn tweeën of drieën. Ze hebben de kop van een krokodil, slang, stier, leeuw, gier, valk of een ander machtig en gevaarlijk dier. Het voornaamste attribuut van de deurwachters is een mes, maar deze beschermende demonen kunnen ook plantaardige elementen (bij wijze van vruchtbaarheidssymbool), hagedissen (die als hiëroglief 'talrijk' betekenen), of staven en scepters vasthouden. Meestal worden zulke beschermgoden in het platte vlak afgebeeld, namelijk op papyri, lijkkasten en grafwanden. Ook zijn er enkele bijzondere driedimensionale weergaven gevonden in koningsgraven van de Ramessidenperiode. Zulke grafbeelden van wachters bevinden zich nu in het British Museum en in Leiden. Ze tonen hoe niet alleen gewone grafbezitters maar ook koningen behoefte hadden aan de bescherming door demonen. Zelfs de beroemde vergulde schrijnen van Toetanchamon die diens sarcofaag beschermen, zijn versierd met figuren van schutsdemonen.

In de Romeinse tijd verschijnen nieuwe grafteksten, zoals het 'Boek voor het Doorschrijden der Eeuwigheid' en de diverse 'Boeken van het Ademen'. Ook deze herwerkingen van de inhoud van faraonische toverteksten (zoals het Dodenboek) getuigen van de populariteit van de onderwereldwachters. De traditionele structuur van poorten en wachters is in deze late composities opnieuw geformuleerd: nu ligt het accent op de demonen als dodenrechtters,

Dit houten beeld van een demon uit het graf van Ramses IX toont een demon die zijn baard vasthoudt, of die misschien zijn gezicht achter een masker verbergt (British Museum, Londen).

Ammoet wordt maar hoogst zelden afgebeeld buiten de bekende vignetten van het Dodenboek (Egyptische afdeling, Musée du Louvre, Parijs).

die zondaars kunnen afslachten en executeren maar tegelijkertijd de zaligverklearde overledenen verwelkomen in het rijk van de goden. Zelfs in een aantal christelijke teksten uit Egypte (zoals het *Leven van Pisentius* of de *Pistis Sophia*) komen zulke monsterachtige en straffende poortwachters nog voor. Met name de 'demonen van Amente' (naar het Oudegyptische woord voor 'westen'), met hun mes in de hand en het gezicht van een krokodil of hond, herinneren aan de Oudegyptische demonen van de Doeat.

Ammoet en Apophis

Bijna alle demonen die de onderwereld bevolken zijn wezens met mannelijke namen. Vrouwelijke demonen zijn veel zeldzamer, bijvoorbeeld de eigenaardige en populaire Ammoet (of Amemet). Letterlijk betekent dit 'de Dodenverslinder'. Zij wordt voorgesteld in het vignet van Dodenboek spreuk 125 als een monsterlijk schepsel met het lichaam van een leeuw, de poten van een nijlpaard en de kop van een krokodil. Ammoets enige functie is het opeten van wie het laatste oordeel in de

Zelfs in een aantal christelijke teksten uit Egypte komen zulke monsterachtige en straffende poortwachters nog voor

onderwereld (in hetzelfde vignet afgebeeld) niet doorstaat, omdat hij of zij op aarde niet geleefd heeft volgens de principes van Maät (tevens de godin van rechtvaardigheid, waarheid en orde). Net als bij andere demonen, is ook Ammoets rol beperkt tot een specifieke plaats en context en heeft ze geen universele macht. Haar verschijning en optreden zijn gelimiteerd tot het dodengericht en ze wordt nooit in andere context genoemd. Zo is ook de invloedssfeer van de schutsdemonen beperkt tot de poort die ze bewaken.

Naast tweeslachtige en monsterlijke schepsels zoals de deurwachters en Ammoet, herbergt de Doeat ook dieren zoals de ezel en het varken. Zij zijn geassocieerd met Seth in zijn chaotische en verraderlijke aspect en moeten daarom op magische wijze worden afgeweerd. Ook stellen de vignetten van het Dodenboek een hele reeks demonische slangen en krokodillen voor die door de overledene worden verdreven. Maar sommige van de slangen die je in de onderwereld kunt tegenkomen zijn juist goedgunstig, zoals de

Detail van de mythologische papyrus van Amenemsaef met een vignet van de zonnebark, varend over het lichaam van Apophis die met messen is doorstoken (Egyptische afdeling, Musée du Louvre, Parijs).

In het Thebaanse graf van Amonnacht is het gevecht tussen de slang Apophis en de als kat voorgestelde zonnegod afgebeeld (foto: Fania M. Kruijf).

zogenoemde Sa-ta ('Zoon van de aarde') die in Dodenboek spreuk 87 wordt genoemd, of de Mehen-slang die zich als een beschermend cordon rondom de zonnegod legt in afbeeldingen van de Amdoet.

Maar het belangrijkste slangachtige schepsel van de onderwereld is Apophis, die niet eenvoudig als demon of als god valt te definiëren. Hij of zij (want zelfs het geslacht van Apophis is onbekend) vertegenwoordigt de aartsvijand van de schepping, die iedere dag weer de zonneboot aanvalt en probeert een eind te maken aan de geschapen wereld. Net als de andere demonen van de onderwereld kan Apophis nooit volledig worden uitgeschakeld, alleen maar door magie worden afgeweerd.

Afgezanten van de goden

Niet alle Oudegyptische demonen van de onderwereld worden afgebeeld en bezitten een lichaam, zoals de wachters en de dier-vormige demonen. Al lezende in de magische grafspreuken – van de Piramideteksten tot de Sarcofaagteksten en het Dodenboek – ontmoeten we nog een andere categorie van demonen. Zij worden niet individueel beschreven en benoemd maar opereren als

een soort gevaarlijke knokploegen onder leiding van specifieke goden als Osiris, Sachmet en Bastet, of in de Romeinse tijd ook wel de sfinxvormige god Toetoe. Zij staan bekend als 'de boodschappers' (*wepoetyoe*), 'de slachters' (*chatyoe*) en 'de zwervers' (*semayoe*) die ook naar de aarde kunnen worden gestuurd om straf uit te delen aan de levenden. Zij worden in de loop van de laat-faraonische en Grieks-Romeinse perioden steeds vaker genoemd maar bijna nooit afgebeeld op grafmonumenten en bijgaven – wat hun kwade reputatie bevestigt. Het voornaamste verschil van deze boosaardige bendes met de goedaardige deurwachters is dat ze niet aan plaats gebonden zijn maar vrij rondzwerven als afgezanten van de goden.

Demonen zijn deel van de kosmos en hebben een beperkte maar noodzakelijke functie, ongeacht of ze de overledene goed of kwaad gezind zijn. Ze handhaven het evenwicht in de cyclus van de schepping en beschermen de dagelijkse vereniging van Osiris en Re in het dodenrijk. Zelfs de meest schadelijke creaturen (zoals de reptielen die bepaalde streken van de Doeat bevolken en die uitvoerig afgebeeld worden in het kader van de grafteksten op papyri en grafwanden, van de Litanie van de Zon tot de Amdoet en het Dodenboek) vormen een noodzakelijk kwaad. En wel vanwege hun onheil afwerende vermogens, die gericht zijn op de bescherming van hun eigen leefruimte, de goden die er verblijven, en daarom ook de overledene die ernaar streeft met hen verenigd te worden.

Het boek Amdoeat

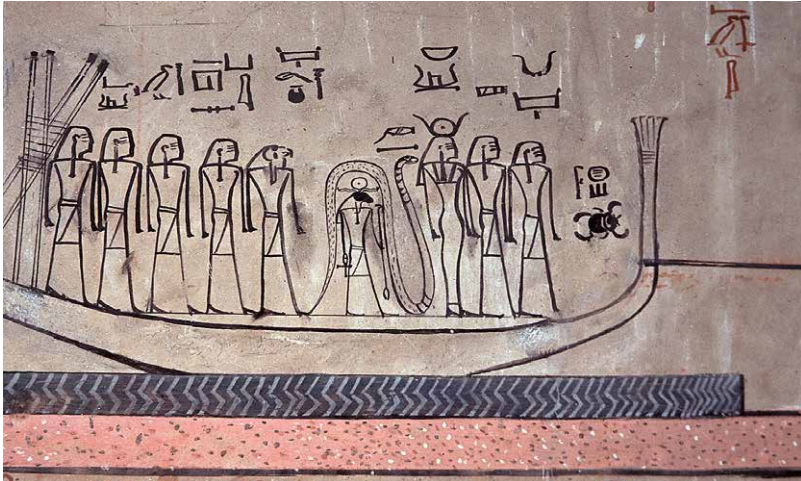
Het boek Amdoeat behoort tot het genre van de zogenoemde onderwereldboeken, waartoe bijvoorbeeld ook het Holenboek, het Poortenboek en diverse andere composities behoren. De naam Amdoeat betekent 'wat in de Onderwereld is'. Hoewel deze naam ingeburgerd is, is zij feitelijk onjuist, want deze aanduiding kan ook voor andere Onderwereldboeken worden gebruikt.

Pas in de periode na het Nieuwe Rijk wordt het Amdoeat soms het 'Boek van wat in de Onderwereld is' genoemd. De eigenlijke titel is 'Beschrijving van de Verborgene Ruimte'. Het boek is voor het eerst opgetekend in het graf van Thoetmosis I, aan het begin van de 18de Dynastie, en hoewel er soms wordt gespeculeerd dat het boek veel ouder is, is daarvoor geen bewijs. Het Amdoeat blijft op één uitzondering na eeuwenlang voorbehouden aan koningen, die het op de wanden van hun graf in het Dal der Koningen laten aanbrengen. Pas vanaf ongeveer 1000 v. Chr., als de macht van de goddelijke koning niet meer vanzelfsprekend is, komt het ook bij niet-koninklijke leden van de elite in zwang (een fenomeen dat vaak ten onrechte als 'democratisering' wordt aangeduid). Zij krijgen het Amdoeat, of delen

daaruit, mee in hun graf op papyri, op hun sarcofagen of andere onderdelen van hun grafinsidelen. De laatste exemplaren dateren uit de 3e eeuw v. Chr.

Een reis van twaalf uren

Evenals de andere onderwereldboeken beschrijft en illustreert het Amdoeat de nachtelijke reis van de zonnegod Re door het dodenrijk, van zonsondergang in het westen tot zijn glorieuze herrijzenis bij zonsopgang, en de plaatsen waaraan hij voorbijtrekt en hun bewoners. Het boek is ingedeeld in twaalf afdelingen die ieder aan een uur van de nacht gewijd zijn. Deze twaalf uren worden in het Holenboek in de vorm van twaalf spelonken weergegeven en in het Poortenboek door de twaalf poorten waardoor de zonnegod passeert.

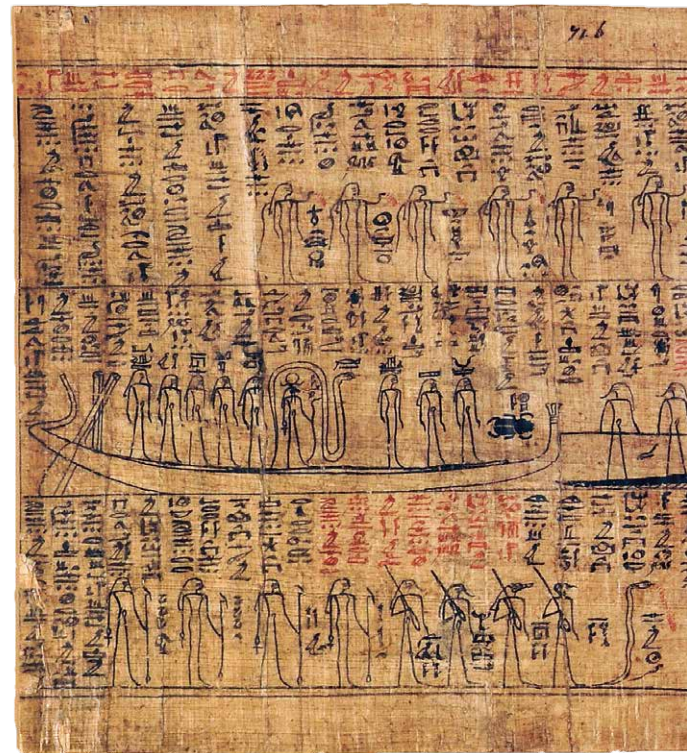

De ramskoppige zonnegod met zijn entourage in de zonneboot. Amdoeat, 8e uur, in het graf van Amenhotep II (foto: Jan Koek).

In het Amdoeat zijn de illustraties van de twaalf afdelingen meestal verdeeld over drie registers, waarvan het middelste de vaart van de zonnegod Re in zijn boot laat zien. De god wordt afgebeeld met een ramskop, gewoonlijk met een zonnescijf op de horens. Hij wordt begeleid door verschillende andere goden en godinnen, onder wie Wepwawet ('Hij die de wegen opent'), Hathor, die tevens de godin van het betreffende uur van de nacht is, verschillende vormen van de god Horus en soms ook de moedergodin Isis. Ook 'afgesplitste' aspecten (zgn. hypostasen) van de zonnegod zelf vergezellen hem in de gedaante van de goden Sia ('scheppend denken') en Hoe ('scheppend woord'). Natuurlijk speelt ook Osiris, de god van het dodenrijk bij uitstek, een belangrijke rol. Osiris geldt ook als belichaming, als 'mummie' van de nachtelijke zonnegod.

Het grootste 'geheimenis' van de onderwereld is de tijdelijke samensmelting van

Re met Osiris in het 6de uur. Deze éénwording van Re en Osiris wordt elders ook wel beschreven als die van de *ba* (ziel) van de gestorvene (Re) en diens lichaam (Osiris). In de cruciale fase die dan volgt, waarin hij ook zijn oervijand Apophis moet overwinnen, wordt de zonnegod in zijn boot beschermd door de slang Mehen die zich rond de kajuit windt waarin de god zich bevindt. In de laatste uren van de nacht maakt Re zich weer los van Osiris en bij zonsopgang vindt zijn wedergeboorte en herrijzenis uit het dodenrijk plaats. Deze dagelijkse regeneratie van de god is voor de Egyptenaren tegelijk een dagelijkse herhaling van de schepping van de

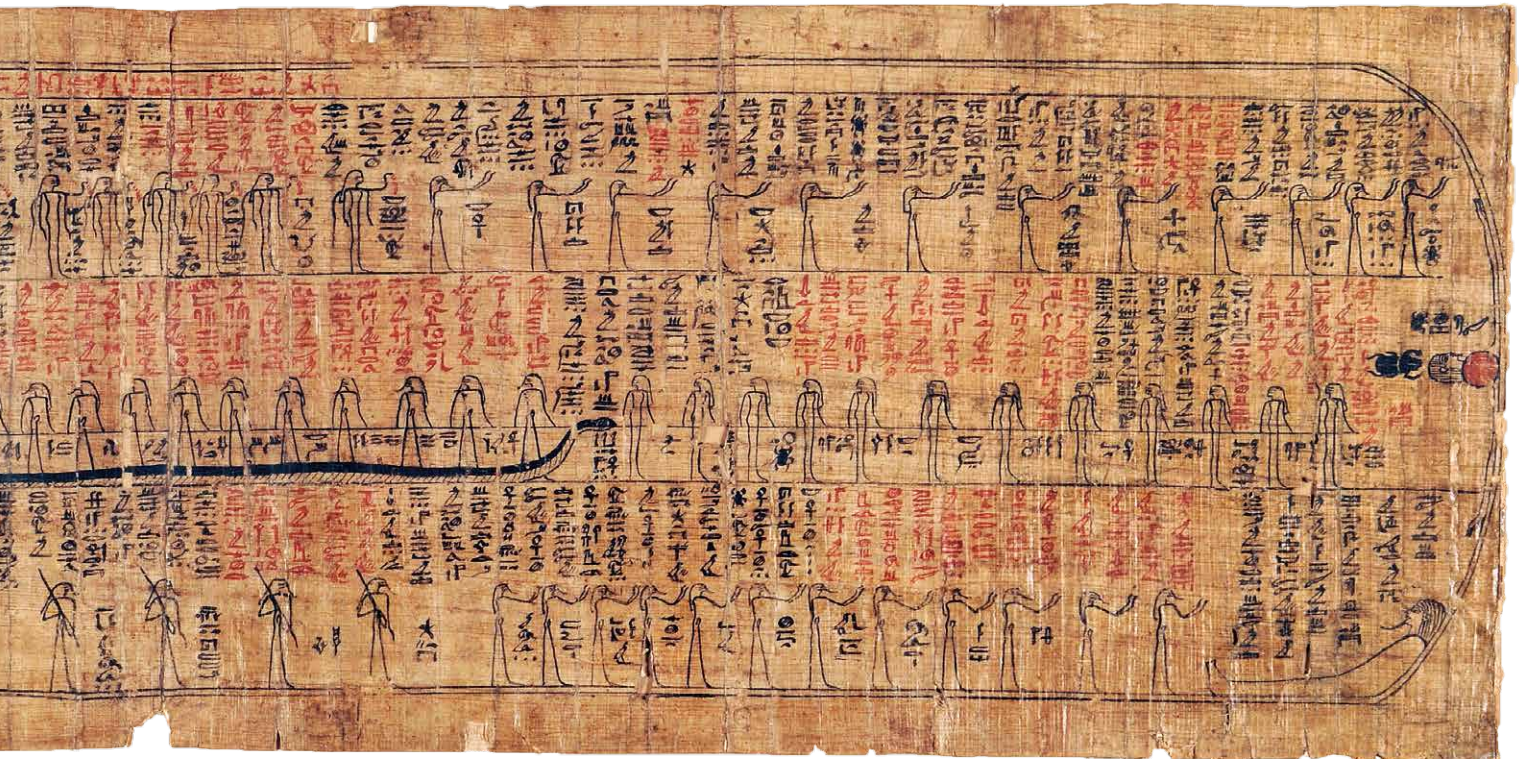
In het Amdoeat wemelt het van hellevoorstellingen waarin de verdoemden worden gestraft

wereld. De gestorven koning wordt uiteraard vereenzelvigd met de zonnegod en neemt zo deel aan diens eeuwigdurende cyclus van dood en wedergeboorte. Ook niet-koninklijke doden hopen de god op zijn nachtelijke reis te mogen vergezellen.

In de registers boven en onder de baan van de zonnegod worden tal van goden, godinnen en demonen afgebeeld en soms ook kort beschreven – het zijn er te veel om hier op te sommen. Een interessante figuur is te vinden in het 2de uur: het is een god met twee hoofden die dan ook ‘hij die twee gezichten heeft’ wordt genoemd. Het zijn de hoofden van de goden Horus en Seth, de beide rivalen

die lang om het koningschap streden maar zich uiteindelijk met elkaar verzoenden. Die verzoening van Horus en Seth schiept de noodzakelijke voorwaarde voor een ongestoorde herschepping van de wereld. Een andere opmerkelijke afbeelding, in het 10de uur, laat een rivier zien waarin verdronken lichamen drijven. Wie op die manier om het leven komt, is vaak niet verzekerd van mummificatie en begrafenisritueel. In het Amdoeat wordt hun verteld dat zij zich in het oerwater bevinden, dat hun lichamen daarom niet zullen ontbinden en dat hun zielen zullen voortleven.

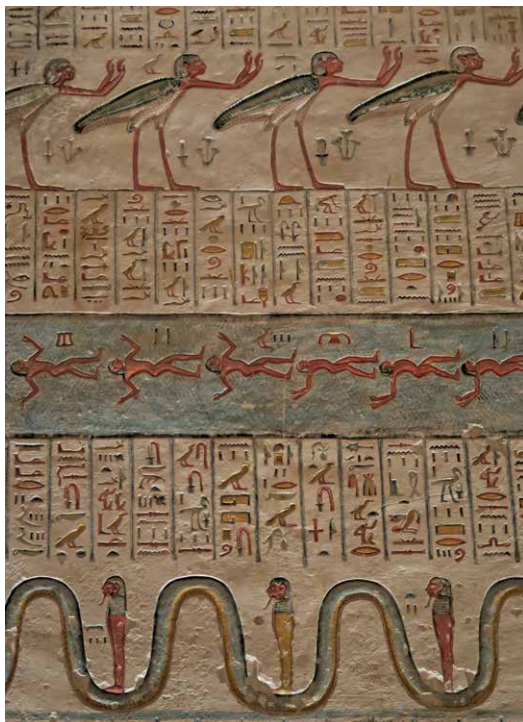
De herrijzenis van de zonnegod in de gedaante van een scarabee.
Amdoeatpapyrus, 12de uur (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Het grootste 'geheimenis' van de onderwereld is de tijdelijke samensmelting van Re met Osiris

Godenfiguren, met in het midden 'Hij die twee gezichten heeft' met de koppen van Horus en Seth. Amdoeat, 2de uur, in het graf van Seti I (foto: Kairoinfo4u).

Verdronkenen. Amdoeat, 10de uur, in het graf van Ramses VI (foto: Jan Koek).

Kennis geeft macht

De nachtelijke baan van de zonnegod onttrekt zich natuurlijk aan de menselijke waarneming. Egyptische teksten leggen er dan ook veel nadruk op dat kennis ervan geheim is en dat die niet met onbevoegden gedeeld mag worden. Wie deze geheimen kent, zal ook zelf in staat zijn na de dood de onderwereld te verlaten en te worden wedergeboren. Ook de beschrijving van het dodenrijk en haar bewoners in het Amdoeat moet in dit licht gezien worden: kennis van religieuze geheimen is een belangrijk criterium om tot deze wereld te worden toegelaten. Wie deze kennis niet heeft en niet weet hoe hij zich tijdens zijn leven op aarde en in het hiernamaals dient te voegen naar de door de scheppergod tot stand gebrachte wereldorde

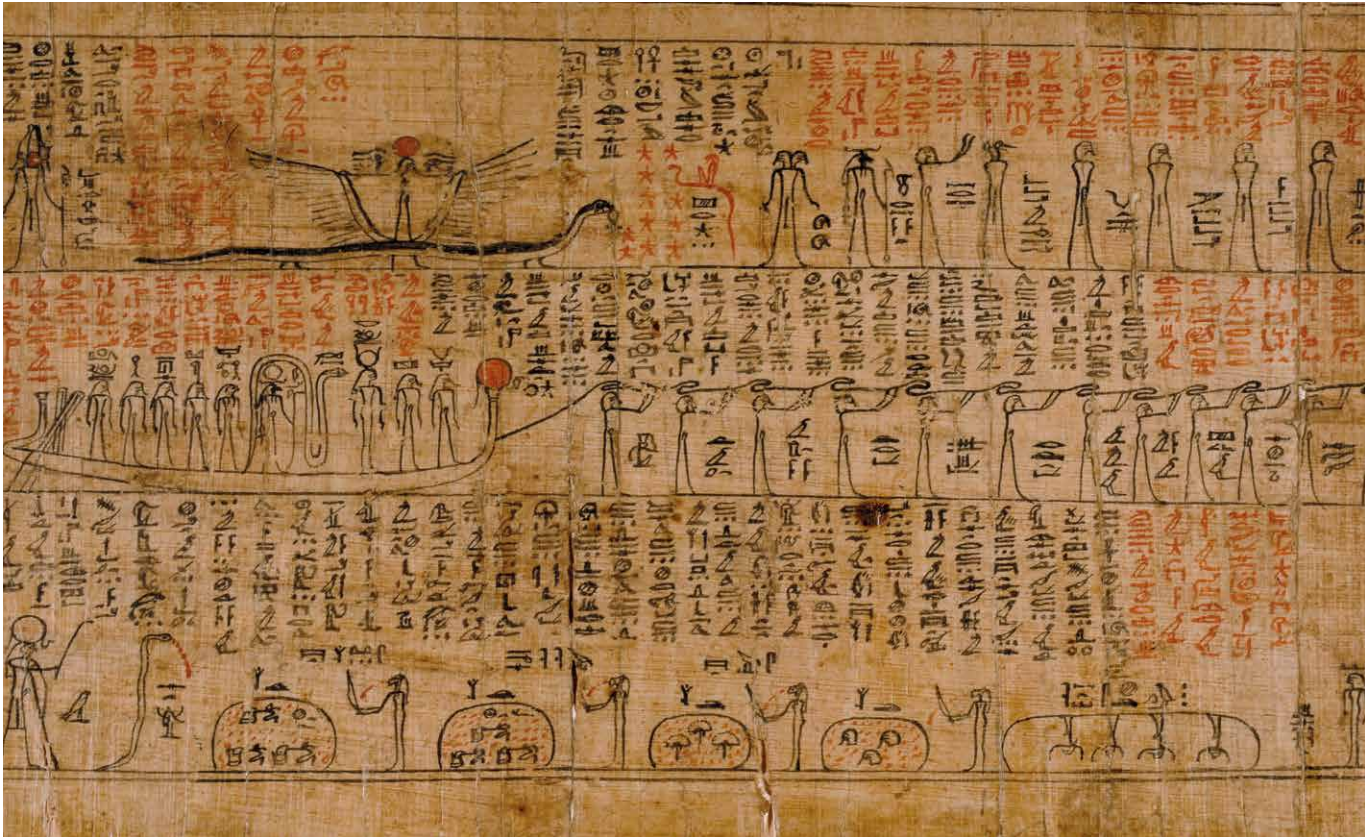

(*maat*), stelt zich letterlijk buiten die orde en behoort ook na de dood tot het domein van de chaos die voor de schepping heerste. In het Amdoeat en de andere onderwereldboeken wemelt het dan ook van hellevoorstellingen waarin de verdoemden worden gestraft. Zoals de koning op aarde de representant van de scheppergod was, verantwoordelijk voor de handhaving van de *maat* en voor het in bedwang houden van de chaosmachten die haar bedreigen, zo is hij dat ook in het

dodenrijk. Deze actieve rol van de goddelijke koning maakt het noodzakelijk dat ook de bestraffing van de verdoemden, die de chaos representeren, wordt beschreven en afgebeeld. Zij worden gemarteld en op talloze manieren gedood; hun *ba*'s worden van hun lichamen gescheiden zodat ze niet kunnen herrijzen, en het leven schenkende licht van de zonnegod wordt hun ontzegd, ook al roepen ze naar hem wanneer hij voorbij trekt. Zij verkeren voor eeuwig in het 'niet-zijn', de

Vernietiging van de 'vijanden van Osiris': Amdoeat, 7de uur, in het graf van Ramses VI (foto: Jan Koek).

Egyptische teksten leggen er veel nadruk op dat kennis ervan geheim is

De lichamen, *ba*-zielen, schaduwen, enz. van de verdoemden worden verbrand. Amdoeatpapyrus, 11de uur (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

buitenste duisternis van de oerchaos van vóór de schepping.

Tenslotte nog een woord over een eventuele rituele oorsprong van het Amdoeat en aanverwante boeken. In het dagelijks tempelritueel wordt de 24 uren durende dag- en nachtcyclus van de zon onophoudelijk ritueel begeleid en ‘nagebootst’, waarbij de koning als zonnepriester optreedt. Het is daarom niet verwonderlijk dat men de oorsprong van de teksten uit het Amdoeat wel heeft gezocht in dit ritueel. Tastbare bewijzen daarvoor ontbreken, maar raakvlakken zijn er zeker.

Zo wordt in hymnen uit het tempelritueel voor de godin Moet voor haar ‘het gezoem van de bij en het geloei van de stier in de nacht’ (een benaming van de nachtelijke zonnegod) geïmiteerd. Dat doet denken aan het 8ste uur van het Amdoeat, waarin de zonnegod de bewoners van de onderwereld toespreekt als hij hen passeert: en ‘dan wordt er een geluid in deze spelonk gehoord als van een luid gezoem van bijen wanneer hun zielen Re toeroepen’.

Het Boek van Dag en Nacht

De *Amdoeat* vormt het vroegste voorbeeld van een nieuw genre van onderwereldboeken die het hiernamaals in teksten en afbeeldingen presenteren. Anders dan de Piramideteksten, de Sarcofaagteksten of het Dodenboek bestaan ze niet uit variabele verzamelingen toverspreuken of losse plaatjes met rijen goden of symbolen. Hun inhoud ligt onveranderlijk vast, de vignetten vormen een eenheid met de tekst die de handeling van de figuren beschrijft.

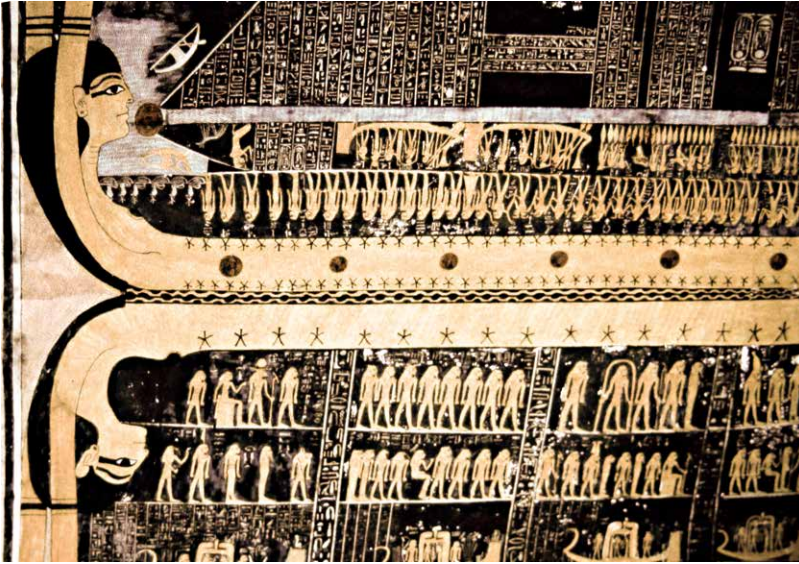
Zo voorzien de onderwereldboeken van het Nieuwe Rijk de koninklijke doden van de noodzakelijke kennis om in gezelschap van de goden voort te bestaan. Tekst en afbeelding zijn daarbij complementair: de illustraties beelden uit wat niet in woorden is uit te drukken, terwijl abstracte begrippen die niet zijn te tekenen in woorden worden gevat. De vignetten staan meerdere interpretaties tegelijk toe. Beeld en tekst samen vormen een uitbeelding van de mythische ruimte waarin de zonnecyclus zich afspeelt.

De koningsgraven

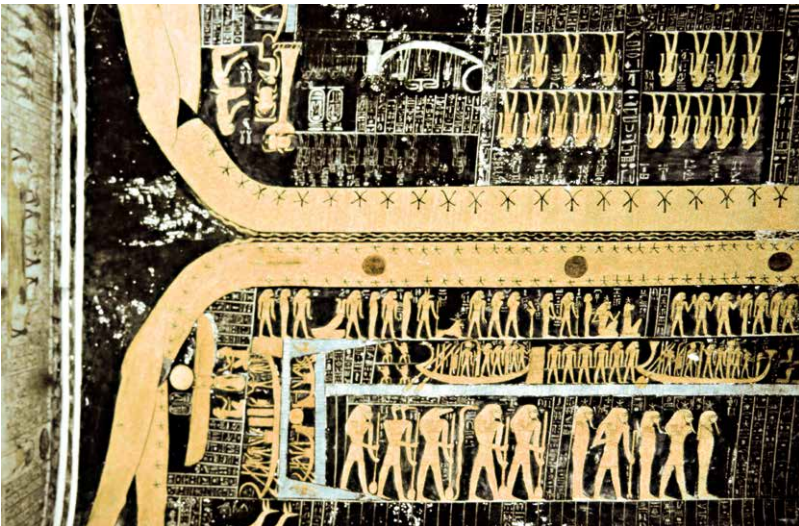
Om de eeuwige reis van de zon en de regeneratie van de koninklijke doden te begrijpen zijn vooral het Boek van de Dag en het Boek van de Nacht van groot belang. In het Boek van de Nacht wordt de godin Noet uitge-

beeld als een langgerekte vrouwenfiguur. De zonnegod reist door haar lichaam, terwijl haar armen en benen de compositie inkaderen. Het Boek van de Dag is afgebeeld op het plafond in de koningsgraven van Ramses VI (Dal der Koningen, KV 9) en Ramses IX (KV 6). Hier verbeelden twee Noetfiguren, rug aan rug, de oneindige zonnecyclus. Al in de Piramideteksten verschijnt Noet als moederfiguur die de koning, de zon, de sterren en andere hemellichamen baart. Haar naam wordt gespeld met de hiëroglief voor 'hemel', en als zodanig wordt ze door de atmosfeer (Sjoe) boven de aarde hooggehouden. Deze hemel heeft een west- en oostkant, deuren en wegen. De sterren bevinden zich in haar, en daarom heeft ze duizenden verschijningsvormen. Noet wordt ook beschreven als een waterrijke plek die slechts per boot

Beeld en tekst samen vormen een uitbeelding van de mythische ruimte waarin de zonnecyclus zich afspeelt

Graf van Ramses VI, hoofdeind van de beide Noetfiguren met boven het Boek van de Dag, onder het Boek van de Nacht (foto: Chris1964, Wikimedia Commons).

Graf van Ramses VI, voeteneind van de beide Noetfiguren met boven het Boek van de Nacht, onder het Boek van de Dag met de wedergeboorte van de zonnescijf (foto: Chris1964, Wikimedia Commons).

kan worden overgestoken. Toch zien andere Piramideteksten Noet al als een koe die zich boven de aarde verheft of als een vrouw die met handen en voeten de vier windrichtingen markeert.

De teksten en afbeeldingen op de plafonds in de graven van Ramses VI en Ramses IX openbaren een coherente visie op het nieuwe leven in een andere wereld voor de dode koning. Dat leven is onveranderlijk van vorm en opzet, en tegelijk net zo cyclisch als de hemelse kringloop. Iedere dag weer betreedt de koning de *Doeat* (onderwereld) om opnieuw geboren te worden aan de hemel, hetzij als ster, hetzij samen met de zonnegod. Het koningsgraf is niet alleen zijn laatste rustplaats maar ook zijn privé-onderwereld, net zo geheim en ontoegankelijk voor levenden als het kosmische evenbeeld. Het graf is de moederschoot waaruit de koning dagelijks wordt herboren om opnieuw te beginnen aan zijn eeuwige cyclus van hemels leven.

De nachtreis van de zon

Zo ligt de nadruk van het Boek van de Nacht op Noet. 's Ochtends baart zij de zonnegod Re, die dan zichtbaar langs haar lichaam reist om 's avonds weer door Noet te worden ingeslikt. Gedurende de nacht reist hij onzichtbaar terug naar de plek waar hij weer zal opkomen. Woord en beeld streven samen naar hetzelfde doel door de uitbeelding van de volledige hemelcyclus: zo realiseren ze de mythische ruimte waarin de zon zijn reis voltrekt en

Gezicht in de grafkamer van Ramses IX, met op het plafond het Boek van Dag en Nacht (foto: Aix R, Wikimedia Commons).

waarin de koning, net als de zon tot nieuw leven gewekt, kan herrijzen. Volgens de tekst heeft de nachtreis van de zon plaats in de afgrond van de aarde en tegelijk in hemelse sferen: dit lijkt elkaar uit te sluiten maar is toch als complementair gevoeld en afgebeeld in éénzelfde compositie.

Gewoonlijk zien we Noet naakt afgebeeld, uitgestrekt met haar voeten op de ene horizon en haar handen op de andere. Haar lichaam is met sterren bezaaid, en bij haar mond is de zon getekend alsof ze die gaat inslikken (zonsondergang). Een tweede zonschijf staat dichtbij haar schaamstreek (zonsopkomst). De ondergaande zon komt via Noets mond in de *Doeat*, waar hij verschillende

poorten passeert, om de volgende ochtend via Noets geboortekanaal weer te verschijnen.

De cirkelvormige compositie van de Ramessidische plafonds benadrukt dat dit wonder van de herboren zon geen eenmalige episode is. Dit scheppingsmoment van zonsopkomst van 'de eerste keer' herhaalt zich altijd weer. De grafkamer symboliseert de magische ruimte waar het zonnekind het oerwater van Noen verlaat om de kosmos te scheppen. De zon verlaat daarbij de onderwereld om omhelsd te worden door de dagvorm van zijn moeder Noet. Na zijn reis wordt de zon herboren uit Noet in haar aspect van nachthemel, overschrijdt de oostelijke horizon en brengt de hele kosmos tot leven .

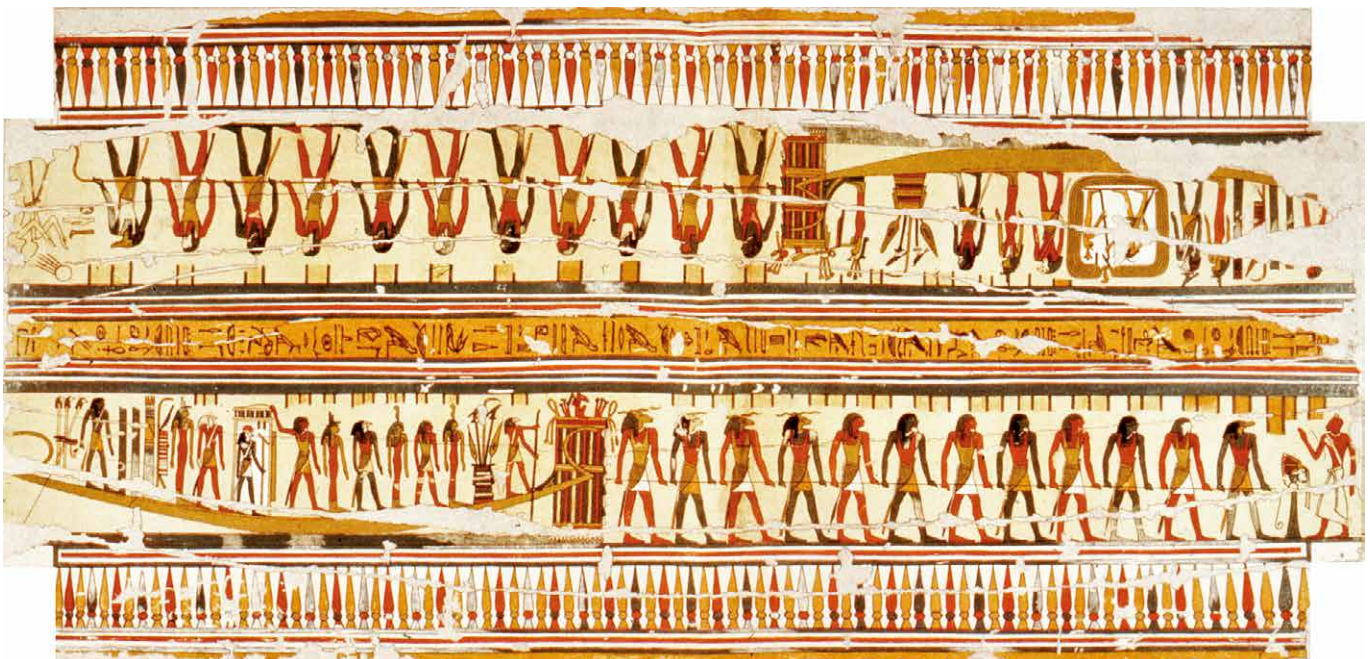

Buitenkist van de Montoepriester Anchor
(Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Lithografie van het deksel van de buitenkist van
Anchor, uit W. Pleyte, Monumens Egyptiens III.31
(Leiden 1892).

Niet-koninklijke lijkkasten

Gedurende het Nieuwe Rijk vormt deze kosmografische kennis een koninklijk privilege, maar tijdens de Late Periode verschijnen elementen van deze onderwereldboeken in de decoratie van privégraven en op de bolle deksels van de rechthoekige lijkkasten van deze niet-koninklijke doden. De afbeeldingen op deze kisten betreffen een aantal episoden die van cruciaal belang zijn voor de wedergeboorte van de overledene: de nachtwake over zijn lichaam, zijn opname in de moederschoot van Noet, zijn ontwaken in de grafkapel, zijn hemelvaart en zijn reis met de zonnegod. De sarcofaag vormt een mikrokosmos: het bolle deksel verbeeldt de hemel en de kist het aardrijk van Osiris. De decoratie

De sarcofaag vormt een mikrokosmos: het bolle deksel verbeeldt de hemel en de kist het aardrijk van Osiris

van de buitenwanden toont vaak een cordon goden die de wacht houden (het ritueel van de *Stundenwachen*). De meeste rechthoekige lijk-kisten zijn gevonden in ongedecoreerde grafkamers, maar in de elitegraven van de 25ste en 26ste Dynastie staan dezelfde decoratiemotieven op de binnenmuren van de grafkamer. Zowel graf als lijk-kist dienen als een model van de kosmos. Het bolle deksel van de kisten is te klein voor een afbeelding van de hemelgodin, maar wordt in tweeën gedeeld door een tekstkolom als variant op het standaard ontwerp. Al in graf KV 9 (gangen D, E en G) en in het graf van Osorkon II in Tanis is de hemelgodin wegens plaatsgebrek vervangen door een eenvoudig hemelteken.

De buitenkist van Anchor vormt een goed voorbeeld voor het cyclische karakter van Oudegyptische voorstellingen van de kosmos. Afbeeldingen en teksten voorzien de dode van de noodzakelijke kennis om zijn *rites de passage* uit te voeren. Tijdens zijn overgang van de wereld der levenden naar het hiernamaals moet zijn lichaam worden beschermd gedurende de nachtwake en wordt hij geassocieerd met de god Osiris. De decoratie van de kist geeft een afbeelding van deze cruciale episodens voor zijn wedergeboorte, waarmee zijn overgang is afgesloten. Door zijn nieuwe status kan hij binnen de schrijn tot nieuw leven komen in de baarmoeder van Noet, om zo zijn reis met de zonnegod te beginnen. Deze reis door het hemelgewelf is nogal hachelijk, en vereist dat de zonnegod optimaal bij krachten is. Maät

moet triomferen in de strijd met Apophis, anders komen de continuïteit en orde van de wereld en de wedergeboorte van de zon in gevaar. Daarom moeten direct na zonsondergang in het westen alle krachten worden gemobiliseerd tegen de Chaos, bijvoorbeeld door tot Re te bidden en zich onder zijn bevel te stellen tegen Apophis. Daarom toont het eerste uur van het Poortenboek (een ander onderwereldboek uit het Nieuwe Rijk) hoe Maät wordt hersteld en haar vijanden worden gestraft. Het leven en de orde van de hele kosmos hangen af van de vervulling van de kosmische cyclus, de wedergeboorte van de zonnegod en zijn verschijning aan de oostelijke horizon.

Ook op miniatuurkistjes voor lijkbeeldjes staan op het deksel de bekende zonnebarken afgebeeld (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

5

Van Serapis tot cinema

Maarten J. Raven

**Oude en nieuwe goden van de
Grieks-Romeinse periode**

Olaf E. Kaper

Het Serapeum van Memphis

Francisca A.J. Hoogendijk

**De Egyptische goden in de moderne
tijd: van mysterie tot marketing**

Jean-Marcel Humbert

Van Serapis tot cinema

Wat maakte een einde aan de Egyptische godsdienst en wat bleef ervan over? De komst van de Grieken en Romeinen leidde tot grote aanpassingen, evenals later de verbreiding van het Christendom en de Islam. Toch spelen de Egyptische goden nog steeds een rol in de esoterie, de populaire cultuur en de commercie.

In het laatste millennium voor onze jaartelling wordt Egypte keer op keer bezet door buitenlandse heersers. Dat begint al rond 1100 v.Chr. met de Libiërs, vier eeuwen later komen de Nubiërs, en daarna wordt Egypte nog twee keer veroverd door de Perzen. In 332 v.Chr. verdrijft de Macedonische koningszoon Alexander de Grote de Perzen uit Egypte, als onderdeel van zijn veldtocht tegen het uitgestrekte Perzische rijk. Daarmee begint een periode van drie eeuwen waarin Egypte door Griekse koningen wordt bestuurd, de opvolgers van Alexanders generaal Ptolemaeus. De laatste van dit koningshuis van de Ptolemaeën is de beroemde vorstin Cleopatra (VII), die in 30 v.Chr. zelfmoord pleegt na een zeeslag te hebben verloren tegen de Romeinen. Haar tegenstander Octavianus, de latere keizer

Augustus, voegt Egypte als provincie bij het Romeinse rijk, een situatie die zo'n zes eeuwen voortduurt.

Build like an Egyptian

Al deze buitenlandse vorsten begrijpen hoe belangrijk de Egyptenaren hun goden vinden. Om zich populair te maken bij het volk, en te laten zien dat ze rechtmatige farao's zijn, bouwen ze daarom tempels voor de Egyptische goden. Met name in de Grieks-Romeinse tijd verrijzen overal enorme nieuwe heiligdommen. In het binnenland hebben deze de traditionele bouwvormen en zijn ze gewijd aan goden met goed Egyptische namen. Heel anders is dat in de nieuw gestichte hoofdstad Alexandrië en in sommige andere centra waar de Grieks-Romeinse cultuur over-

Isis wordt in de Griekse tijd afgebeeld in een gewaad dat tussen de borsten is vastgeknoopt. Op de pruik van pijpenkrullen stond ooit een metalen kroon (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

In 1884 sticht de Amerikaan Peter Davidson de *Hermetische Broederschap van Luxor* die in diverse Britse steden tempels inricht voor Isis, Osiris, Horus en Amon-Re

heerst. Daar ontstaat een interessante mengcultuur, waardoor de Egyptische goden soms bijna onherkenbaar zijn.

Soms blijft het uiterlijk van de goden onveranderd maar krijgen ze een nieuwe naam. Zo wordt Anoebis nu Hermes of Hermanoebis genoemd, omdat hij net als de Griekse Hermes de doden naar de onderwereld begeleidt. Aan de andere kant krijgen goden soms juist een nieuw uiterlijk. Zowel Horus als Anoebis zijn soms afgebeeld als een Romeinse veldheer in borstpantser. Veel voorbeelden van die nieuwe iconografie kunnen worden gevonden in de goedkope terracotta beeldjes die mensen thuis op hun huistaar hebben.

Daarnaast verschijnen er enkele nieuwe goden, zoals de god Serapis die aspecten van Osiris, Apis, Zeus en Hades combineert en zo een ideale brug slaat tussen de Griekse en inheemse tradities. De Serapisdienst wordt een soort staatsgodsdienst, nauw verbonden met het koningshuis. In diverse plaatsen verrijzen Serapistempels in Griekse stijl, maar het Serapeum van Sakkara wordt gecombineerd met een ondergrondse begraafplaats in Egyptische stijl voor de mummies van de heilige Apisstieren. Een andere nieuwkomer is de god Canopus, afgebeeld als een vaasvormig lichaam met mensenkop en verbonden met de eredienst voor het heilige Nijlwater. Serapis, zijn vrouw Isis, hun kind Harpocrates (Horus het kind) en Canopus zijn al gauw favoriet bij de Grieks-Romeinse stadsbevolking. Doordat Alexandrië een belangrijke havenplaats is, verspreiden deze erediensten zich over het hele Middellandse Zeegebied. Vanaf de derde eeuw v.Chr. staat er een Serapeum in Athene, twee eeuwen later is er een Isistempel in Pompeii. Keizer Caligula bouwt een groot Isiscomplex in Rome, en weldra zijn er Egyptische heiligdommen in Gallië, Germanië, Pannonië (Hongarije) en elders. Een kenmerk van deze tempels is de aanwezigheid van obeliskken, sfinxen en ander beeldhouwwerk in Egyptische stijl, hetzij geïmporteerd uit Egypte, hetzij geïmiteerd door lokale beeldhouwers. Ook in Romeins Nederland zijn verscheidene Isisbeeldjes teruggevonden.

Horus is hier afgebeeld als een Romeinse veldheer in volle wapenrusting, met een stralenkrans rond zijn valkenkop om zijn relatie met de zon te tonen (Egyptische afdeling, Musée du Louvre, Parijs).

Interpretatio christiana

Egypte is onder de eerste landen waar het Christendom zich verbreidt. De christenen bestrijden de verering van de traditionele goden en krijgen geleidelijk – na enkele eeuwen zelf vervolgd te zijn door de Romeinen – de steun van de Romeinse keizers. In 383 laat de patriarch van Alexandrië het plaatselijke Serapeum verwoesten. In 392 maakt keizer Theodosius het Christendom tot staatsgodsdienst in het Romeinse rijk. Rond 550 sluit keizer Justinianus als één der laatste tempels ook het Isisheiligdom op het eiland Philae. In 639 vallen Arabische ruiters het Byzantijnse Egypte binnen en verbreiden er de Islam. Daarmee wordt Christenen de toegang tot de faraonische monumenten feitelijk onmogelijk gemaakt, zeker wanneer het conflict tussen de twee nieuwe religies in de tijd van de Kruistochten tot een climax komt.

Toch hebben de Egyptische goden dan al een onuitwisbaar stempel gedrukt op de Europese denkwereld. Dankzij de geschriften van Griekse en Romeinse geschiedschrijvers en andere wetenschappers blijft de herinnering aan het Egypte van de farao's (inclusief de heidense erediensten) bestaan. Bij bouwprojecten en stadsuitbreidingen, met name in Rome met zijn vele archeologische resten, komen Egyptische of Egyptiserende sculpturen uit de grond. De geleerden van de Renaissance kunnen deze maar moeilijk onderscheiden van de zuiver Romeinse overblijfselen, en oudheidkundige handboeken van die tijd tonen heel wat Isisbeelden, Canopen en andere godenfiguren. Pauselijke hofgeleerden als Annio da Viterbo (1432-1502) of Athanasius Kircher (1602-1680) schrijven invloedrijke boeken over de mythe van Osiris en Apis of de geheimzinnige hiërogliefen. De eerste is mede verantwoordelijk voor het aanbrengen van wandschilderingen met het Osirisverhaal in de Appartamenti Borgia van het Vaticaan, de tweede is betrokken bij de plaatsing van enkele Egyptische obeliskken op de pleinen van Rome (een activiteit waarmee paus Sixtus V in 1586 was begonnen).

Dit beeldje met de kroon van Isis is gevonden bij Oud-Wulven in de provincie Utrecht. De grote hoorn des overvloeds toont dat Isis hier met Fortuna is geïdentificeerd (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Stèle met afbeelding van Serapis en Isis als slangen ter weerszijden van een Osiris Canopus (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Scènes uit de mythe van Osiris, Isis en Apis, door Pinturicchio geschilderd op het plafond van de Sala dei Santi in het Vaticaan (foto: Wikimedia Commons).

Na het fanatisme waarmee de vroegste christenen de faraonische religie bestreden, blijft de aanwezigheid van Egyptische goden en heidense hiërogliefen in het hart van het katholicisme verbazen. Dit is te verklaren door de christelijke interpretatie waaraan de oude symbolen worden onderworpen. Zo geldt de Apisstier als oorsprong van het familiewapen van de Borgia-pausen, Isis wordt gezien als een symbool van de onbevleete ontvangenis, en de obelisk staat voor de overwinning van het Christendom over de heidense erediensten. Ook de Egyptische god Thot, door de Grieken als Hermes Trismegistus (de Driemaal Grootste) vereerd, ondergaat zo'n herinterpretatie. Rond het begin van onze jaartelling geldt Trismegistus

als de auteur van profetische teksten. Als collega en tijdgenoot van Mozes staat de profeet afgebeeld op de vloer van de kathedraal van Siena en op het plafond van de Walburgiskerk in Zwolle, beide uit het eind van de 15de eeuw.

Van Hermetisme tot Egyptomanie

De afbeeldingen van Trismegistus zijn te verklaren door de herontdekking (in 1460) van de aan de profeet toegeschreven 'hermetische tractaten' in een kloosterbibliotheek in Griekenland. Deze Egyptische magische teksten maken furore bij de neoplatonische filosofen van de Renaissance. De heront-

Na het fanatisme waarmee de vroegste christenen de faraonische religie bestreden, blijft de aanwezigheid van Egyptische goden en heidense hiërogliefen in het hart van het katholicisme verbazen

dekking van de Oudheid in die tijd leidt tot een hang naar symboliek, esoterie en een versmelting van heidense en christelijke principes. Uitvloeiselen van die fascinatie zijn de opbloei van de alchemie, de oprichting van het genootschap van de Rozenkruisers in 1616, en de stichting van de eerste vrijmetselaarsloge in 1717. Met name de vrijmetselaars hebben grote invloed op de kunst en literatuur van het verlichte Europa. Een beroemd produkt van deze beweging is Mozarts opera *De Toverfluit* van 1791, waarin Isis en Osiris worden bezongen en een hoofdrol wordt gespeeld door de zonnepriester en de koningin van de nacht. In diezelfde tijd wordt ook het kaartspel tarot (dat al sinds de 15de eeuw bekend is) steeds vaker verbonden met de Isismysterieën uit de oudheid en met de hermetische geschriften van Thot. Vrijmetselaarsloges krijgen geregeld de vorm van Oudegyptische tempels. In 1877 publiceert Madame Blavatsky, de stichteres van de theosofische beweging, haar boek *Isis ontsluit*, in 1884 sticht de Amerikaan Peter Davidson de *Hermetische Broederschap van Luxor* die in diverse Britse steden tempels inricht voor Isis, Osiris, Horus en Amon-Re. Als onderstroom van de rationele westerse maatschappij zijn al deze esoterische bewegingen tot op heden nog steeds springlevend.

In de 19de en 20ste eeuw krijgt de fascinatie voor alles wat Egyptisch is – vaak samengevat in de term ‘Egyptomanie’ – drie keer een belangrijke stimulans. De eerste keer is door de Egypte-expeditie van Napoleon

Hermes Trismegistus, geschilderd op het plafond van de Walburgiskerk in Zwolle (foto: Maarten Raven).

Moderne uitvoering (2003) van het tarotspel door uitgeverij Lo Scarabeo in Turijn (collectie Maarten Raven).

Serapis, zijn gemalin Isis, hun kind Harpokrates (Horus het kind) en Canopus zijn al gauw favoriet bij de Grieks-Romeinse stadsbevolking

Bonaparte (1798-1801), de tweede episode valt samen met de opening van het Suezkanaal in 1869 en de derde gebeurtenis is de ontdekking van het graf van Toetanchamon in 1922. Zo zijn Oudegyptische thema's en motieven volop aanwezig in literatuur en kunst, ontwerp en design, cinema, muziek en theater van deze periode, en ook de Egyptische goden komen terug in al deze media. Het ziet er niet naar uit dat dit in het nieuwe millennium anders zal zijn, gezien het succes van de fantasy-films *Immortel* (Enki Bilal, 2004) of *The gods of Egypt* (Alex Proyas, 2016) en de populariteit van tattoo's van Egyptische goden of Horusogen. Ook de commercie heeft zich meester gemaakt van deze tradities, en zo kunnen we eten in grillroom Amon, zitten we op stoel Serapis (Philippe Starck), rijden we op fiets Isis naar galerie Bastet of kamerkoor Hathor, lezen we een boek van uitgeverij Thot met een bril Osiris. De oude Egyptenaren hadden gelijk met hun bewering dat de goden eeuwig zullen bestaan!

Verzilverde armband in Art Deco-stijl met decoratie van Egyptische goden en farao's (collectie Maarten Raven).

Oude en nieuwe goden van de Grieks-Romeinse periode

De Grieks-Romeinse periode in Egypte betekent niet het einde van de oude goden. Integendeel, de oude religie is nog springlevend en er zijn nog belangrijke ontwikkelingen in de godenwereld. Nieuwe goden zoals Serapis komen erbij en oude goden zoals Isis en haar zoontje Horus ondergaan grote veranderingen.

De komst van Alexander de Grote (332 v.Chr.) leidt in Egypte tot grote veranderingen. Grieken nemen de heerschappij van het land over en daarmee wordt het Grieks de tweede taal van het land. De Grieken komen in groten getale naar Egypte, en we kunnen ze goed met kolonisten vergelijken. Zij komen immers terecht in een land waar ze meteen behoren tot de bovenlaag van de bevolking. Zij brengen hun eigen goden mee, zoals Zeus en de Dioscuren, maar het is opmerkelijk dat deze eigenlijk nauwelijks een rol lijken te spelen in Ptolemaeïsch Egypte. Dit komt omdat de Grieken een groot ontzag hebben voor de Oudegyptische godenwereld, waarin ze de oorsprong van hun eigen pantheon herkennen. In de Egyptische Hathor herkennen zij de godin Aphrodite, en Neith is eigenlijk Athene. In de Griekse teksten

Deze stèle uit de Romeinse tijd toont de halfgoden Castor en Pollux, zoons van Zeus en Leda (de Dioscuren), als ruiters. Ze doorsteken een (later weggebeitelde) vijand. Tussen hen staat de Egyptische god Horus (Museo Egizio, Turijn).

Serapis wordt altijd afgebeeld met een woeste baard en haardos, vaak met vijf lokken op het voorhoofd. Op het hoofd staat meestal een korenmaat (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

worden daarom vaak de namen van Griekse goden genoemd, terwijl daarmee eigenlijk de Egyptische goden worden bedoeld. Alleen Isis en Osiris en de stier Apis worden ook door immigranten onder hun eigen namen vereerd.

Hetzelfde verschijnsel zien we ook terug in de nieuwe plaatsnamen van Grieks-Romeins Egypte. In de Griekse teksten worden de steden van het land stevast met

een Griekse naam aangeduid, en meestal verwijst die naam naar de god van de lokale hoofdtempel. De stad van Re wordt Heliopolis genoemd, 'stad van Helios', omdat Helios gelijkgesteld wordt aan Re. De stad van Thot wordt Hermopolis genoemd naar Hermes, enz., zonder dat dit betekent dat de lokale goden vervangen zijn.

Het is opmerkelijk dat de dierlijke verschijningsvormen van de Egyptische goden geen belemmering zijn voor de Grieken om deze te verbinden aan hun eigen pantheon. De Grieken hebben altijd een hekel gehad aan dierverering, maar dat blijkt in Egypte anders te liggen. De Ptolemaeën zijn zelfs grote weldoeners op het terrein van de diercultussen. Wanneer een heilig dier sterft, zoals de Apisstier van Memphis of de bok van Mendes, dan betaalt de koning vaak de (kostbare) begrafenis.

Nieuwe goden

In 331 sticht Alexander de Grote een nieuwe stad, Alexandrië, als havenstad voor Egypte. Door Ptolemaeus I wordt de stad groten-deels gebouwd en als hoofdstad ingericht. Bij een nieuwe stad hoort ook een tempel, en Ptolemaeus besluit dat er een nieuwe god moet komen. Deze heet Serapis en verenigt de Griekse en de Egyptische cultuur. Zijn naam is een vergriekste versie van de naam van de oeroude stiergod van Memphis, Osiris-Apis, die in het Serapeum van de begraafplaats Sakkara wordt vereerd. Deze stiergod is nauw verbonden met het koningschap en dat geldt

De Grieken hebben een groot ontzag voor de Oudegyptische godenwereld, waarin ze de oorsprong van hun eigen pantheon herkennen

ook voor Serapis. Het uiterlijk van de nieuwe god is echter volkomen Grieks. Met zijn wilde pruik en baard lijkt hij veel op Zeus en Pluto. Een nieuw element is de *kalathos* (mand voor wol of fruit) of *modius* (korenmaat) die als een kroon op zijn hoofd staat, als symbool voor de vruchtbaarheid van het land. Daarnaast is Serapis een god van de onderwereld, zoals Osiris, en kan hij worden vergezeld door de driekoppige hond Cerberus. In sommige afbeeldingen draagt Serapis de *atef*-kroon van Osiris. De god is in de Ptolemaeëntijd allereerst met het koninklijk huis verbonden en met Alexandrië, maar zijn populariteit neemt geleidelijk toe en in de Romeinse tijd is de cultus van de god door het gehele land verspreid.

Al vóór de Grieken kwamen, werden Isis en Osiris in alle tempels van het land vereerd, maar nu komt Serapis daar nog bij. In de traditionele Egyptische wandreliëfs van de tempels is er geen plaats voor Serapis, daarvoor is hij te Grieks van uiterlijk, maar afbeeldingen van de god verschijnen wel vaak in de tempelvoorhof. De gelovigen schenken objecten, reliëfs of standbeelden aan de tempel als vorm van gebed of als dank voor bewezen diensten, zoals een genezing. Serapis wordt vaak geëerd door een stenen beeld van een enkele voet, die de aanwezigheid van de god suggereert. In alle tempels, ongeacht de god of godin die er wordt vereerd, zijn dergelijke votiefgiften vaak bestemd voor Serapis of Isis. Ze geven ons een aardig beeld van de volksreligie.

De goddelijke heerser

Vanaf de regering van Ptolemaeus III laten de koningen en koninginnen van de Ptolemaeëndynastie zichzelf als god vereren in de tempels van het hele land. Ook in de Hellenistische rijken buiten Egypte laten de plaatselijke koningen zich vergoddelijken, maar in Egypte wordt dit versterkt door de traditie van de farao's, die van ambtswege al een goddelijke status hadden. Hoewel in het verleden de farao's nooit als god in een tempel werden vereerd, worden er nu beelden van het koningspaar in de tempels opgesteld. Een specifieke feestdag wordt aangewezen voor het vieren van de verjaardag van de koning en de koningin. Om dit praktisch te regelen roept de koning de priesters van het land bijeen voor een vergadering (een synode),

Deze marmeren votiefoet wordt geflankeerd door slangvormige figuren van Isis en Serapis (Museo Egizio, Turijn).

In plaats van de gebruikelijke weergaven van de zonnegod Re toont dit beeldje de god Harpokrates met de stralenkrans van Helios (Allard Pierson Museum, Amsterdam).

waarmee hij zich kan verzekeren van de steun van de tempels van het land en een goed verloop van de koningscultus.

Het is wel opmerkelijk dat er nooit tempels zijn gewijd aan de koning alleen, maar dat deze cultus altijd wordt ingepast in een bestaande godentempel. Daaruit kunnen we opmaken dat de positie van de koning altijd ondergeschikt is aan die van de grote goden. Wanneer Egypte een provincie wordt van het Romeinse Rijk, verandert dit. De Romeinse keizer kan wel een speciale tempel of kapel krijgen waar zijn vergoddelijkte status wordt gevierd. Dat is bijvoorbeeld het geval in de forten die voor de Romeinse legeronderdelen worden gebouwd, en waarin de keizercultus altijd een speciale plaats krijgt. De keizercultus wordt dan echter niet meer verbonden met de goden van Egypte.

Oude goden in een nieuwe gedaante

De Egyptische religie bezit in de Grieks-Romeinse periode een ongelofelijke vitaliteit. Wanneer Alexander de Grote in het land komt, is de religie al 3000 jaar oud, en heeft al vele veranderingen doorgemaakt. Ondanks de grote culturele invloed van het Hellenisme op het dagelijks leven van de Egyptenaren blijven de oude tradities onverminderd sterk en blijft de religie zich ontwikkelen tot ver in de Romeinse periode. Onder de Ptolemaeën worden een aantal grote nieuwe tempels gebouwd, zoals voor Isis in Behbeit el-Hagar en Philae en voor Horus in Edfoe, maar vele

Zijn naam is een vergriekste versie van de naam van de oeroude stiergod van Memphis, Osiris-Apis

andere goden worden ook nieuw behuisd. Deze gebouwen zijn overdadig versierd met teksten en afbeeldingen van de koning en de goden, maar opvallend genoeg is er geheel geen Griekse invloed in te bespeuren. De cultus van de goden wordt geheel op basis van de traditie voortgezet, al zijn er ook een aantal veranderingen te observeren.

Zoals steeds in de Egyptische godsdienstgeschiedenis, zijn een aantal goden minder belangrijk geworden en andere goden hebben hun plaats ingenomen. De god Amon van Thebe, bijvoorbeeld, is minder in zwang in de Ptolemaeëntijd. De zonnegod Re is nog wel altijd prominent aanwezig, al is hij niet meer populair bij de bevolking. Een god in opkomst is de beschermgod Toetoe, die als lopende sfinx wordt afgebeeld en die vanaf ongeveer 600 v.Chr. bekend is. De grootste populariteit geldt echter voor Isis en haar jonge zoon Horus, die in de eeuwen voorafgaand aan de komst van Alexander belangrijke goden zijn geworden, en dit zet zich door in de Grieks-Romeinse periode. Isis versmelt in feite grotendeels met de godin Hathor en zij neemt de prominente rol van deze godin en ook haar kroon van koeienhoorns over. Tegelijkertijd ontstaat er ook een nieuw type Hellenistische afbeeldingen van Isis, waarin de godin met lange pijpenkrullen verschijnt die over haar schouder vallen, en met een gewaad dat tussen haar borsten wordt dichtgeknoopt. Voortaan is er een duidelijke keuze voor twee verschillende soorten afbeeldingen van de godin, die afhankelijk van de context

Op deze stèle uit de Romeinse tijd staat Toetoe afgebeeld als een sfinx met slangenstaart en messen in de klauwen (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Terracotta votiefbeeldje van Harpokrates met de hoorn des overvloeds (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De grootste populariteit geldt voor Isis en haar jonge zoon Horus

Terracotta votiefbeeldje van Harpokrates met een grote pot (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

worden toegepast. In de tempel of het graf bestaat er een duidelijke voorkeur voor de Egyptische afbeeldingen, terwijl er bij de mensen thuis liever de moderne Hellenistische weergave wordt geschilderd of neergezet. De Hellenistische Isis wordt in de gehele Mediterrane wereld overgenomen en zij wordt met de lokale godinnen van alle landen verbonden.

De kindgod Horus wordt nu in het Grieks Harpokrates (van het Egyptisch *Horpacherd*, 'Horus-het-kind') genoemd. Hij wordt naakt afgebeeld met de vinger aan zijn mond, een typische houding van kinderen. Ook andere jeugdige goden worden nu op deze wijze weergegeven, waardoor de kindgoden veel duidelijker aanwezig zijn in de religie dan voorheen. Afbeeldingen van de jonge Horus worden vaak in de huizen gevonden, in de vorm van kleine aardewerken beeldjes in Hellenistische stijl die de kindgod tonen met allerlei attributen. Er zijn vele duizenden van dit type terracotta beeldjes bewaard gebleven, wat goed aangeeft hoe belangrijk de god in het dagelijks leven was. Hij is nog altijd de koningsgod Horus, en daarom krijgt hij vaak de Dubbele Kroon op het hoofd, maar hij is ook de garantie van vruchtbaarheid van het land, uitgedrukt door de Hoorn des Overvloeds (*cornucopia*) in zijn hand, of door een ronde pot die symbool staat voor voedselverschaffing.

De goden van Grieks-Romeins Egypte weerspiegelen de wensen en behoeften van een bevolking die onder druk staat van een veranderende wereld. De oude godenwereld blijft intact, want die biedt hen stabiliteit, maar het systeem is ook flexibel genoeg om nieuwe goden op te nemen en om oude goden te laten veranderen.

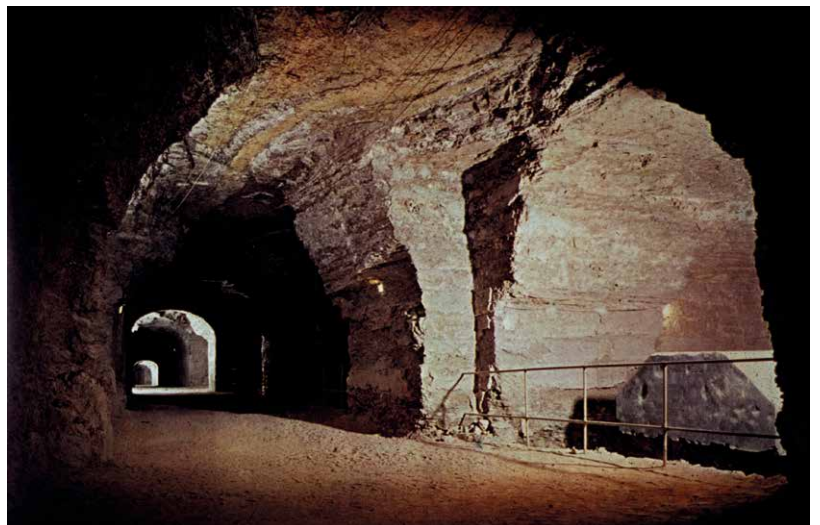
Amethyst ringsteen van Isis die Harpokrates voedt, met afdruk in negatief (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Het Serapeum van Memphis

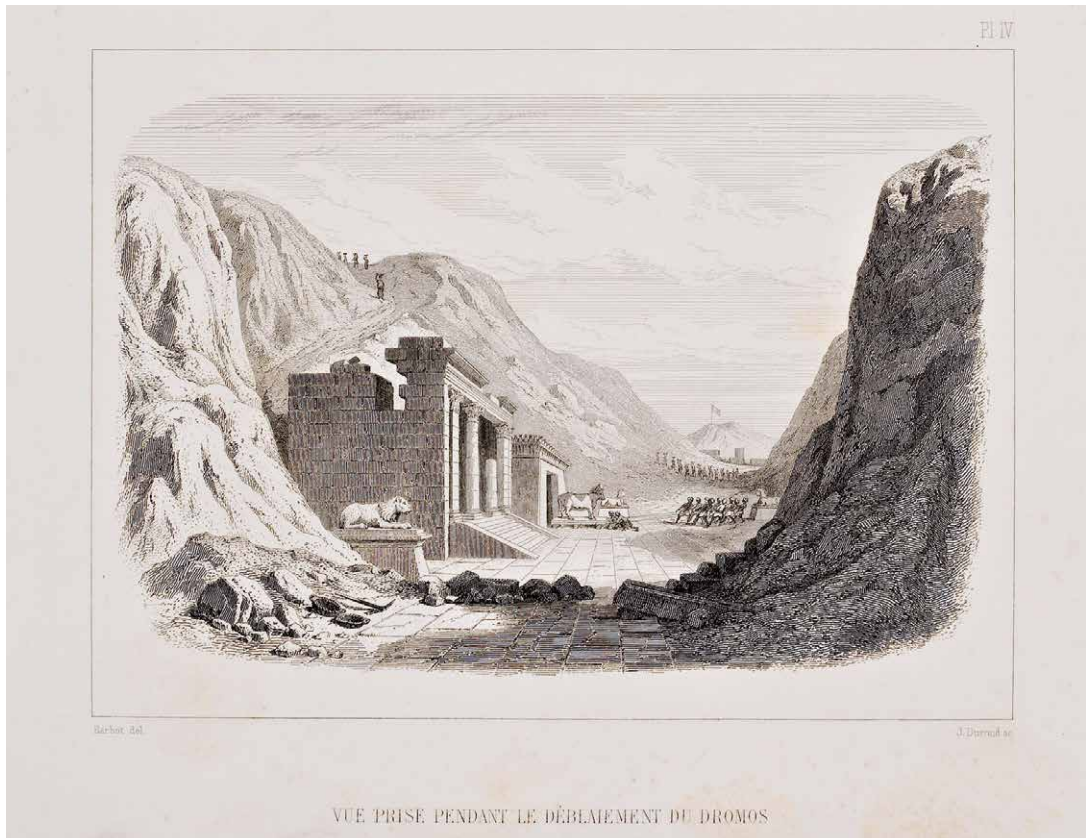
Het Serapeum van Memphis is de tempel waar van oudsher de overleden Apisstier wordt bijgezet en de erediensten voor Osiris-Apis plaatsvinden. Met de komst van de Grieken ontstaat er in de tempel een gemengde cultuur, waarin de nadruk toch op de oorspronkelijke Egyptische cultus gevestigd blijft. Een papyrusarchief uit de tweede eeuw v.Chr. maakt melding van Serapis en Isis en andere goden die in deze tempel worden vereerd.

Ten westen van Memphis, midden in de woestijn, liggen de resten van het eens zo beroemde Serapeum. Dat lag daar al lang voordat de eerste Ptolemaeën de nieuwe Egyptisch-Griekse god Serapis invoeren en voor hem en zijn gemalin Isis in Alexandrië en andere steden nieuwe Serapea stichten. Ook aan het oudere Serapeum van Memphis wordt in de loop van de derde eeuw v.Chr. een meer Grieks karakter gegeven. Aan het einde van de lange, met sfinxen omzoomde toegangsweg (*dromos*) naar de tempel wordt een rustplaats gebouwd met standbeelden van Griekse dichters en filosofen. Langs de *dromos* staat ook een Grieks Serapistempeltje en verderop flankeren Griekse standbeelden de toegangspoort tot de tempel. Toch draaien ook in de Ptolemaeëntijd de erediensten in dit Serapeum nog steeds – en vooral – om de

Overzicht van de hoofdgalerij van het Serapeum met de enorme sarcofagen van de Apismummies (foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

De dromos van het Serapeum tijdens de opgravingen (uit: Mariette, *Choix de monuments*, 1856).

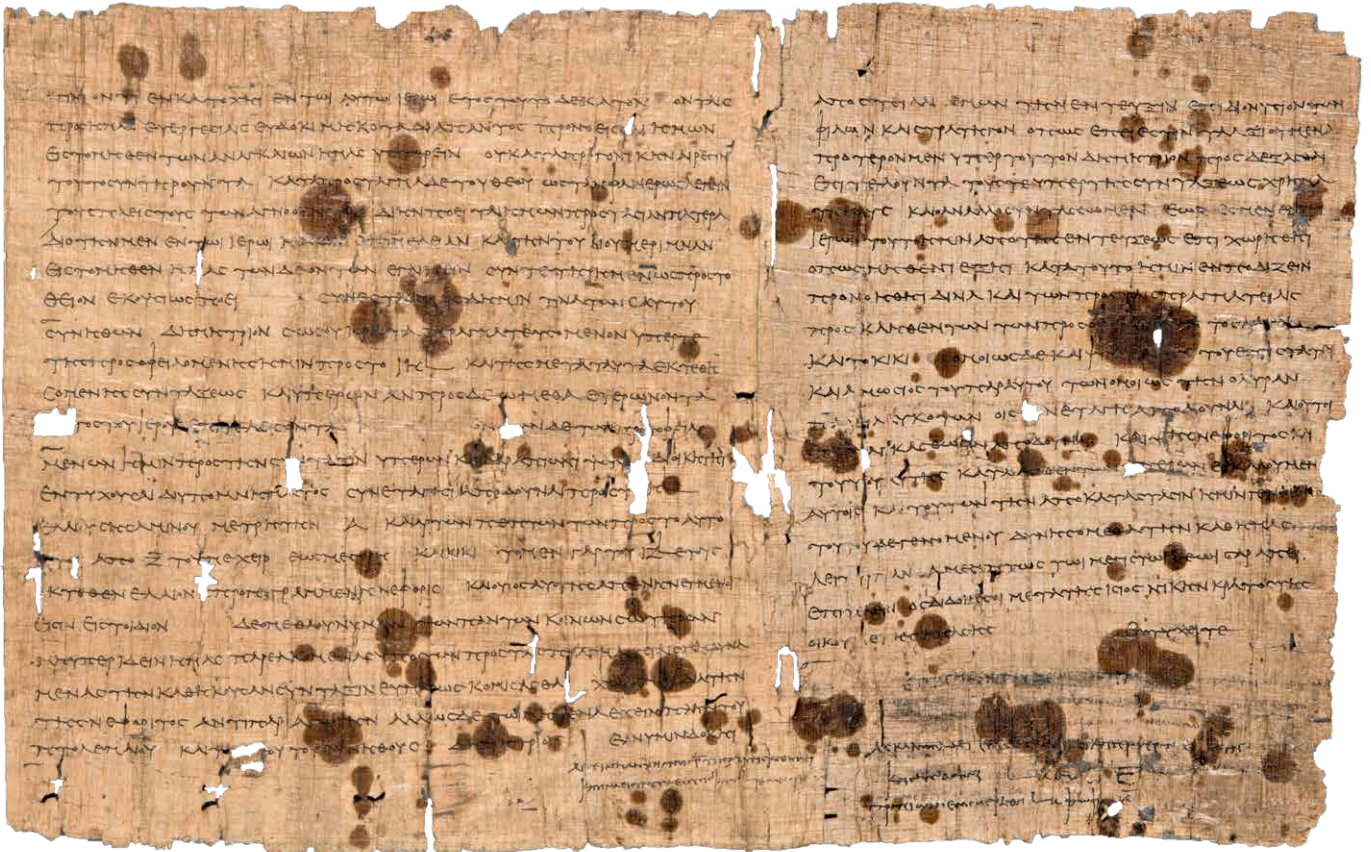

oorspronkelijk Egyptische Osiris-Apis: de overleden Apisstier, die bij leven in de grote Ptahtempel in de stad Memphis verblijft en na zijn dood in de onderaardse gangen van het Serapeum wordt begraven. De heilige stieren worden daar ook in de Griekse tijd nog bijgezet en de Egyptische Apiscultus gaat er vrijwel onveranderd door. Aan de andere kant kan een Griek, de zoon van een Macedoonse militair, in het midden van de tweede eeuw v.Chr. meer dan twintig jaar als een soort monnik *avant la lettre* in deze Egyptische tempel verblijven.

Het 'Serapeumarchief'

Van deze Griek, Ptolemaios zoon van Glaukias, is het privéarchief teruggevonden, bestaande uit ruim 125 vooral Griekse papyri, deels ook geschreven door zijn jongere broer Apollonios. Ptolemaios verblijft tussen ca. 172 en 152 v.Chr. als *katochos* in het Serapeum. Deze term wijst erop dat hij wordt 'vastgehouden' door Serapis: Ptolemaios heeft zijn leven, vrijwillig, aan de godheid gewijd. De reden voor een dergelijke *katochè* kan religieus zijn, maar mogelijk speelt ook de behoefte aan een veilige plek in het ommuurde tempelcomplex ver weg in de

De tweelingzusjes krijgen in de zeventig dagen durende plechtigheid in de Ptahtempel van Memphis de rollen van Isis en Nephthys toebedeeld

woestijn een rol. Sommige *katochoi* proberen misschien op die manier economische, juridische of politieke problemen in de boze buitenwereld te ontvluchten. Apollonios is slechts korte tijd *katochos*, maar staat ook voor en na die tijd in nauw contact met zijn broer. Beide broers spreken en schrijven Grieks, en spreken voor de dagelijkse praktijk ook Egyptisch. Hun archief bevat (kopieën van) brieven en petitie's (vaak over achterstallige uitkeringen van geld of levensmiddelen), rekeningen en kwitanties, maar ook optekeningen van dromen, zowel van henzelf als van anderen, en

kopieën van Griekse en Egyptische literatuur. Het merendeel van de papyri is in 1927 gepubliceerd door Ulrich Wilcken in zijn *Urkunden der Ptolemäerzeit* (UPZ).

In deze papyri staan, soms terloops, de goden vermeld die een rol spelen in het leven van Ptolemaios en andere tempelbewoners. Serapis wordt natuurlijk in vele documenten genoemd. Zo vermeldt Ptolemaios in de aanhef van zijn officiële verzoekschriften stevast met trots dat hij één van de *katochoi* is van Serapis, en hoeveel jaar al. En een petitie aan het koningspaar besluit hij met: ...

Verzoekschrift UPZ 20 van Ptolemaios ten behoeve van de tweelingzusjes Thauès en Taous (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Daarbij betrad hij zelfs het allerheiligste van de godin en plunderde de schrijn

Bronzen buste van de god Serapis (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Wanneer dat gebeurt, zullen wij zonder falen onze eredienst blijven vervullen voor de grootste god Serapis, die U samen met Isis zege en heerschappij over de hele bewoonde wereld moge geven. Gegroet (UPZ 20).

Isis en Nephthys

Ptolemaios schrijft ook petitie's namens twee jonge Egyptische meisjes, de tweelingzusjes Thauès en Taous, voor wie hij in de tempel als een soort voogd optreedt. Hij regelt voor hen een baan, wanneer op 6 april 164 de Apisstier

overlijdt. De tweelingzusjes krijgen in de zeventig dagen durende plechtigheid in de Ptahtempel van Memphis de rollen van Isis en Nephthys toebedeeld. In de mythologie zijn dat de tweeling-godinnen die rouwen om de dood van hun broer Osiris en hem weer tot leven wekken. Na afloop van de zeventig dagen keren Thauès en Taous in het gevolg van de gebalsemde stier terug naar het Serapeum, waar zij na diens bijzetting een functie behouden in de cultus van Osiris-Apis/Serapis. Er is ook een rekening met onkosten die in het Serapeum zijn gemaakt in verband met de rouw om de Mnevisstier, de heilige stier van Heliopolis. Daaruit blijkt dat de zusjes ook in die rouwplechtigheid een rol spelen. Maar als hun voornaamste taak wordt toch steeds de Serapiscultus genoemd.

Astartè

Voor Ptolemaios is Serapis echter niet de belangrijkste godheid in zijn dagelijks leven. Hij bewoont namelijk een *pastophorion*, een soort priestercel, in de tempel van de oorspronkelijk Phoenicische godin Astartè (soms ook Aphrodite genoemd). Uit rekeningen met uitgaven voor haar cultus blijkt dat Ptolemaios als beheerder van dit Astarteion optreedt. Opmerkelijk is een petitie waarin staat beschreven hoe een zekere Amosis, assistent van de hogepriester, en vier mede-Serapeumbewoners dit tempeltje op een avond vrijwel leeggeroofd hebben. De bezittingen en het spaargeld van Ptolemaios en zijn celgenoot, de tempelbede-

laar Harmais, plus spullen die door derden aan Ptolemaios in bewaring zijn gegeven, worden door Amosis gestolen, en daarbij ... *betrad hij zelfs het allerheiligste van de godin en plunderde de schrijn ...* (UPZ 6).

Zo blijkt dat Ptolemaios binnen de tempel niet alleen Egyptische vrienden, maar ook Egyptische vijanden heeft gemaakt. Misschien omdat hij een Griek is, zoals hijzelf enkele keren suggereert. Maar Ptolemaios drijft ook allerlei handeltjes om in zijn levensonderhoud te voorzien: hij maakt en verkoopt pap aan de andere priesters, handelt in linnen en kleding, en neemt geld en bezittingen van anderen in depot. Wellicht heeft dat bij sommigen afgunst opgewekt.

Eén tempel, twee werelden

Uit de vele papyri in dit archief kunnen we, beter dan uit archeologische resten alleen, opmaken welke goden binnen de tempelmuren worden vereerd. Het Serapeum van Memphis komt naar voren als een uitgestrekt complex met niet alleen tempels voor Serapis en Isis, maar ook grotere en kleinere tempels en altaren voor andere goden, zoals de genoemde Astartè, en ook Horus, Sachmet, Thot, Amon en Imhotep. Buiten de poort bevindt zich nog een tempel van de laatste Egyptische farao Nectanebo, en aan het begin van de toegangsweg ligt een Anoubieion, een Anoebistempel die tevens fungeert als politiepost, gastenverblijf en soms als gevangenis.

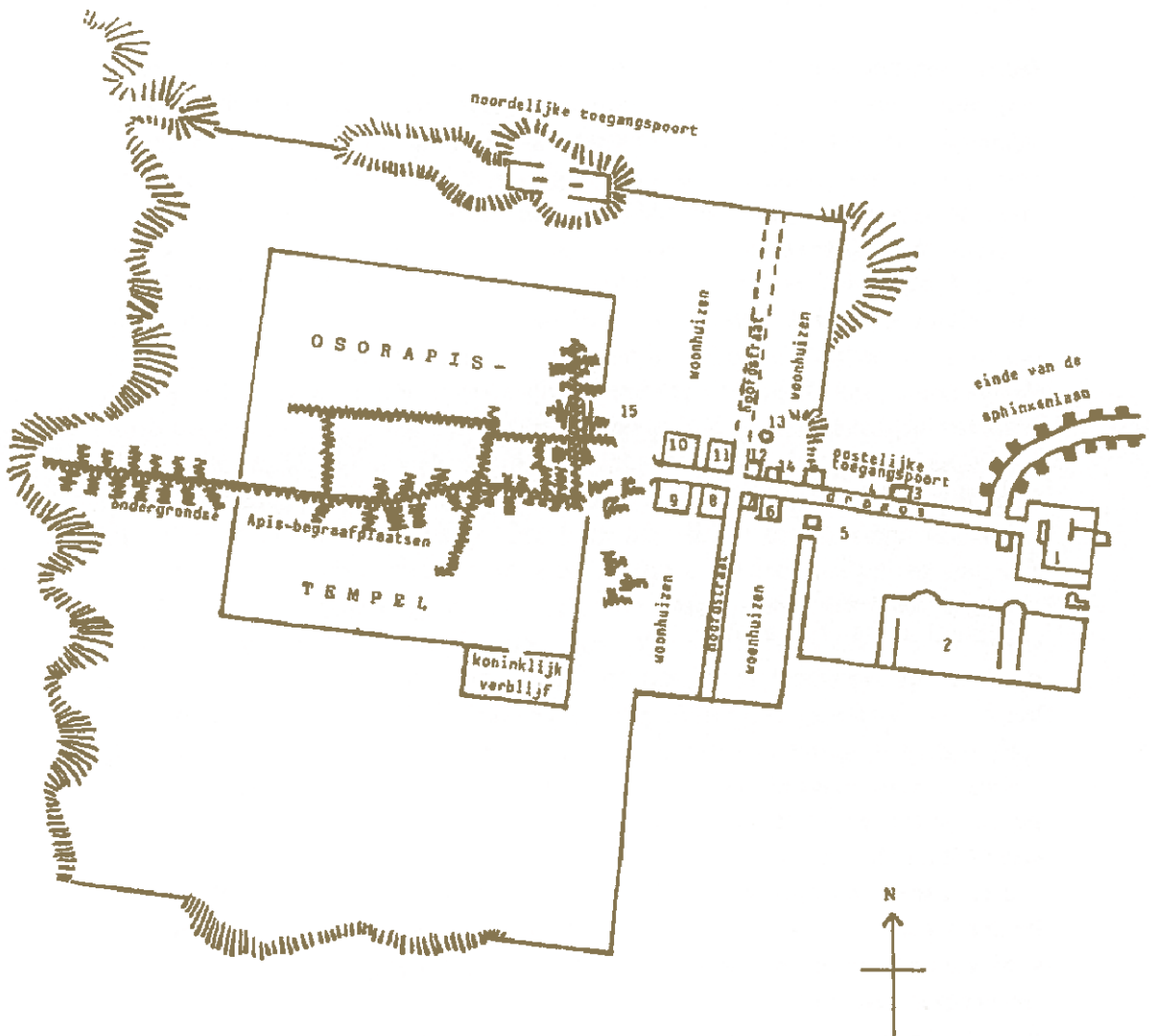
Tussen de tempels bevinden zich winkeltjes en woonhuizen voor personeel

en bezoekers. Er heerst voortdurend bedrijvigheid: Egyptenaren en Grieken brengen brand- en plengoffers, kopen of verkopen wijgeschenken, voedsel en drank. Of men komt voor de tempelslaap, die genezing van ziektes moet brengen of voorspellende dromen. Griekse bezoekers kunnen de goden onder hun Griekse naam aanbidden, maar het overwegend Egyptische karakter van de tempel en zijn voornaamste cultus blijft ook in de Ptolemaeëntijd behouden.

Het 'Serapeumarchief' laat zien hoe twee werelden elkaar in deze tempel ontmoeten: die van de inheemse Egyptenaren en die van de nieuwe Grieken. Zij vinden elkaar in de betrokkenheid met de cultus van de overleden Apisstieren, die ook na de periode van het papyrusarchief nog minstens gedurende anderhalve eeuw worden bijgezet in de catacomben van het Serapeum. In de Romeinse tijd moet ook hier de Egyptische cultus het hoofd bieden aan het opkomende Christendom en wordt het Serapeum van Memphis langzamerhand door zijn bewoners verlaten en aan het woestijnzand prijsgegeven.

Stèle voor de godin Astarte die naakt een paard berijdt en een pijl afschiet op een vijand (Museo Egizio, Turijn).

HET SERAPEUM BIJ MEMPHIS

(naar de reconstructie van M. Guilmot)

1 rustplaats met standbeelden van 11 Griekse dichters en wijsgeren	7 tempel van Amon(?)
2 tempel van Nectanebo	8 tempel van Sechmet
3 kapel voor Apis	9 tempel van Astartè
4 lychnaption (tempel voor de priesters die zorgden voor de lampen in de Sarapiscultus)	10 tombe van de kinderen van Apis
5 Griekse standbeelden	11 tempel van Isis
6 kapel voor Sarapis	12 tempel van Horus
	13 plengofferplaats voor Asklepios
	14 tempel van Thot(?)
	15 menselijke begraafplaats

De Egyptische goden in de moderne tijd: van mysterie tot marketing

De goden van Egypte hebben een diepgaande invloed uitgeoefend op onze westerse cultuur, zowel in de kunst als in het dagelijks leven. Daarbij nemen Isis en Osiris een ereplaats in, omdat het mythologische verhaal over dit godenpaar altijd bekend gebleven is.

Dit succesverhaal start met *Isis, een muzikale tragedie* van de componist Jean-Baptiste Lully (1677) en de roman *Sethos* van pastoor Jean Terrasson (1731). Dat boek vormde weer de inspiratie voor de *Toverfluit* van Mozart (1791), in Parijs lange tijd gespeeld onder de titel *De Isismysteriën*. In dezelfde periode (1778-1782) maakte Antoine-Guillaume Grandjaquet een ‘archeologisch verantwoord’ beeld van de godin voor de Egyptische zaal van de Villa Borghese in Rome, zonder esoterische of politieke bijbedoelingen.

In diezelfde geest werd de symboliek van de Egyptische goden overgenomen door de vrijmetselarij, eerst in Berlijn (1767) en vervolgens in loges overal in Europa met expliciete namen als *Het kapittel van de oosterse Isis van Parijs* (1808). Elders werden vrijmetselaarslogen weer naar andere goden genoemd.

Tegenwoordig is er met name in de Verenigde Staten een opleving van de belangstelling voor pseudo-Egyptische erediensten, zoals de verering van Anoebis in Damascus (Oregon) of van Isis in Geuserville (Californië).

Isis heeft altijd een overheersende plaats ingenomen als de moedergodin die haar kind Horus voedt, en vanaf de 18de eeuw ook wel als godin van de vruchtbare aarde en de natuur. Zo komt de rivier de Theems bij Oxford aan zijn naam ‘Isis’. In 18de-eeuwse afbeeldingen vinden we Isis terug in weinig Egyptisch aandoende landelijke scènes, zoals de *Processie ter ere van de godin Isis* door Jean-Michel Moreau-Le-Jeune (1791) en *De Isisoptocht* door Guillaume Boichot (1801). Bij een feest ter gelegenheid van de revolutie in Parijs figureerde Isis als symbool van de Wedergeboorte van Frankrijk (10 augustus

Science fiction laat aldus de Egyptische goden hun avonturen in de interstellaire ruimte voortzetten

Isis door Jean-Guillaume Moitte (1747-1810), op een gevel in het Louvre (cour Carrée, aile Lemercier, linkerzijde (foto: privécollectie Parijs).

1793). Uit 1806 stamt een reliëffiguur van Isis door de beeldhouwer Jean-Guillaume Moitte op één van de façades van het Louvre. Vanaf 1811, toen 'officieel werd bewezen' dat Parijs ontstond op de plek van een Isisheiligdom, werd Isis korte tijd afgebeeld op de boeg van een schip in het stadswapen van de Franse hoofdstad.

Come-back van een podiumster

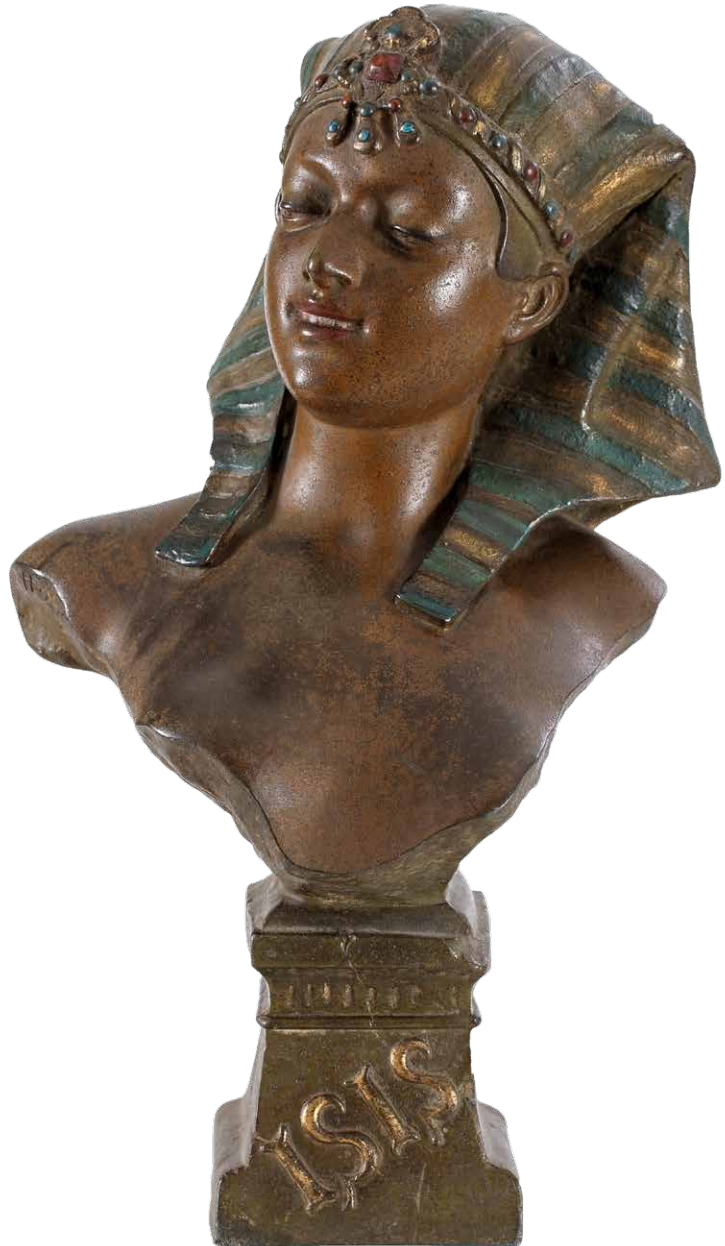
Aan het eind van de 19de eeuw maakte Isis haar come-back, sterker dan ooit. De symbolistische kunstenaar Georges Lacombe toonde haar als voedende moeder op een houten bas-reliëf (1895). Als personificatie van de natuur is de godin voorgesteld in een beeld van André Allar (1899), zonder sluier – wat herinnert aan het esoterische boek van Helena Petrovna Blavatsky (*Isis ontsluit*, 1877) – maar met sluier in een figuur van de Belgische beeldhouwer Auguste Puttemans (rond 1910). De meest recente loot aan deze stam is de *Isis de Egyptische* van Rachid Khimoune (2008). De historieschilderkunst van de 19de en vroege 20ste eeuw legde zich toe op droombeelden als het *Offer aan Isis* van Sir Edward John Poynter (1866), *Alethe, verzorgster van de heilige ibissen in de Isistempel* van Edwin Long (1887), de *Priesteres van Isis* van Ferdinand Schultz-Wettel (rond 1900), of het *Eerbetoon aan Isis* van Stephan Bakalowicz (1928).

Ditzelfde fenomeen manifesteert zich in de loop van de 19de eeuw ook in bronzen of tinnen beeldjes en in decoratieve voor-

werpen. Voorbeelden zijn de schoorsteen-klokken van Thomas Hope (begin 19de eeuw), maar ook bronzen zoals de Isis van Louis Jules Franceschi (gepresenteerd op de Salon van 1864), een Isisbuste van Pierre-Eugène-Émile Hébert (1867), de *Harp spelende Isispriesteres* van Charles Henri Cordier, de Isis van Émile-Louis Picault (rond 1880), *De goede genius of Meisje dat haar geheim aan Isis toevertrouwt* door Auguste Rodin (1899), en een Isisbuste van Louis Ernest Hottot (rond 1900).

Tegelijkertijd viert Isis triomfen in de wereld van toneel, opera (denk aan de hymnen voor Isis uit de *Aïda van Verdi*, 1871), dans (bijvoorbeeld de uitvoeringen van Ruth St. Denis in de jaren 1910) en ballet (*De dochter van Isis*, een Egyptisch ballet van Pierre Carolus-Duran, 1912), goochelshows (*Isis, New Egyptian Mystery* in Parijs, 1893) en musicals (*De Isismysteriën*, revue *Waarom niet?* in de Cigale te Parijs, 1924). Kort na 1900 nam een revuedanseres, die placht op te treden met een Egyptische gierenkap op haar hoofd, zelfs de artiestennaam Isis aan. Vanaf 1915 openden er vooral in de Verenigde Staten veel bioscopen onder de naam 'Isis'. De filmindustrie volgde steeds de smaak van het publiek, van de Isisverering uit de verschillende versies van *De laatste dagen van Pompeii* tot aan de verschijning van Isis in *The gods of Egypt* (2016).

In al deze media ontpopte Isis zich als een ware cultuuricoon. Zo vinden we haar terug in grote volksevenementen zoals het carnaval van Lyon in 1910, waar de praalwagen van de Schone Kunsten aan haar gewijd was.

Met Nefertiti wedijvert zij als symbool van eeuwige schoonheid, getuige de vele schoonheidssalons die haar naam voeren. Al vanaf 1895 gebruikte de salon aan de Place Vendôme in Parijs een instrument om de huid te harsen dat 'Isishand' werd genoemd. Ook zepen,

Buste van Isis door Louis Ernest Hottot (1834-1905), privécollectie Parijs (foto: Nicolas Suk).

Rijstemeel 'Isis', Parijs
1902 (privécollectie
Parijs).

poeders en crèmes dragen haar naam (Stella in Boekarest, jaren '20). In de reclamewereld wordt dit schoonheidsideaal eveneens uitgedragen (Isis make-up van Jane Gatineau, jaren '80), net als het thema van de alvoedende moeder (rijstemeel, 1902, en recent nog een borstkolf).

Goden voor het dagelijks leven

Ook Osiris wordt vaak samen met Isis afgebeeld, bijvoorbeeld op de façade van Egyptian Hall in Londen (1812) of in het *Paviljoen van Osiris en Isis* door de schilder Ilja Repin (rond 1910). Ook in zijn eentje komt hij voor, op een affiche voor de opera *De geboorte van Osiris* van Jean-Philippe Rameau (1754) of bij volksfeesten (praalwagen met de tempel van Osiris in Auxerre, 1882). Ook andere goden hebben kunstenaars geïnspireerd tot het scheppen van indrukwekkende historische reconstructies, vooral tussen 1860 en 1900: *Priesteres van Apis* van Heinrich Hans Schlimarski, *Processie van de Apisstier* van Frederick Arthur Bridgman, *Offers aan Horus* van Sir Edward John Poynter, en *Vorbereidingen voor het Anobisfeest* van Edwin Long. Natuurlijk tonen zulke verbeeldingen de stijl van hun tijd, zoals de typische Art Déco medaillons van het Medisch Instituut van Parijs (*Noet en Thot*, *Maät en Imhotep*, *Horus en de amuletten*, door Henri Lagriffoul, 1937). Op dit moment ligt er een plan klaar voor een villa in de vorm van een Horusoog door de architect Luis de Garrido.

Ook luxe gebruiksvoorwerpen worden graag met de goden geïdentificeerd, zoals de schoorsteenklokken met mens- en diervormige goden van de jaren 1880, de bronzen Hathorvazen voor sigaren van de Wereldtentoonstelling van 1867, de tabakspotten in de vorm van Horus (rond 1880), de handkandelaar met Horusmotief van Maison

Kort na 1900 nam een revuedanseress, die placht op te treden met een Egyptische gierenkap op haar hoofd, zelfs de artiestennaam Isis aan

Marnyhac (rond 1900), de plantenpot Amon (Émile Muller, rond 1900), of de voorwerpen met Amon- of Chnoemmotief van de Carlton Ware fabriek (1923). Vanaf het begin van de 20ste eeuw bestonden zulke voorwerpen ook in een eenvoudiger uitvoering, zoals de Hathorvaas van Schäfer en Vater (rond 1920), en de dierfiguren door Marc Rosen voor de serie *Schatten van de farao's* van Elizabeth Arden (1982).

Dit alles had vooral de bedoeling om mensen te laten dromen of hun fantasie te prikkelen. Daarvan getuigen de *Mars van de Apisstier* van de Franse componist Paul Wachs (1882), de 'door Apisstieren getrokken' wagen in de ruiteroptocht van Lyon (1910), of de kolossale Osiriskoppen van de Louxorbioscoop in Parijs (1921). Naarmate de Egyptische motieven vertrouwd werden, mocht je er ook om lachen, bijvoorbeeld in de operettes *De Apisstier* van Leo Delibes (1863) en *Amasis* van Philip Michael Faraday (1906), waarin de personages het aan de stok hebben met de goden Bastet en Sobek.

Drie medaillons met Egyptische goden door Henri Lagriffoul (1907-1981), op de gevel van het Medisch Instituut van Parijs (foto's: Maarten Raven).

Bronzen tabakspot in de vorm van een canope, toegeschreven aan Georges Émile Henri Servant (1828-ca.1890) te Parijs (privécollectie Parijs).

Tegenwoordig is er met name in de Verenigde Staten een opleving van de belangstelling voor pseudo-Egyptische erediensten

Vaasstel met Chnoem en Amon, door Enoch Boulton, Carlton Ware, Stoke on Trent (privécollectie Parijs).

Een eeuwig bestaan

Soms behouden de goden hun oorspronkelijke specialisme. Zo figureren de goden Osiris en Anoebis op graven omdat ze die zullen beschermen (Antinoös-Osiris op het Minodetgraf op de begraafplaats van Montmartre in Parijs, 1829, of Anoebis op het graf van de archeoloog Joseph Bonomi op de begraafplaats van Brompton in Londen, 1878). Ook in de reclame wordt het eigen karakter van de goden gerespecteerd, zodat Osiris zijn naam geeft aan begrafenisverenigingen, terwijl Horus eerder verbonden wordt met de

geneeskunst (Horus Pharma, oogmedicijnen, 2003) en reizen (reclamecampagne van de Franse posterijen in 1994, en het blad Horus Magazine van Egypt Air).

Andere keren is het lastiger om de diepste beweegredenen van de marketingmensen te doorgronden, zoals wanneer ze de naam Osiris voor een kaas gebruiken (Coulommiers), voor inktlinten van schrijfmachines (Carbel), voor ondergoed (Duitsland), likeur (Cognac), appartementen in Californië, en onlangs nog voor contactlenzen of baskets ... Dat geldt ook voor Amon als merknaam voor sigaretten (Ammon's van Nicolaïdès) en parfums (Amün en Amun-Ra), en voor de naam Apis die gebruikt wordt voor farmaceutische produkten (Novo Industri, 1923), lijm (J.M. Paillard) en sigaretten (gebroeders Kyriazi).

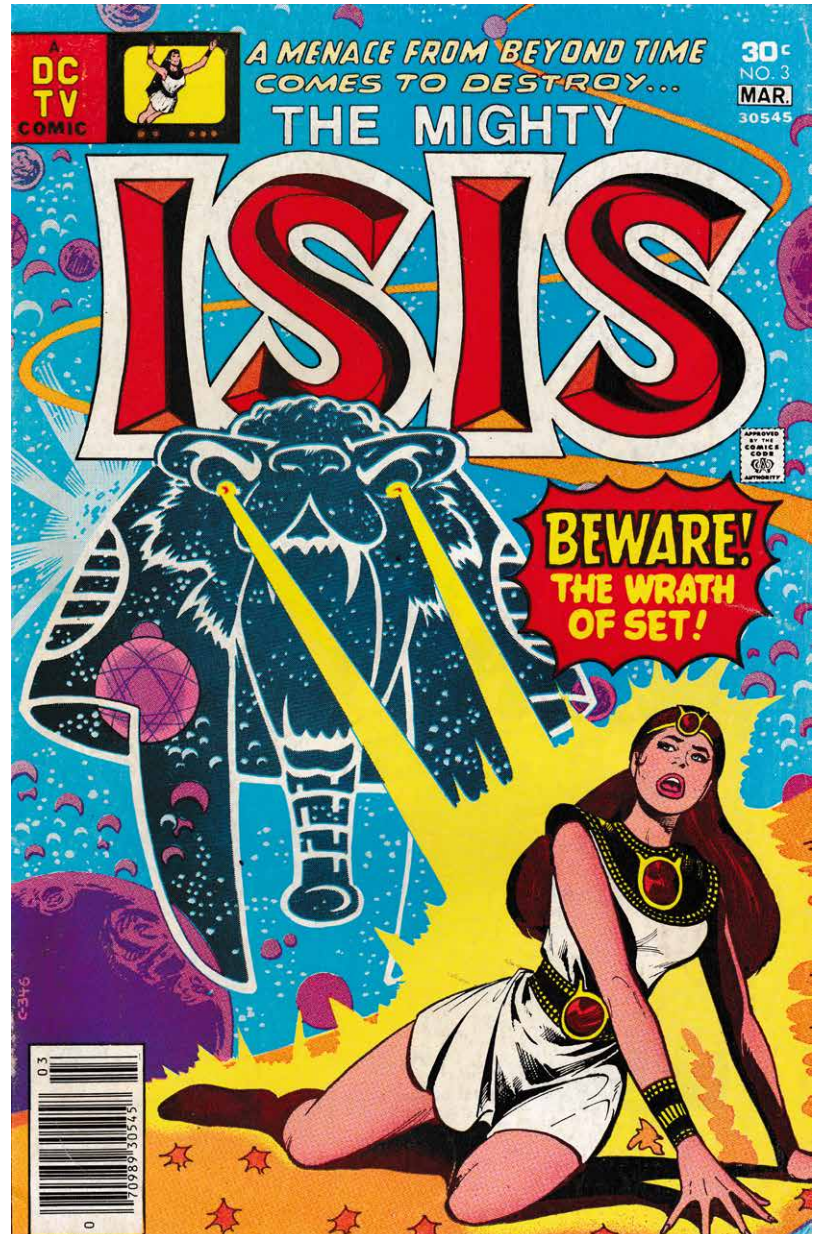
Ook bij kinderen wordt de belangstelling voor de Egyptische goden gewekt, door middel van speelgoed (Ramses, twaalf transformer-goden, 1998) maar vooral door strips. De laatste variëren van avonturenverhalen (*De tempel van Osiris*, Ajax el Griego, 1960), historische reconstructies (*Ishanti de tempeldanseres*, *De tranen van Isis*, Crisse & Besson, 2005; *Goden van de Nijl*, Crisse, 2012; *In het land van Horus*, Isabelle Dethan; of uit de 'Papyrus'-serie *Het masker van Horus*, 2003, *De toorn der Goden*, 2004, *De kinderen van Isis*, De Gieter, 2006), humor (*By the gods!*, van Dazzy-p deviantart, en *Pantheon!* van Hamish Steele), en natuurlijk de Amerikaanse superheldinnen (*Mighty Isis*, 1977-78; *The Legend of Isis*, 2007)

en de fantasy series (*Horus lord of Light*, 1963; *Anubis Warrior*, 2010).

Een geheel eigen plaats neemt het werk van Enki Bilal in, nu ook te zien in de bioscoop (*Immortel, ad vitam*, 2004), waarin we Horus het vertrek van vliegende pyramides zien controleren. Science fiction laat aldus de Egyptische goden hun avonturen in de interstellaire ruimte voortzetten. Daarmee kunnen ze in een andere wereld tot nieuw leven komen en eeuwig voortgaan met hun verbazingwekkende bestaan vol verrassingen!

Doosje Coulommiers kaas van het merk 'Osiris', gemaakt door Daniel Bernot in Précy-Notre-Dame, 1954 (privécollectie Parijs).

Mighty Isis, stripboek naar de televisieserie door Marc Richards, nr. 3, februari-maart 1977 (privécollectie Parijs).

Lijst van auteurs

Ben van den Bercken is archeoloog en onderzoeker bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

Jacco Dieleman is onderzoeksprofessor in de vakgroep Semitische en Egyptische Talen en Culturen aan de Catholic University of America in Washington D.C.

Jacobus van Dijk is voormalig docent Egyptologie aan de Universiteit Groningen en is betrokken bij opgravingen in de tempel van de godin Moet in Karnak.

Esther J. Holwerda heeft Egyptologie gestudeerd in Leiden. In het Rijksmuseum van Oudheden maakte zij een tentoonstelling over dierenmummies.

Petra Hogenboom is assistent-conservator van de collectie Egypte van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en deeltijd-promovenda bij de opleiding papyrologie van de Universiteit Leiden.

Francisca A.J. Hoogendijk is werkzaam als universitair docent in de Griekse papyrologie aan het Papyrologisch Instituut van de Universiteit Leiden.

Carina van den Hoven is onderzoeker aan het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO) in Leiden en aan de École Pratique des Hautes Études in Parijs. Zij promoveerde in 2017 op tempelrituelen in Ptolemaeïsch Egypte.

Jean-Marcel Humbert is Egyptoloog en specialist op het gebied van de Egyptomanie. Hij was werkzaam als conservator, directeur en inspecteur bij diverse nationale musea in Frankrijk.

Olaf E. Kaper is hoogleraar Egyptologie aan de Universiteit Leiden en is betrokken bij het onderzoek van tempels en goden in de Oase Dachla.

Joost Kramer heeft Egyptologie gestudeerd in Leiden en Parijs, met speciale interesse voor Egyptische religie. Hij schreef een afstudeerscriptie over de scène van Geb, Noet en Sjoë.

Fania M. Kruijf is een research-master-studente Egyptologie aan de Universiteit van Leiden en secretaris van *Stichting Friends of Saqqara*.

Rita Lucarelli is Assistant Professor voor Egyptologie aan de Universiteit van Californië in Berkeley en conservator van de collectie Oud Egypte van het Phoebe A. Hearst Museum of Anthropology aldaar.

Barbara Lüscher is als Egyptoloog verbonden aan de universiteiten van Basel en Zurich en is mede verantwoordelijk voor de synoptische uitgave van de ‘Totenbuchtexte’.

Marcel Marée is assistent conservator op de afdeling Ancient Egypt & Sudan van het British Museum in Londen.

Maarten J. Raven is conservator van de collectie Egypte van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en bijzonder hoogleraar in de Museologie van het Oude Egypte aan de Universiteit Leiden.

Ilona Regulski is conservator voor de Egyptische schriftcultuur op de afdeling Ancient Egypt & Sudan van het British Museum in Londen.

Lara Weiss is conservator van de collectie Egypte van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Haar proefschrift ging over de huisreligie van Deir el-Medina.

Aanbevolen literatuur

Scheppers van de kosmos

- Allen, J.P., *Genesis in Egypt. The philosophy of Ancient Egyptian creation accounts*, New Haven 1988.
- Sauneron, S. en J. Yoyotte, 'La naissance du monde selon l'Égypte ancienne', in: [anoniem], *La naissance du monde*, Parijs 1959, 17-91.
- Shaw, G.J., *The Egyptian myths. A guide to the ancient gods and legends*, Londen 2014, 17-66.

De Shabakasteen en de

Scheppingsmythe van Memphis

- Hawary, A. el, 'New findings about the Memphite theology', in: J.-C. Goyon en C. Cardin (red.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists*, Leuven 2007, 567-574.
- Hawary, A. el, *Wortschöpfung: die Memphitische Theologie und die Siegesstele des Pije - zwei Zeugen kultureller Repräsentation in der 25. Dynastie*, Freiburg en Göttingen 2010.
- Sousa, R., 'The Shabaka Stone and the monumentalization of the Memphite tradition', in: V. Verschoor, A.J. Stuart en C. Demarée (red.), *Imaging and imagining the Memphite necropolis, Liber amicorum René van Walsem*, Leuven en Leiden 2017, 155-166.

De legende van Osiris, heerser van eeuwigheid

- Pinch, G., *Handbook of Egyptian mythology*, Santa Barbara, Denver en Oxford 2002, 41-42, 76-85, 178-180.

- Smith, M., *Following Osiris: perspectives on the Osirian afterlife from four millenia*, Oxford 2017.

- Wilkinson, R.H., *The complete gods and goddesses of Ancient Egypt*, Londen 2003, 118-122.

Mythologische papyri als bron voor scheppingsmythen

- Bickel, S., *La cosmogonie égyptienne avant le Nouvel Empire*, Freiburg 1994.
- Dunand, F. en Chr. Zivie-Coche, *Gods and men in Egypt. 3000 BCE to 395 CE*, Ithaca 2004.
- Niwiński, A., *Studies on the illustrated Theban funerary papyri of the 11th and 10th centuries B.C.*, Freiburg 1989.
- Piankoff, A. en N. Rambova-Valentino, *Mythological papyri*, New York 1957.

Hemelse machten

- Bleeker, C.J., *Hathor and Thoth. Two key figures of the Ancient Egyptian religion*, Leiden 1973, 22-105.
- Dieleman, J., *De wereld in evenwicht. Mensen en goden in het Oude Egypte*, Amsterdam 2006, 49-57.
- Hornung, E., *Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh: eine Ätiologie des Unvollkommenen*, Freiburg en Göttingen 1982.
- Shaw, G.J., *The Egyptian myths. A guide to the ancient gods and legends*, Londen 2014, 43-62, 115-123.

Re, god van de zon

- Hornung, E., *The ancient Egyptian books of the afterlife*, Ithaca 1999.
- Loo, A. Van en M.-C. Bruwier, *Heliopolis*, Brussel 2010.
- Quirke, S., *The cult of Ra. Sun-worship in Ancient Egypt*, Londen 2001.

Goden van de maan

- Shaw, G.J., *The Egyptian myths. A guide to the ancient gods and legends*, Londen 2014, 121-123.
- Wilkinson, R.H., *The complete gods and goddesses of Ancient Egypt*, Londen 2003, 111, 113-114, 215-217, 241.

Goden van de sterren

- Neugebauer, O. en R.A. Parker, *Egyptian astronomical texts, I-III*, Providence 1960-1969.
- Cauville, S., *Le zodiaque d'Osiris*, Leuven 1997.

Leven als god in Egypte

- Beinlich, H., *Die 'Osirisreliquien': zum Motiv der Körpergliederung in der altägyptischen Religion*, Wiesbaden 1984.
- Dieleman, J., *De wereld in evenwicht. Mensen en goden in het Oude Egypte*, Amsterdam 2006, 73-97.
- Meeks, D. en C. Favard-Meeks, *Daily life of the Egyptian gods*, Londen 1999, 120-140.

God op aarde: de farao

- O'Connor, D. en D. Silverman (red.), *Ancient Egyptian kingship*, Leiden 1995.
- Quirke, S., *Who were the pharaohs? A guide to their names, reigns and dynasties*, London 2010.
- Shaw, G.J., *De farao's: een unieke kijk op het dagelijks leven van de grote koningen*, Aartselaar 2014.

De kosmos in evenwicht

- David, A.R., *Religious ritual at Abydos (c. 1300 B.C.)*, Warminster 1973.
- David, A.R., *A guide to religious ritual at Abydos*, Warminster 1981.
- Tacke, N., *Das Opferritual des ägyptischen Neuen Reiches*, Leuven 2013.
- Dijk, J. van, 'Hymnen uit het dagelijks tempelritueel voor de egyptische godin Moet', in: K.R. Veenhof (red.), *Schrijvend verleden: documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht*, Leiden en Zutphen 1983, 233-246.

Huisgoden en voorouders

- Luiselli, M.M., *Die Suche nach Gottesnähe. Untersuchungen zur Persönlichen Frömmigkeit in Ägypten von der Ersten Zwischenzeit bis zum Ende des Neuen Reiches*, Wiesbaden 2011.
- Weiss, L., *Religious practice at Deir el-Medina*, Leiden en Leuven 2015.

Tempelbezoek en feesten

- Bovot, J.-L. en A.H. Perrot (red.), *Rendre visite aux dieux: pèlerinage au temps de l'Égypte pharaonique*, Parijs 2013.
- Luiselli, M.M., *Die Suche nach Göttesnähe: Untersuchungen zur persönliche Frömmigkeit in Ägypten von der Ersten Zwischenzeit bis zum Ende des Neuen Reiches*, Wiesbaden 2011.
- Marée, M., 'Abydos et le culte d'Osiris', in: *Sésostri III: pharaon de légende*, Gent 2014, 188–194.
- Roeder, G., *Volks Glaube im Pharaonenreich*, Stuttgart 1952.
- Simpson, W.K., *The terrace of the great god at Abydos: the offering chapels of Dynasties 12 and 13*, New Haven en Philadelphia 1974.
- Yoyotte, J., 'Les pèlerinages dans l'Égypte ancienne', in: *Sources Orientales III: Les pèlerinages*, Parijs 1960, 18–74.

Diercultussen: goddelijke dieren of dierlijke goden?

- Bleiberg, E., Y. Barbash en L. Bruno, *Soulful Creatures*, Londen en New York 2013.
- Holwerda, E., *Dierenmummies*, Leiden 2008.
- Ikram, S. (red.), *Divine creatures: animal mummies in Ancient Egypt*, Cairo en New York 2005.
- M.J. Raven/W.K. Taconis, *Egyptian mummies, radiological atlas of the collections in the National Museum of Antiquities at Leiden*, Turnhout 2005, 239–322.

Wat er in de onderwereld is

- Hornung, E., *Die Nachtfahrt der Sonne: eine altägyptische Beschreibung des Jenseits*, Zurich en München 1991.
- Smith, M., *Following Osiris: perspectives on the Osirian afterlife from four millennia*, Oxford 2017.
- Weiss, L., 'I am Re and Osiris', in: V. Verschoor, A.J. Stuart en C. Demarée (red.), *Imaging and imagining the Memphite necropolis, Liber amicorum René van Walsem*, Leuven en Leiden 2017, 215–230.

Uitgaan bij dag

- Allen, T.G., *The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the hereafter as expressed in their own terms*, Chicago 1974.
- Faulkner, R.O., *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, New York 1972.
- Scalf, F. (red.), *Book of the Dead. Becoming god in Ancient Egypt*, Chicago 2017.
- Taylor, J.H. (red.), *Journey through the afterlife. Ancient Egyptian Book of the Dead*, Londen 2010.

Demonen van de Doeat

- Lucarelli, R., 'Demons (benevolent and malevolent)', in: J. Dieleman en W. Wendrich (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles 2010 = <https://escholarship.org/uc/item/1r72q9vv>.
- Szpakowska, K., 'Demons in Ancient Egypt', *Religion Compass* 3/5 (2009), 799–805.

Het boek Amdoeat

Dijk, J. van, 'Hymnen uit het dagelijks tempelritueel voor de Egyptische godin Moet', in: K.R. Veenhof (red.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht*, Leiden en Zutphen 1983, 233-246.

Hawass, Z., *The royal tombs of Egypt: the art of Thebes revealed*, Cairo 2006.

Hornung, E., *Ägyptische Unterweltsbücher*, Zurich en München 1984.

Hornung, E., *Altägyptische Höllenvorstellungen*, Berlin 1968.

Van Serapis tot cinema

Humbert, J.-M., *L'Égyptomanie dans l'art occidental*, Parijs 1989.

Raven, M.J., *Egyptische magie, op zoek naar het toverboek van Thot*, Zutphen 2010, 163-202.

Oude en nieuwe goden van de Grieks-Romeinse periode

Bricault, L. en M.J. Versluys (red.), *Isis on the Nile, Egyptian Gods in Hellenistic and Roman Egypt: Proceedings of the IVth International Conference of Isis Studies, Liège, November 27-29, 2008*, Leiden en Boston 2010.

Pfeiffer, S., 'The god Serapis, his cult and the beginnings of the ruler cult in Ptolemaic Egypt', in: P. McKechnie en Ph. Guillame (red.), *Ptolemy II Philadelphus and his World*, Leiden en Boston 2008, 387-408.

Het Serapeum van Memphis

Hoogendijk, F.A.J., 'Ptolemaios: een Griek die leeft en droomt in een Egyptische tempel', in: P.W. Pestman e.a., *Familiearchieven uit het land van Pharaos*, Zutphen 1989, 46-69.

Legras, B., *Les reclus grecs du Sarapieion de Memphis. Une enquête sur l'hellénisme égyptien*, Leuven 2011.

Thompson, D.J., *Memphis under the Ptolemies*, Princeton en Oxford 2012.

Wilcken, U., *Urkunden der Ptolemäerzeit I*, Berlin en Leipzig 1927.

Zie ook www.trismegistos.org/archive/119 en de film *Ancient Egyptians. The Cult of the Apis Bull* (B. Goold/T. Mitchell, 2003): <https://www.youtube.com/watch?v=Z8BccHr8y2g>.

De Egyptische goden in de moderne tijd: van mysterie tot marketing

Humbert, J.-M., C. Ziegler en M. Pantazzi, *Egyptomania* (tentoonstellingscatalogus Louvre), Parijs 1994.

Humbert, J.-M., *L'Égypte à Paris*, Parijs 1998.

Humbert, J.-M., 'Par Horus demeure ! ou l'éternelle fascination des dieux égyptiens', in: A. Quertinmont (red.), *Dieux, génies et démons en Égypte ancienne* (tentoonstellingscatalogus), Mariemont 2016, 10-13.

Tijdtafel

(naar E. Hornung, R. Krauss, D.A. Warburton (red.),
Ancient Egyptian chronology, Leiden 2006).

Vroegdynastische Periode ca. 2900-2545

1e Dynastie	ca. 2900-2730
Menes	ca. 2900
Djer	2870-2823
2e Dynastie	ca. 2730-2590
Raneb	2765-2750
3e Dynastie	ca. 2592-2544

Oude Rijk ca. 2543-2120

4e Dynastie	ca. 2543-2436
Cheops	2509-2483
5e Dynastie	ca. 2435-2306
Oenas	2321-2306
6e Dynastie	ca. 2305-2118
Pepi II	2216-2153

Eerste Tussenperiode ca. 2118-1980

Middenrijk ca. 1980-1760

11e Dynastie	ca. 2080-1940
12e Dynastie	ca. 1939-1760
Sesostris I	1920-1875
Sobeknofroe	1763-1760
13e Dynastie	ca. 1759-1630
Chendjer	1732-1728

Tweede Tussenperiode ca. 1759-1539

Nieuwe Rijk ca. 1539-1077

17e Dynastie	ca. 1640-1540
Antef V	1640-1635
18e Dynastie	ca. 1539-1292
Ahmose I	1539-1515
Thoetmosis I	1493-1483
Hatsjepsot	1479-1458
Thoetmosis III	1479-1425
Amenhotep II	1425-1400

Amenhotep III 1390-1353

Achnaton 1353-1336

Toetanchamon 1333-1323

Horemheb 1319-1292

19e Dynastie ca. 1292-1191

 Ramses I 1292-1291

 Seti I 1290-1279

 Ramses II 1279-1213

20e Dynastie ca. 1190-1077

 Sethnacht 1190-1188

 Ramses VI 1145-1139

 Ramses IX 1129-1111

Derde Tussenperiode ca. 1076-723

21e Dynastie ca. 1076- 944

22e Dynastie ca. 943- 746

 Osorkon II 872- 842

Late Periode ca. 722-332

25e Dynastie ca. 722-655

 Shabaka 722-707

 Taharka 690-664

26e Dynastie 664-525

 Amasis 570- 526

30e Dynastie 380-343

Griekse Periode 332-30 v. Chr.

 Alexander de Grote 332-323

 Ptolemaeus I 304-283

 Ptolemaeus III 246-221

 Cleopatra VII 51-30

Romeinse Periode 30v.-395 n.Chr.

 Augustus 28v.-14 n.Chr

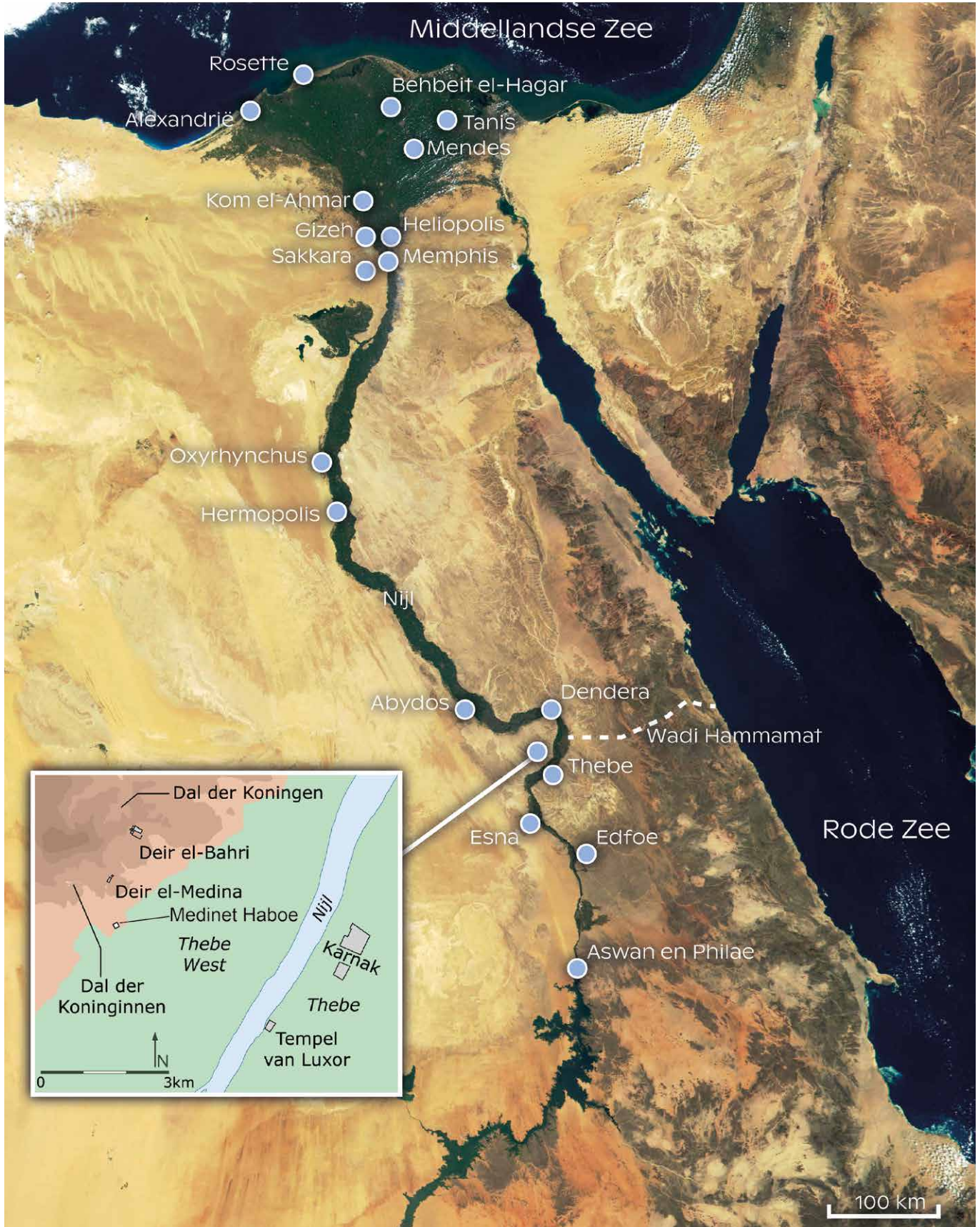
 Caligula 37n.-41

 Diocletianus 284-305

 Theodosius 392-395

Byzantijnse Periode 395-639

 Justinianus 527-565

Overzicht van genoemde goden

NAAM	BETEKENIS	UITERLIJK	PAGINA
Amenhotep zoon van Hapoe	Architect en feestleider in Karnak onder farao Amenhotep III, later vereerd als wijze bemiddelaar tussen mensen en goden en vergoddelijkt als zoon van Apis.	Man.	84
Ammoet	'Dodenslinder'. Demon die zondaars verslindt die het dodengericht niet doorstaan.	Monster met krokodillenkop op een lichaam dat half nijlpaard, half leeuw is.	97, 103, 105-6, 109-11
Amon	'De onzichtbare'. Eén van de acht oergoden van Hermopolis, maar ook de voormalige stadsgod van Thebe. Werd vanaf het Nieuwe Rijk een soort oppergod van heel Egypte. Dan vaak verbonden met de zonnegod tot Amon-Re.	Man met op zijn hoofd twee hoge valkenveren op een cilindervormige basis, vaak ook een zonnescijf (als Amon-Re). Soms ook man met ramskop, ram of gans.	13, 15, 27, 29-30, 34, 47-8, 50, 52, 63, 69-71, 79, 84, 90, 126, 129-30, 135, 141-2, 147-8
Amonet	Eén van de acht oergoden van Hermopolis, vrouw van Amon.	Vrouw, slang, of vrouw met slangenkop.	13
Amset	Eén van de Zonen van Horus, wachters van de hemelsteunen en beschermers van het dode lichaam.	Man of mummie met mensenhoofd.	41
Anoebis	Beschermgod van de begraafplaats, uitvinder van de balseming, leidsman van de doden.	Man met jakhalskop, of jakhals.	26, 97-8, 104-5, 126, 141, 143, 146, 148-9
Apis	Heilige stier van de god Ptah in Memphis, ook verbonden met de god Osiris.	Stier met witte bles, of man met stierkop.	18, 89-90, 126-8, 132, 137-8, 140-2, 146-8

Apophis	Aartsvijand van de zonnegod.	Man of slang.	42-3, 47, 50, 77, 82, 100, 110-2, 114, 123
Astarte	Fenicische godin van vruchtbaarheid, seksualiteit en oorlog, later door de Egyptenaren overgenomen.	Vrouw, vaak naakt afgebeeld, soms rijdend op een paard en geheel gewapend.	140-2
Atoem	'De niet-bestaande' of 'de volkomene'. Oergod en schepper, met name in Heliopolis. Ook een zonnegod, met name als avondzon.	Man met dubbelkroon. Ook wel paling met mensenhoofd op het borstschild van een cobra.	12-4, 21, 23, 28, 32, 34, 38, 40, 45, 47, 67-8
Aton	'De Zonneschijf', naam voor de zonnegod die door koning Achnaton als enige god werd vereerd.	Zonneschijf met stralen die eindigen in handen.	46, 53
Bastet	Godin van zang, dans en muziek, het goedaardige aspect van Sachmet.	Vrouw met kattenkop, vaak in een kleurig gewaad en met een sistrum in de hand.	112, 130, 147
Bes	Dwerggod die huis en haard beschermt.	Dwerg met leeuwenmanen en -oren, soms een staart en een uitgestoken tong, vaak dansend of musicerend afgebeeld.	81-2, 107
Boechis	Heilige stier, gewijd aan Montoe in Armant.	Stier.	89
Canopus	Nieuwe god sinds de Romeinse tijd, personificatie van het vruchtbaarheid brengende Nijlwater.	Vaasvormig lichaam met menselijke kop, meestal Osiris weergevend maar soms Isis of Anoebis.	126-7, 130

Chenty-imentioe	'Eerste der Westelijken', dodengod en beschermer van de begraafplaats van Abydos, later geïdentificeerd met Osiris.	Jakhals.	83-4
Chepri	De jonggeboren zonnegod.	Hurkend kind met zijlok. Ook wel afgebeeld als scarabee die de zon voortrolt.	47-8, 100, 102
Chnoem	Oergod en schepper, met name in Esna en Aswan. Speciaal ook schepper van de nieuwe farao.	Man met ramskop, vaak gezeten aan een pottenbakkersschijf.	13-5, 147-8
Chonsoe	'De reiziger'. God van de maan, zoon van Amon en Moet.	Man of mummie, soms met valkenkop, met op het hoofd een maanschijf- en -sikkel, vaak een jeugdlok aan het kapsel.	52-4, 65, 73
Doemoetef	'Die zijn moeder eert'. Eén van de Zonen van Horus, wachters van de hemelsteunen en beschermers van het dode lichaam.	Man of mummie met jakhalskop.	42
Geb	God van de aarde. Zoon van Sjoë en Tefnoet, echtgenoot van Noet.	Liggende man, soms met groen lichaam.	13-4, 16, 21, 26, 30, 32-5, 38, 45, 62, 67-8, 96
Hapy	Eén van de Zonen van Horus, wachters van de hemelsteunen en beschermers van het dode lichaam.	Man of mummie met bavianenkop.	42
Hapy	De Nijlgod.	Man/vrouw met weelderig lichaam en hangborsten. Soms groene of blauwe huidskleur, of lichaam met patroon van zigzaglijntjes.	63

Harpokrates	Griekse naam voor 'Horus-het-Kind' (Egyptisch <i>Horpacherd</i>).	Naakt kind met zijlok en vinger aan de mond.	24-5, 126, 130, 134-6
Hathor	'Huis van Horus'. Hemelgodin, tevens godin van liefde, vrolijkheid, zang en dans. Beschermster van de doden.	Koe, vrouw met koekop of koeienoren, of vrouw met horens en zonnescijf op het hoofd.	39-41, 46, 49, 53, 58-9, 65, 102-3, 114, 130-1, 135, 146-7
Heh	'Oneindigheid'. Eén van de acht oergoden van Hermopolis. Tevens algemene term voor de acht wachters van de hemelsteunen.	Man, kikker, of man met kikkerkop.	13, 41, 47
Hehet	Eén van de acht oergoden van Hermopolis, vrouw van Heh.	Vrouw, slang, of vrouw met slangenkop.	13
Heka	'Toverkracht'. Personificatie van de magie van de scheppergod.	Man, of man met achterlijf van een dier op het hoofd.	14
Heket	Godin van de geboorte.	Kikker, of vrouw met kikkerkop.	14
Hermes Trismegistus	'Hermes de Driewerf Grote'. Griekse benaming voor de god Thot als god van magie en wijsheid en als profetische auteur van de hermetische tractaten.	Oude man in Griekse mantel met lange lokken en woeste baard, vaak een boekrol vasthoudend.	128-9
Hoe	'Uitspraak, bevel'. Personificatie van het gezaghebbende woord van de scheppergod.	Man.	14, 48, 114
Horachte	'Horus van de beide horizinten'. Aspect van de god Horus als (ochtend- of dag-)zon, daarom meestal verbonden met de god Re.	Man met valkenkop en daarop een zonnescijf. Lichaam soms mummievormig.	14, 30, 46, 48, 77, 84

Horus	Hemelgod, tevens god van het koningschap.	Man met valkenkop, of valk.	16, 21, 23-7, 38-9, 41, 46, 48, 50-4, 62-3, 66-9, 74, 78, 98, 105-6, 114-6, 126, 129-31, 134-6, 141-3, 146-9
Iah	'Maan'. Maangod, vaak met Osiris verbonden tot Osiris-Iah.	Mummie met koningsscepters, op het hoofd een maanschijf en -sikkel.	54
Ihet	'De Koe'. Hemelgodin.	Koe.	41
Imhotep	Bouwmeester van de trappenpiramide bij Sakkara, na zijn dood vereerd als wijze en als god van de medicijnkunst.	Zittende man met geschoren hoofd, lezend uit een boekrol.	141, 146-7
Isis	Moedergodin en almachtig tovenaars. Dochter van Noet en vrouw van Osiris, moeder van Horus.	Vrouw met troonzetel op het hoofd, later vaak met een kroon van koehorens en zon zoals Hathor.	13-4, 23-6, 28, 41, 43, 45, 48-50, 57, 63-6, 68, 98, 100, 105, 114, 125-37, 139-46, 148-9
Kebehsenoef	Eén van de Zonen van Horus, wachters van de hemelsteunen en beschermers van het dode lichaam.	Man of mummie met valkenkop.	42
Kek	'Duisternis'. Eén van de acht oergoden van Hermopolis.	Man, kikker, of man met kikkerkop.	13
Keket	Eén van de acht oergoden van Hermopolis, vrouw van Kek.	Vrouw, slang, of vrouw met slangenkop.	13

Maät	Godin van orde en gerechtigheid. Dochter van Re.	Vrouw met struisveer op het hoofd.	8, 15-6, 27, 75, 96-8, 105-6, 111, 123, 146-7
Mehen	Slangengod die de god Re beschermt in de onderwereld.	Slang.	99, 112, 114
Mehetweret	'De Grote Zwemster'. Koegodin, personificatie van de hemelse oceaan.	Koe.	41
Meretseger	'Zij die van stilte houdt'. Beschermgodin van het Thebaanse gebergte, van de daar liggende begraafplaats en van het arbeidersdorp Deir el-Medina.	Slang, vaak een cobra, of slang met vrouwenhoofd, soms met verenkroon.	79
Mnevis	Heilige stier, verbonden aan Re in Heliopolis.	Stier.	46, 89, 140
Moet	'Moeder', vrouw van de god Amon.	Vrouw met koningskroon.	52, 118
Nechbet	Beschermgodin van Opper-Egypte.	Vrouw met gierenkap, of gier.	69
Neith	Stadsgodin van Saïs, verbonden met de Nijldelta en het oerwater, godin van jacht, oorlog en bescherming. Moeder van Sobek.	Vrouw met Neder-Egyptische kroon, met als attributen een boog en twee gekruiste pijlen.	131
Nephthys	'De meesteres van het huis'. Dochter van Noet, vrouw van Seth, moeder van Anoebis.	Vrouw met hiërogliefen van haar naam (mand en huis) op het hoofd.	13-4, 25, 45, 48, 98, 100, 139-40
Noen	'Oerwater'. Eén van de acht oergoden van Hermopolis.	Man, vaak half verrijzend uit het oerwater, kikker, of man met kikkerkop.	12-3, 21-2, 45-6, 49, 121

Noenet	Eén van de acht oergoden van Hermopolis, vrouw van Noen.	Vrouw, slang, of vrouw met slangenkop.	13, 21-2
Noet	Hemelgodin. Dochter van Sjoe en Tefnoet, vrouw van Geb.	Vrouw, het hemelgewelf vormend, soms zwart en met sterren bezaaid.	13-4, 16, 30, 32-5, 37-40, 45-6, 55, 119-23, 146-7
Osiris	God van opstanding uit de dood, koning van de onderwereld. Zoon van Noet, echtgenoot van Isis, vader van Horus.	Mummie met koningskroon en scepters.	10, 13-4, 16, 18, 21, 23-8, 31-2, 34, 39, 43, 45-7, 49, 51-2, 54, 57, 59, 62-8, 70, 77, 83-4, 86, 95-101, 104-6, 108, 112, 114, 116-7, 122-3, 126-30, 132-3, 137-8, 140, 143, 146-9
Ptah	Stadsgod van Memphis, beschermer van kunstenaars, scheppergod. Echtgenoot van Sachmet, vader van Nefertem.	Man in mummiegedaante met kalotje op het hoofd, vaak scepters in de handen.	13, 17-8, 21-2, 85, 98-99, 105, 138, 140
Re	Zonnegod van Heliopolis.	Man met zon op het hoofd.	13-6, 20, 30-1, 35-6, 38, 40-3, 45-50, 53, 61, 63, 69-71, 75, 77, 84, 90, 95, 97, 99-101, 112-4, 116, 120, 123, 126, 129, 132, 134-5
Renenoetet	'De voedsterslang', beschermgodin van de oogst en de vruchtbaarheid.	Cobra, of vrouw met slangenkop.	72

Sachmet	'De Machtige'. Dochter van Re, personificatie van zijn verzengende straling, godin van ziekte en oorlog, maar ook van de medicijnkunst.	Vrouw met leeuwinnekop, of leeuwin.	16, 27-8, 40, 46, 49-50, 58, 89, 112, 141-2
Serapis	Nieuwe god sinds de Griekse tijd, met aspecten van Osiris, Apis, Zeus en Hades.	Zittende man met volle baard en haardos, vaak met een korenmaat op het hoofd.	18, 50, 124, 126-7, 130-3, 137-42
Seth	God van chaos, woestijn en onvruchtbaarheid. Zoon van Noet, moordenaar van zijn broer Osiris.	Man met kop van een fabeldier, of fabeldier met spitse kop en flaporen.	13-4, 16, 23-8, 43, 45, 47-8, 51, 54, 63, 67, 77-8, 96, 105, 111, 115-6
Sia	'Verstand'. Personificatie van de intelligentie van de scheppergod.	Man.	14, 48, 114
Sjoe	'Licht'. God van licht en lucht, steun van de hemel. Zoon van Atoem, echtgenoot van Tefnoet.	Man, of man met struisveer op het hoofd.	13-4, 32-3, 35, 38, 41, 45, 47, 49, 67-8, 119
Sobek	God van vruchtbaarheid, vaak ook verbonden met de zon tot Sobek-Re. Zoon van Neith.	Krokodil, of man met krokodilkop.	147
Sokaris	Beschermgod van de begraafplaats van Memphis.	Man, vaak met valkenkop, of valkmummie.	59, 98-9, 105
Sopdet	'De Scherpe'. Personificatie van de ster Sirius, meest met Isis verbonden. Later vergriekst tot Sothis.	Vrouw met ster op het hoofd.	43, 57-8

Tatenen	Oergod van de aarde, onderwereld of het oerwater. Scheppergod en beschermer van koningschap en wedergeboorte. Meestal verbonden met Ptah.	Man of mummie, vaak met verenkroon op ramshorens.	22
Taweret	'De Grote'. Beschermgodin, speciaal van zwangere vrouwen, moeders en kinderen.	Nijlpaard, zwanger en met menselijke hangborsten, soms een krokodillenstaart over de rug.	77, 81-2
Tefnoet	Godin van warmte en vochtigheid. Dochter van Atoem, vrouw van Sjoe.	Vrouw, of leeuwin.	13-4, 32, 40, 45-6, 49
Thot	God van de maan, schrijfkunst, wijsheid en magie.	Man met ibiskop, ibis of baviaan. Soms bekroond door maansikkel en -schijf.	26, 43, 45, 47-9, 51-4, 61, 105-6, 128-30, 132, 141-2, 146-7
Toetoe	God van de magie.	Leeuw met mensenhoofd (sfinx) of mens met leeuwenkop tegen het achterhoofd, vaak met messen in de handen of klauwen.	112, 135
Wadjet	'De Groene', beschermgodin van Neder-Egypte.	Vrouw met slangenkop of leeuwinnenkop, of cobra.	69
Wepwawet	'Opener van de wegen'. Beschermgod en dodengod, vaak verward met Anoebis.	Liggende of staande jakhals, vaak op een standaard.	48, 83, 114
Werethekaoe	'Groot van Toverkracht', beschermgodin van de Egyptische kronen.	Cobra, leeuwin, of vrouw met leeuwinnenkop.	70

Figuur- verantwoording

- 2: foto: Cisek Ciesielski (stock.adobe.com).
 10: foto: bleung (stock.adobe.com).
 12: RMO, Leiden, archief.
 13: RMO, Leiden, inv. F 1954/5-15.
 14 boven: RMO, Leiden, inv. AT 98.B1.
 14 onder: Musée du Louvre, Parijs, inv. E 4648
 (© Musée du Louvre, Dist RMB/Grand
 Palais).
 15 links: RMO, Leiden, inv. F 2014/3.2.
 15 rechts: British Museum, Londen, inv.
 EA 58411 (© The Trustees of the British
 Museum, all rights reserved).
 16 boven: RMO, Leiden, inv. F 1961/12.3.
 16 onder: foto: Fania M.Kruijf.
 17: British Museum, Londen, EA 498 (© The
 Trustees of the British Museum, all rights
 reserved).
 18 boven: foto: Jan Koek.
 18 onder: RMO, Leiden, bibliotheek.
 19: tekening: Rogério Sousa.
 20: RMO, Leiden, F 1940/12.67.
 21: Fondazione Museo delle Antichità Egizie,
 Turijn, C. 0087.
 22 links: British Museum, Londen, EA 1135;
 uit M.L. Bierbrier, Hieroglyphic Texts 12
 (Londen 1993).
 22 rechts: Museum August Kestner,
 Hannover, 1970.28.
 24 links: RMO, Leiden, AB 162.
 24 rechts: British Museum, Londen, EA 35630
 (© The Trustees of the British Museum,
 all rights reserved).
 25 links: RMO, Leiden, AH 124.
 25 rechts: RMO, Leiden, F 1931/5.15.
 26 boven: foto: Jan Koek.
 26 onder: foto: ©Omika | stock.adobe.com.
 27: Musée du Louvre, Parijs, N 140 (© Musée
 du Louvre, Dist RMB/Grand Palais).
 28: Museum August Kestner, Hannover,
 1935.200.45.
 30: RMO, Leiden, AMS 34 vel 2.
 31 boven: RMO, Leiden, met dank aan
 Dik van Bommel.
 31 onder: RMO, Leiden, fotoarchief.
 32 links: RMO, Leiden, ZN 275.
 32 rechts: foto: Fania M. Kruijf.
 33: RMO, Leiden, AMS 34 vel 3.
 34: RMO, Leiden, AMM 2-a.
 35: British Museum, Londen, EA 10018.2
 (© The Trustees of the British Museum,
 all rights reserved).
 36: foto: Q (stock.adobe.com).
 37: foto: Hamerani, Wikimedia Commons.
 38: RMO, Leiden, AMM 5-e.
 39 boven: RMO, Leiden, AMM 5-e.
 39 onder: Musée du Louvre, Parijs, E 3163
 (© Musée du Louvre, Dist RMB/Grand
 Palais).
 40: RMO, Leiden, AO 11-a2.
 41: RMO, Leiden, AMS 15 vel 13.
 42: RMO, Leiden, EG-ZM2997.
 43: RMO, Leiden, AP 60.
 44: foto: icon72 (stock.adobe.com).
 45: Musée du Louvre, Parijs, E 3463 (© Musée
 du Louvre, Dist RMB/Grand Palais).
 46: foto: Jan Koek.
 47: RMO, Leiden, SR vel 14.
 48 boven: RMO, Leiden, EG-ZM242.

- 48 onder: RMO, Leiden, SR vel 16.
- 49: RMO, Leiden, AED 87.
- 50 links: RMO, Leiden, F 1955/4.2.
- 50 rechts: foto: Roland Unger, Wikimedia Commons.
- 52: RMO, Leiden, L.V.63-j.
- 53 linksboven: foto: Joyce Schoens-Rijlaarsdam.
- 53 rechtsboven: Fondazione Museo delle Antichità Egizie, Turijn, C. 1589.
- 53 onder: Musée du Louvre, Parijs, E 17496 (© Musée du Louvre, Dist RMB/Grand Palais).
- 54: RMO, Leiden, RA.
- 55: RMO, Leiden, AMM 5-e.
- 56: foto: Fania M. Kruijf.
- 57: RMO, Leiden, RO.III-a.
- 58: RMO, Leiden, F 1995/4.1.
- 59 boven: foto: Joyce Schoens-Rijlaarsdam.
- 59 onder: RMO, Leiden, bibliotheek.
- 60: foto: noemosu (stock.adobe.com)
- 62: foto: S. Neijens.
- 63: Kunsthistorisches Museum, Wenen, 8301 (© KMH-Museumsverband).
- 64 boven: RMO, Leiden, AU 50.
- 64 onder: RMO, Leiden, AD 20.
- 65 boven: foto: Markh, Wikimedia Commons.
- 65 midden: foto: P.J. Bomhof, RMO, Leiden.
- 65 onder: RMO, Leiden, AM 107.
- 66: Fondazione Museo delle Antichità Egizie, Turijn, C. 1461.
- 68 boven: RMO, Leiden, L.VI.73.
- 68 onder: RMO, Leiden, F 1937/6.9.
- 69 boven: Londen, British Museum, EA 1816 (© The Trustees of the British Museum, all rights reserved).
- 69 onder: RMO, Leiden, AAL 13.
- 70: RMO, Leiden, F 1928/9.1.
- 71: Londen, British Museum, EA 1779 (© The Trustees of the British Museum, all rights reserved).
- 72 links: RMO, Leiden, F 1963/2.1.
- 72 rechts: RMO, Leiden, AP 61.
- 73: RMO, Leiden, F 2001/7.8.
- 74: foto: Iainhamer, dreamstime.com.
- 75 boven: foto: Metropolitan Museum of Art, Wikimedia Commons.
- 75 midden: RMO, Leiden, F 1955/1.1.
- 75 onder: RMO, Leiden, F 1984/8.1.
- 76: foto: Rémi, Wikimedia Commons.
- 77: RMO, Leiden, RA 58 vel 1.
- 78: foto: Rémi, Wikimedia Commons.
- 79 boven: Fondazione Museo delle Antichità Egizie, Turijn, C. 1564.
- 79 onder: RMO, Leiden, F 1953/8.2.
- 80: RMO, Leiden, AMS 64.
- 81 boven: Fondazione Museo delle Antichità Egizie, Turijn, C. 1583.
- 81 onder: British Museum, Londen, EA 73988 (© The Trustees of the British Museum, all rights reserved).
- 82: RMO, Leiden, AH 36.
- 83: RMO, Leiden, L.XI.10.
- 84: foto's: Marcel Marée.
- 85: British Museum, Londen, EA 1471 (© The Trustees of the British Museum, all rights reserved).

- 86: RMO, Leiden, AP 67.
87: RMO, Leiden, AP 63.
88: British Museum, Londen, EA 101
(© The Trustees of the British Museum,
all rights reserved).
90 boven: Fondazione Museo delle Antichità
Egizie, Turijn, C. 1607.
90 onder: foto: P.J. Bomhof, RMO, Leiden.
91: RMO, Leiden, AMM 16d.
92: RMO, Leiden, CI 259.
93: RMO, Leiden, AMM 16q.
94: foto: Vladimir Melnik (stock.adobe.com).
95: foto: Dreamstime.com.
96: RMO, Leiden, AB 161.
97: Roemer- en Pelizaeus-Museum,
Hildesheim, 1582.
98: RMO, Leiden, AP 37.
99: RMO, Leiden, AH 18.
100: foto's: S. Neijens.
102 boven: RMO, Leiden, AMS 33 vel 4.
102 onder: RMO Leiden, AMS 40 vel 11.
103 boven: RMO, Leiden, AM 108-a.
103 onder: RMO, Leiden, L.IX.30.
104: RMO, Leiden, AMS 40 vel 13.
105: RMO, Leiden, SR vel 24.
106 boven: RMO, Leiden, AO 1a.
106 onder: RMO, Leiden, AMS 40 vel 14.
107: Museum August Kestner, Hannover,
1970.27.
108: RMO, Leiden, CI 11a vel 10.
109 boven: British Museum, Londen, EA 61283
(© The Trustees of the British Museum,
all rights reserved).
109 onder: Musée du Louvre, Parijs, E 21159 (©
Musée du Louvre, Dist RMB/Grand Palais).
110-111: Musée du Louvre, Parijs, N 3292 (©
Musée du Louvre, Dist RMB/Grand Palais).
112: foto: Fania M. Kruijf.
114 links: foto: Jan Koek.
114-115: RMO, Leiden, L.I.1 vel 5.
116 boven: foto: Kairoinfo4u.
116 onder: foto: Jan Koek.
117: foto: Jan Koek.
118: RMO, Leiden, L.I.1 vel 4.
120: foto's: Chrisi1964, Wikimedia Commons.
121: foto: Alx R, Wikimedia Commons.
122 boven: RMO, Leiden, RO.III-a.
122 onder: RMO, Leiden, bibliotheek.
123: RMO, Leiden, AH 8.
124: foto quasarphotos (stock.adobe.com).
125: RMO, Leiden, F 1958/4.3.
126: Musée du Louvre, Parijs, E 7977 (© Musée
du Louvre, Dist RMB/Grand Palais).
127 boven: RMO, Leiden, F 1960/9.1.
127 onder: RMO, Leiden, f 1997/7.1.
128: foto: Wikimedia Commons.
129 boven: foto: Maarten Raven.
129 onder: foto: RMO, Leiden.
130: foto: RMO, Leiden.
131: Fondazione Museo delle Antichità Egizie,
Turijn, S. 1321.
132: RMO, Leiden, LKA 1156.
133: Fondazione Museo delle Antichità Egizie,
Turijn, S. 17137.
134: Allard Pierson Museum, Amsterdam,
7998.
135 boven: RMO, Leiden, F 1959/5.1.
135 onder: RMO, Leiden, AED 121.
136 boven: RMO, Leiden, AED 196.
136 onder: RMO, Leiden, GS-00023.
137: foto: RMO, Leiden, fotoarchief.
138: foto: UB Heidelberg.
139: RMO, Leiden, AMS 68.
140: RMO, Leiden, CO 230.
141: Fondazione Museo delle Antichità Egizie,
Turijn, S. 01308.
142: naar Hoogendijk 1989, 51.
144: foto: privécollectie Parijs.
145: foto: Nicolas Suk.
146: foto: privécollectie Parijs.
147 boven: foto: Maarten Raven.
147 onder: foto: privécollectie Parijs.
148: foto: privécollectie Parijs.
149: foto's: privécollectie Parijs.

Goden van Egypte

op zoek naar de wetten van de kosmos

Redactie: Maarten J. Raven

Ingewikkelde mythologische verhalen vol avontuur, geweld en erotiek vertellen over de duizenden goden van de oude Egyptenaren. We kunnen onze schouders erover ophalen, maar dan doen we die eeuwenoude godsdienst toch tekort. Meer dan drieduizend jaar lang hebben deze goden mensen aangesproken die tot de meest ontwikkelde volkeren van de oudheid behoorden. Alleen als we hun geloof serieus nemen, kunnen we iets van hun cultuur begrijpen.

Daarom staan in dit boek de goden van Egypte centraal. We gaan zoeken naar de structuur van de godenwereld en de principes van hun onderlinge betrekkingen. We ontdekken zo de idealen van de Egyptenaren, hun wereldbeeld, en hun gevoel voor orde en rechtvaardigheid. Al die exotische goden blijken vaak personificaties van natuurkrachten te zijn, of projecties van ethische beginselen: dezelfde krachten en principes waarmee ook de moderne mens worstelt. Culturen zijn wel veranderd, maar het menselijk brein niet.

Na een hoofdstuk over het ontstaan van de kosmos komen secties gewijd aan de hemel, de aarde en de onderwereld. Samen geven die een Egyptisch antwoord op de universele vragen: Waar komt de wereld vandaan? Waartoe zijn wij op aarde? Hoe kiezen we tussen goed en kwaad? Wat gebeurt er na onze dood? Daarna onderzoeken we de transformatie van de Egyptische religie na afloop van de faraonische periode. Daarbij trekken we de lijn door naar het heden. Ook tegenwoordig zijn de Egyptische goden nog springlevend in de populaire cultuur van film, strips, fantasy, tatoeages en commercie.

De auteurs zijn als egyptoloog werkzaam bij binnen- en buitenlandse wetenschappelijke instellingen en zijn vaak specialist op het gebied waarover hun bijdrage gaat.

 **RIJKSMUSEUM
VAN OUDHEDEN**

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-721-0

9 789088 907210 >